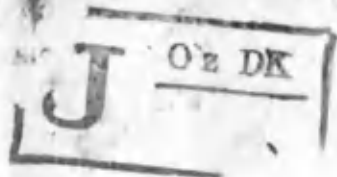

Шарк Fahruzin

2001

Биринчи фасл

70-йил чиқиши

Адабий-ижтимоий журнал

Муҳаррир
Омон МУХТОР

Таҳририят ҳайъати раҳбари
Ўткир ҲОШИМОВ

ТАҲРИРИЯТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Ҳумоюн Акбаров
Асад Дилмурод
Бойназар Йўлдошев
Баҳтиёр Карим
(муҳаррир ўринбосари)
Қосимжон Мамедов
Қуронбой Матризаев
Холмуҳаммад Нуруллаев

Абдулла Орипов
Икром Отамурод
Ботир Парпиев
Ихтиёр Ризо
Юсуф Файзулло
(масъул котиб)
Рустам Қосимов

МУАССИСЛАР:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМҒАРМАСИ

Ҳаяжонланмаслик мумкин эмас.
Янги Йилга,
Янги Асрга,
Янги Минг Йилликка қадам қўйилди.

Ҳаяжонланмаслик мумкин эмас.
Бу йил Ўзбекистон Мустақилликка эришганига ўн йил тўлади...

*Соат чиқиллайди.
Ҳар сония — ҳисобли.
Қисқа фурсат эмас ҳаётда — ўн йил.
Лекин тарих учун — оддий бир нафас.*

*Мустақиллик муқаддас! —
Севинчи. Азобли.
Ҳис этишинг мумкиндир, кўнгли! —
Уни ишқ деб билмаслик, абас.*

*Унга етмоқ мушкул,
недир
англамай токи, —
Ота-боболарнинг инграган хоки...*

Мустақиллигимиз пойдор бўлсин.
Янги Йил халқимизга бахт-омад келтирсин.
Янги Аср урушлар, қирғинлар, фалокатлардан холи, кўркем бир
ҳаётга тўлғинлик касб этсин.

Янги Минг Йилликда бутун Ер юзидаги одамлар фаровон яшаб,
вақтлари беҳисоб, ўқиганлари Китоб, Комил Инсонларга айлансинлар.

Тилагинг — йўлдошинг, дейишади.
Ҳозир — тилакларни кўнгулга тугадиган пайт...

„Шарқ юлдузи“ СЕВИМЛИ ЖУРНАЛ

1. Журналда нечанчи йиллар ишладингиз?
2. Қайси воқеалар хотирангизда сақланиб қолган?
3. Бу кунги журнал ҳақида фикрингиз ва тилақларингиз?

Биз «Шарқ юлдузи»да турли йиллар хизмат қилган қатор адибларимизга шундай анкета-саволлари билан мурожаат қилдик. Уларнинг жавобларини йил давомида бериб борамиз.

Азиз ўқувчи! Журнал ҳақида Сизнинг ҳам фикр ва мулоҳазаларингизни кутамиз.

Ҳамид Фулом

АДАБИЁТИМИЗ ЮЛДУЗИ

1. Мен «Шарқ юлдузи» журнаliga 1965 йилнинг май ойидан 1971 йилнинг декабригача, яъни деярли етти йил давомида муҳаррирлик қилдим. Бу вазифани Асқад Мухтор қўлидан қабул қилиб, Мирмуҳсиннинг қўлига топширганман.

Бу қўтлуғ ижодий даргоҳда ишлаган давримда журналимиз кенг тарқаладиган оммабоп нашр эди. Ўртача ойлик тиражи юз минг нусхани ташкил этган.

2. Журналимизнинг оммабоп адабий нашр бўлишида унинг таҳрир ҳайъати ва ижодий ходимларининг қайноқ меҳнати, жонқуярлиги, ғайрати ва фидойилиги шундоққина кўриниб турган. Масъул ижодий ходимлар: Ваҳоб Рўзиматов, Шўхрат, Ҳайдарали Ниёзов, Лола Тожиева, Носир Фозилов, Юсуф Шомансур кабиларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил ижодкор, талабчан муҳаррир бўлганлар.

Ўша йиллари журналда Ойбекнинг «Улуғ йўл» романи, Шўхратнинг «Олтин зангламас» романи, Уйғуннинг «Гирдоб» драмаси, Ўлмас Умарбеков, Носир Фозилов қиссалари, Озод Шарафутдинов, Фулом Каримов, Матёқуб Қўшжоновларнинг йирик мақолалари, яна қанча шеърӣ, насрий, драматик, публицистик асарлар чоп этилди.

Журнал таҳрир ҳайъати ва редакция ходимлари ёшлар ижодини ёритишга катта эътибор бердилар. Бу ўринда шундай бир ибратли мисолни келтириб ўтаман:

Россиянинг Узоқ Шарқда армия сафида хизмат қилаётган ёш аскардан «Шарқ юлдузи» редакциясига хат келди. Ёш аскар хатида ўзининг хоразмлик эканини, яқинда армия сафидан бўшаб, Ватанига қайтаҳагини билдиради ва иккита шеър қўлёзмасини конвертга солиб юборади. Бу мактуб таҳририятимизда масъул котиб Шўхратнинг қўлига тушади ва устоз шоир ҳаваскорнинг бу шеърларини ўқигач, мамнун бўлиб, янги юлдуз кашф этган мунажжимдай қувонади.

Хуллас, аскар шоир Омон Матжоннинг қўлёзмаси таҳририятда қўлма-қўл ўтиб ўқилгач, журналнинг навбатдаги сонида эълон қилинди. Узоқ Шарқда хизматдаги аскар шоирга журнал, қалам ҳақини юбориш билан бирга армия сафидан бўшагач, Тошкентта, «Шарқ юлдузи»га келиш, то унга қадар эса, янги шеърларини юбориб туриш таклиф этилди.

Ёш аскар шоир бизнинг таклифимизни бажону-дил қабул қилди: у янги шеърларини таҳририятимизга юбориб турди, биз эса уларни эълон қилиб, қалам ҳақини юбориб турдик, натижада Омон Матжон аскарлик хизматини ўтаб бўлгач, Тошкентта келди, шу ерда яшаб қолди, уйланди, бола-чақалик бўлди. Унинг ижоди эса, йилдан-йилга бақувват тортди, халқ эътиборини қозонди. Эндиликда Омон Матжон ардоқли ижодкор, Ўзбекистон халқ шоири.

«Шарқ юлдузи» таҳририятининг савобли ишларидан яна бир мисол.

Кунлардан бир кун журнализмизнинг масъул котиби Шухрат антиқа бир қўлёзмани кашф этди. Бу Вали Гафуров исмли кўзи ожиз ҳаваскор ёзувчининг «Вафодор» номли қўлёзмаси бўлиб, у қалин қоғозга нина билан ёзилган қисса эди. Мен, Ваҳоб Рўзиматов, Ҳайдарали Ниёзов Шухратнинг бу кашфиётидан гоёта таъсирландик ва муаллифга ҳар томонлама ёрдам беришга аҳдлашдик. Натижада нина билан ёзилган матн оққа кўчирилиб, теришга тайёрланди. Орадан яна бир неча ой ўтгач, «Вафодор» романи журналда чоп этилди.

Муаллифлар билан доимий ижодий ҳамкорлик «Шарқ юлдузи» жамоасининг аъъанаси бўлиб келган. Фақат ёшлар, ҳаваскорлар билан эмас, балки тажрибали, етук адиблар билан ҳам янги асарларнинг қўлёзмаси устида ойлар, ҳатто йиллар давомида таҳририй ишлар олиб борилган. Айниқса, биз ҳозир қаламга олаётган давр — олтинчи, етмишинчи йилларда сиёсий назорат кучли эди. Адабий асардан хато топиш кўпгина идораларнинг бош вазифаси ҳисобланарди. Жумладан, «Шарқ юлдузи» журнали таҳририятининг иш фаолияти таъқиб ва тазйиқ остида бўлиб, эркин фикрни асарда ифодалаш, журнал саҳифаларига олиб чиқиш машаққатли вазифа эди. Хуллас, биз, вақтли матбуот, шу жумладан журнал ходимлари жуда оғир шароитда ишладик, ижод қилдик. Бу тарихий ҳақиқатни инкор этиш амри-маҳол.

3. «Шарқ юлдузи» ўз ижодий юбилейини нишонлаётган шу нурли айёмда, шарафли Истиқлол замониде, ўтмишда ижодкорлар бошидан кечган баъзи қийинчиликларни эста олиш фойдадан холи эмас.

«Шарқ юлдузи»нинг номи муборақдир. Халқимиз бошида, адабиётимизнинг тиниқ кўкида — ҳамиша юлдуздай чақнаб турсин, атоқли нашримиз!

Мирмуҳсин

ҚУТЛУФ ЁШ

1. Қадрдон журналимиз «Шарқ юлдузи»ни етмиш ёши билан чин юракдан табриклайман! Бу журнал ўзбек миллий адабиётимизнинг ойнаси бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай. Аксинча у озоду обод, мустақил замонамизда яна ҳам яшармоқда, гулламоқда.

Қамина бу журналда икки бор Бош муҳаррир бўлиб хизмат қилганман, жаъми йигирма йилдан ошади. Эллагинчи йиллардан (орада «Муштум» журналида Бош муҳаррир бўлган ўн бир йил) то етмишинчи йилларгача. Кейинчалик «Гулистон» журналида ўн йилдан ортиқ Бош муҳаррир бўлиб хизмат қилдим. Ўша йиллар яратилган барча йирик насрий ва шеърый асарлар қўламли, қалин «Шарқ юлдузи»да босилган. Адабиётимиз ривожиде «Шарқ юлдузи»нинг хизмати бекиёс. Бу журналга қизиқиш ва муҳаббатимиз Иккинчи жаҳон урушидан аввал чиққан «Қурилиш», «Совет Адабиёти», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналлари силсиласиде каминанинг — ёш қалам-қашининг «Қамар» достони (1937 йил), «Посбон», «Эр йигитта» ва бошқа асарлари чоп этилганидан бошланган. Журнал ижодимизда маҳорат мактаби бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

2. Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дейдилар. Адабиёт — фан. Шу фанга эътиқод қўйиб, ўрганишда кўп домалар — алломалар, профессорларнинг доно сўзларини эшитдик, бари фойда ва керакли. Аммо, журнал таҳририятида, Ёзувчилар Уюшмаси секцияларидаги муҳокамалар, фикру мулоҳазалар бевосита ва билвосита қалам аҳли — биродарларимнинг иш тажрибалари баъзида профессорларнинг доно гапларидан юқориқ турарди. Ижод сирларини ижодкордан ортиқ биладиган кимса йўқ. Узоқ йиллик муҳаррирлик даврида ана шу нарса ёдимда қолди, маҳорат мактабини доимо обод қилмоғимиз лозим.

3. Юқориде айтганимдай, «Шарқ юлдузи» журнали халқимиз ҳурматини қозонган, заҳматкаш ва ноёб журналдир. Фақат бадиий пухта асарларни чоп этиб, уни авайлашимиз керак. Умрини, қалб қўрини бағишлаб келаётган укаларим Омон Мухтор, Икром Отамурод ва бошқа азизларим асло чарчасинлар, озоду мустақил Ўзбекистонимизга муносиб асарлар юзага чиқаберсин. Айниқса қўламли асарлар босилсин, бу ишнинг келажаги жуда ҳам буюк ва порлоқ. Халтурачилар ва ҳоказолардан журнални асрашимиз лозим, токи, ҳали яна узоқ йиллар севиқли журнал халқимизга хизмат қилсин. Буюк мутафаккир олим Бурҳонуддин ал-Марғиновий ўзининг эллик жилдан ортиқ «Ал-ҳидоя» асарида бирон ерда «МЕН» деган сўзни ишлатмаган. Бу ҳақда юбилей кунлари муҳтарам Президентимиз ўз сўзларида айтдилар. «Ожиз баъда», «Фикри ожизим» деган иборалар ишлатилган. Камтарлик, шукроналикдан улуғ нарса йўқ дунёда! Журнал бу фазилатни кўпроқ тарғиб этишини орзу қилардим.

Қозоқбой Йўлдошев,
профессор

ДАСТЛАБКИ ДОВОН БЕЛГИЛАРИ

Яшаётган асрини оёқлатиб, дахлдор бўлгани минг йилликни яқунлаб, мансуб бўлгани миллат янгича ўйлай ва яшай бошлаганининг бир декада — ўн йиллик дастлабки довонидан ошиб борилаётганда, орқага бир назар ташлаш, босиб ўтилган йўлнинг тўғри-ноғўғри, текис-нотекис жойлари ҳақида ўйлаб кўриш зарурияти пайдо бўлади. Шу маънода мустақилликка эришилганидан кейинги давр ўзбек адабиётига хос хусусиятлар, унинг тараққиёт тамойиллари, йигирманчи асрнинг сўнгги декадасида миллий адабиётимиз қандай белгиларга эга бўлганлиги, янги аср ва янги минг йилликда у қандай йўналишда тараққий этиши мумкинлигини аниқлашга уриниш табиий ҳодир.

XX асрнинг 90-йиллари истиқлол адабиёти деб аталмиш эстетик ҳодисани юзага чиқарди. Истиқлол даври ўзбек адабиёти кўп асрлик миллий адабиётимизнинг мантикий давоми ва меросхўри сифатида дунёга келди. Бу давр адабиётига хос белгилар ўтаётган асрнинг 60-йилларида уч бериб, 80-йилларнинг охирларида муайянлашган бўлса-да, миллий адабиётнинг алоҳида босқичи сифатида тўлиқ шаклланиши тўқсонинчи йилларнинг ўртала-рига тўғри келди.

Мустақиллик даври миллий адабиёт тараққиёти тарихидаги оддий хронологик босқич эмас, балки бир қатор жиддий ўзига хос жиҳатларга эга бўлган алоҳида бадий-эстетик ҳодисадир. Истиқлол даври ўзбек адабиёти тубдан ўзгарган миллий онгнинг, тамомила янгиланаётган эстетик тафаккурнинг маҳсули ўлароқ туғилди. У ягона ҳукмрон мафкура тазйиқидан қутулган, дунёни ҳар хил англаш, изоҳлаш ҳамда тасвирлаш имкониятига эга бўлган миллат ижодий даҳосининг самараси сифатида дунёга келди. Ижтимоий тараққиёт йўсинларини, муайян шахс руҳияти манзараларини синфий кураш ва партиявий ёндашув-сиз ҳам тасвирлаш натижаси бўлиб яратилди.

Мустақиллик даври ўзбек адабиёти тафаккур синлари ўзгача ижодкорларнинг эстетик қарашлари натижасида дунёга келган ҳодиса ўлароқ бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

Биринчидан, бу давр адабиёти ҳукмрон мафкура тазйиқидан қутулган, олам ва одам руҳиятига мансуб ҳодисаларга хилма-хил қарашларнинг маҳсули бўлган адабиётдир. Бу даврда оламнинг мавжудлик йўсинини турлича изоҳлаш имконияти пайдо бўлди. Бу ҳол миллий адабиётимизнинг ифода имкониятларини кенгайттирди. Илмий-эстетик қарашлар хилма-хиллигини юзага келтира бошлади.

Иккинчидан, мустақиллик даври ўзбек адабиёти эндиликда давлат адабиёти бўлмай қолди. Мустақил ўзбек давлати бадий адабиётни шўро замонида бўлгани каби ўз монополиясига айлантиришга уринмай қўйди. Шу боис ижод эркинлигига объектив шароит яратилди. Бадий ижод қилиш ёки қилмаслик сиёсий баҳоланмайдиган, раъбатланрилмайдиган ёки жазоланмайдиган бўлди. Адабиёт ижодкорнинг қўнгул ишига айланди. Буни марҳум Тилак Жўра ўрнига қўйиб айтган:

Оқ қоз озра
лабларим пичирлар:
бу кимга шеърдир,
кимларга қўшиқ —
мен учун қўнгул бўшатмоқ.

Бугун бадий ижод билан ўзинию Аллоҳини танишга уринган одамлар шуғулланмоқда-лар. Аёнки, улар шахс сифатида ҳам, ижодкор сифатида ҳам тамомила ўзига хос, хилма-хил кишилардир. Истиқлолдан кейинги даврда ҳақиқий адабиёт ўз қўнгулга қарши бормай-

диган, унинг ройишларига зугум ўтказмайдиган кишилар томонидан яратилаётганлиги қувонарлидир. Адабий танқид, ўқувчилар оммаси нима деса ҳам бу ижодкорлар ўз билганларича ёзишдан қайтмайдилар. Улар ижодини ўзларига эмас, аксинча, ўзларини ижодга бўйсундирган кишилардир. Шу йўсинда жуда яқин ўтмишда ҳам ижтимоий-сиёсий ҳодиса саналиб келган бадиий адабиёт миллий-эстетик актга эврилди.

Учинчидан, истиқлол даври адабиёти одамга ишчи кучи, ишлаб чиқарувчи, меҳнаткаш сифатида ёндашиш тарзидан қутулди. Миллий адабиёт миллат вакилларининг меҳнатининг на эмас, балки уларнинг шахсиятига дахлдор жиҳатлар: руҳияти, ҳиссиёти, кўнгулини тасвирлашга киришди. Бу адабиёт учун инсоннинг ўзи асосий қадриятга айлана бошлади. Шу тариқа, миллий адабиётнинг қаҳрамонлари жуғрофияси кенгайди, миқёси кўлам касб этди. Одам бирор ижтимоий қатламнинг вакили тарзида эмас, мураккаб ва англаш мушкул бўлган инсон сифатида бадиий тадқиқ этиладиган бўлди.

Тўртинчидан, мустақиллик даври ўзбек адабиёти бирор ижтимоий тузумнинг афзаллигини кўрсатиш, ишлаб чиқариш муносабатларини, сиёсий тизимларни такомиллаштиришга эмас, алоҳида инсон шахсининг маънавиятини мукаммаллаштиришга йўналтирилди. Бу ҳол бадиий қаҳрамонларни турли ракурслардан туриб, энг ички ва яширин жиҳатларигача тадқиқ этиш имкониятини берди. Шу сабабдан ҳам истиқлол даври адабиёти «аҳолиси» сезиларли даражада нозик, ингичка, ўзига хос, бетакрор бўлиб бормоқда. Бу давр адабиётида типик образлар эмас, бадиий типларни тасвирлашга кўпроқ интилинаётганлигининг сабаби ҳам шунда. Шу йўсин, бу давр адабиёти оммани кўрсатишга эмас, шахсни тадқиқ этишга йўналтирилди.

Бешинчидан, бу адабиёт инсон, инсонлараро муносабатлар ғоят мураккаб, чигал ва изоҳлаш мушкул эканлигини чуқур англаган ва уларни бутун мураккабликлари билан акс эттиришга ҳаракат қилаётган адабиётдир. Шўролар замонида ҳар бир адабий қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати ижтимоий жиҳатдан асосланган, иқтисодиёт қонунларидан келиб чиқадиган бўлиши шарт деб қараларди. Натижада асарлар схематик талабларга бўйсундириларди. Қолбуки, бир одамнинг хатти-ҳаракатлари сабабини адиблар тугул ўша кишининг ўзи ҳам тўла тушунтириб бера олмайдди. Ана шу ҳолатнинг миллий бадииятимизга кўчганлиги инсонга сирли хилқат тарзида ёндашиш, унинг тақдиридаги чигалликларни тушунишга майлини келтириб чиқармоқда. Шу тариқа адабиётдаги одам ҳаётдаги одамга қараганда чуқурроқ, мураккаброқ, ўйчилроқ, ингичкароқ бўлиб бормоқда.

Олтинчидан, бу давр адабиёти мавзу долзарблигидан, ҳозиржавоблиқдан, замонавийлик сингари сиртки ташвиқий белгилардан баланд туришга ва лаҳзалик ҳолатларнинг мангу суратланишига йўналтирилмоқда. Шу йўл билан адабиёт ҳаётдан нусха олишдан, яъни, кўчирмачилиқдан қутулиб бормоқда. У ижтимоий ҳодисалар билан андармон бўлиш, уларнинг ортидан ҳаллослаб югуриш заруриятидан холос бўлди. Мазкур ҳолат бадиий тасвирнинг чуқурлашувига, одам руҳияти қатламларини нозикроқ идрок этишга имкон яратади.

Еттинчидан, мустақиллик даври ўзбек адабиёти чинакамига хилма-хил адабиётга айланади. Унда тажриба қилиш, синаб кўриш, очилмаган йўللардан юриш, хато қилиш имконияти пайдо бўлди. Бу ҳол бировга ўхшамайдиган, ўзгаларни такрорлашга интилмайдиган, ўзига хос истеъдодларнинг кўпайишига имкон яратади. Хилма-хил бадиий асарларнинг вужудга келиши туфайли хилма-хил ўқувчилар пайдо бўлади. Бадиий диди юксак, сўзни нозик ҳис этадиган, сезимлардаги енгил тебранишларни ҳам илғай оладиган китобхон шаклланишига туртки бўлади. Оммавийлик бадиий адабиёт учун асосий мақсад, юқори кўрсаткич эмаслиги англаб етилди.

Саккизинчидан, юқорида санаб ўтилган омиллар туфайли бу давр адабиёти жўнликдан, атайинликдан, тўпорилиқдан қутулди ва унинг асл намуналарини ҳамиша ҳам изоҳлаш, тушунтириш, мантикий қолипларга солиш мумкин бўлмай қолди. Бадиий адабиёт мантиқ ва ахлоқдан ҳам теранроқ сезимлар билан иш кўриши, энг мураккаб мавҳумликни ҳам моддийлаштиришга даъват этилган ҳодиса эканлиги тан олинди.

Тўққизинчидан, ижод эркинлиги, хилма-хил фикрлаш имконияти, бадиий сўзга давлат миқёсида ҳўжайинлик қилишнинг барҳам топганлиги истеъдодсиз асарларнинг ҳам кўплаб яратилиши ҳамда чоп этилишига имкон туғдирди.

Унинчидан, бозор муносабатлари бадиий ижод соҳасида ҳам намоён бўла бошлади. Натижада харидоргир, омманинг ўтгинчи талабларига мос келадиган асарлар яратишга ҳаракат кучайтирилади. Шунинг оқибати ўлароқ ўзбек адабиётида эротик тасвирлар, саргузапт йўналишидаги олди-қочди битиклар кўпайди.

Шеърят мустақиллик даврида ҳам миллий адабиётимизнинг етакчи тури бўлиб қолди. Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ҳалима Худойбердиева, Тилак Жўра, Шавкат Раҳмон, Азим Суюн, Усмон Азим, Икром Отамурод, Йўлдош Эшбек, Абдували Қутбиддин, Азиз Саид, Иқбол Мирзо, Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр, Зебо Мирзо, Фароват Камол, Ҳалима Аҳмад, Салим Ашур сингари шоирларнинг шеърларида оламни поэтик идрок этиш янги босқичга кўтарилгани намоён бўлади. Бу давр шеъриятида ўткир гап айтиш, доно фикр билдириш, насихат, ақл ўргатиш эмас, балки инсон руҳининг мураккаб, исмсиз манзараларини акс эттиришга эътибор кучайди. Ҳиссиёт қатламларини тадқиқ этиш, одам руҳиятидаги бой ва рангин иқлимларни поэтик кашф этишга уриниш кучайди.

Эндиликда шеърхонлик ҳордиқ чиқарадиган, кўнгул очар машғулот бўлмай қолди. Шеър билан тиллашадиган ўқувчининг тафаккури ҳам, қулоғи ҳам, кўзи ҳам, ҳатто туйғуларини ҳам бир қадар зўриқиши, шеър ўқиётганда фақат завқ ва лаззат туйибгина қолмай, меҳнат қилиши ҳам лозим бўлиб қолди.

Ерга ботган осмонларни кузатдим,
Чопилган оёғим билан чопдим, мен.
Кесилган қўлимни сизга узатдим,
Бу дунё гулларга тўлди. Қотдим мен.

ёки:

Шафтолиранг олам найза учинда,
Дунёлари ёлгон, мен ўлдим чиндан.

сингари бадий қаноатларни қабул қилиш учун муайян руҳий-интеллектуал ҳозирлик зарур бўлиши тайин.

Истеъдодли шоирлардан бири Фаҳриёрнинг мавжуд имло қоидаларига риоя этмай битилган битигига эътибор беринг.

Қобирғалар қабарар суякларим қадоқдир
қабоқларим ўқ тугаб бўшаб қолган садоқдир
куйиб куйиб кул бўлган нафратларим адоқдир
чуқмомалар кўк кийган
намозшомгул гул гулим
ҳей тулугим ҳей тулум
ҳей тулугим ҳей тулум.

Миллий поэзиямиз тарихида иккигина сўздан иборат бутун бошли бир шеър ҳеч қачон бўлмаган. Фаҳриёр шундай шеър ёзди. Қувонарлиси шундаки, бу икки сўз ёрдамида атама ясалмаган ёки ахборот берилмаган, балки ўзига хос мусиқага эга, муайян кайфият ифодалай оладиган, ўқиганга ўзгача руҳият бахшида қиладиган тугал шеър яратилгандир:

ой
болта

Шеърнинг бош ҳарф билан ёзилмаганлиги, унда ҳеч қандай тиниш белгиси ишлатилмаганлиги муаллифнинг олифталиги ёхуд инжиқлигидан эмас. Эътибор қилинг, аждодаларимиз минглаб йиллар давомида тиниш белгиларсиз шеърлар битиб келишган. Улар ўқувчига ишонишган. Ўтмишдаги шоирлар зарур ўринни белгилаш, алоҳида эътибор қилинадиган жойни топиш ихтиёрини шеърхоннинг ўзига қолдиришган. Фаҳриёрнинг шеъридаги икки сўз, табиий равишда, ўқувчининг эътиборини тортади, уни бу сўзлар устида ўйлаб кўришга, унга турли аспектларда ёндашишга ундайди. Биров ойни болтага, бошқа биров эса болтани ойга менгзайди. Сеҳрли сўзлар сабаб кимдир сиқилганликни, руҳини ойнинг болтаси қиймалаганини, бошқаси эса соқинликни ой болта руҳиятига кўрикчи бўлганини туяди.

Баҳром Рўзимуҳаммаднинг бир шеърида шундай мисралар бор:

...битта сўз қолдиргим келди
руҳ ертўласидан ўтирилган сўз
осмон ҳиди келадиган сўз
дунёнинг ўзи қадар
англаб бўлмас сир қадар

мисралардан суратланаётган ҳиссиёт ҳолат туталланмаганлигини, шоир ҳамма гапини айтишга уринмаганлигини пайқаш мумкин. Шу шоирнинг:

кўздан ичкарида йўл йўқ
сўздан ичкарида йўл йўқ
аммо хўроз қичқирган ортига
шафакранг қишлоғим бекиниб олган

сатрларида мусиқийлик одатдаги шеърларники каби сезиларли эмас. Аммо унда ижодкорнинг чигал кайфияти бор. Хўроз қичқирган тонгнинг белгиси. Демак, тонг отса, хўроз қичқиради. Хўроз қичқирса шафакранг қишлоқ намоён бўлади. Қишлоқнинг шафакранглиги ҳам бежиз эмас. Эҳтимол, қишлоқ эндигина кўтарилаётган қуёш нурига кўмилганлиги учун ҳам шундай таърифланади.

Шоир шеъриятнинг одатий тартибини инкор қиладиган услубга мурожаат этган. Уни оддий мантиқнинг қолиплари билан изоҳлаб бўлмайди. Ушбу шеър фақат шу ижодкоргагина тааллуқли бўлган бадий мантиқ қонунига мувофиқ яратилган. Одатда, чинакам бадий ҳодиса ўзига хос олам ва у ўзининг қоидаларигагина мувофиқ келади. Шу боис, асл бадий ҳодиса бир бор яралади, унда такрор йўқ. Қонуният эса такрорни тақозо қиладди. Юқори-

даги парчада шоирнинг алоҳида руҳи, ўзигагина хос нуқтаи назари сезилиб туради. Айни вақтда, шеър ўқувчини жалб этади, унинг эътиборини тортади, ўйга толдиради. Унинг тафаккурига-да нимадир янгилик етказилади, кўнгулга-да қандайдир енгиллик бағишлайди. Дунёни шу тарзда кўрган, олам рангларини шу таҳлит туйган шоирга эътироз қилиб бўлмайди, унга тайёр қолипларни тикиштириб бўлмайди. Баҳром бошқа бир шеърда бежиз ёзмаган:

*мен қандай яшашим лозим
қандай бўлсам сизга ёқаман
қайси усулга ёзсам шеърларимни ўқийсиз
аруздами бармоқдами сарбастдами ё*

Мазкур мисраларни дарак, сўров ёки ундов оҳангида ўқиш шеърхонга ҳавола этилган. Уларнинг оҳангини белгилаш изини ҳам ўқувчининг ўзида. Ўзбек ўқувчиси шоирни, шеърини сўзини борича қабул этишга одатланиб бормоқдаки, бу ҳол миллий шеърхонлик савияси сезиларли юксалаётганидан далолатдир.

Поэзиянинг ўз асл манбасига қайтганлиги, кўнгул розларини, руҳий товланишларни нозик ишоралар, назокатли образли ифодалар орқали тасвирлашга ўтилганлиги истиқлол даври ўзбек шеърлатига хос асосий хусусиятлардан бўлди дейиш мумкин. Бу давр миллий шеърлатида оммавийликдан, ҳаммабопликдан қочишга уриниш кучайди. Шеърлат ҳамма учун, омма учун эмас, балки, аввало, муаллифнинг ўзи учун, қолаверса, ижодкорга туйғудош шахслар учун яратиладиган бўлди. Шу боис, шеърхонлар адади бирмунча камайган эса-да, уларнинг поэтик сўзини, образли ифодани англаш даражаси ортди. Чунки баланд шеърлат юксак дидли шеърхонни талаб қилади ва уни шакллантиради. Мустақиллик даврида ўзбек поэзияси ўқувчи даражасига тушиш босқичини инкор этиб, шеърхонни ўз даражасига кўтариш палласига кирди. Шу тариқа азалдан шеърпараст бўлган миллатнинг бадий завқи интиҳаланиб, сўз жозибасини англаш қудрати сезиларли даражада ошиб бормоқда.

Ўзбек шеърхонларида бирорта тиниш белгиси ишлатилмаган тизмадан ҳам, мураккаб мавқум ассоциатив образлиликка тўла шеърлатдан ҳам, тасаввуфий илҳом самараси ўлароқ дунёга келган муножотлардан ҳам, поэтик мим дейиш мумкин бўлган рамзий ифодалардан ҳам, медитатив назм намуналаридан ҳам таъсирланиш, уларни баҳолай олиш кўникмаси шаклланиб бормоқдаки, бундан бир қадар қансат туйиш мумкин.

Наср йигирманчи асрнинг сўнгги декадасида ҳам миллий адабиётнинг салмоқли ва оғирқарвон тури бўлиб қолаверди. Агар мустақиллик даври шеърлатида ёшлар фаол, янги авлод шоирлари кўзга яққолроқ ташланган бўлса, насрда ижодий узвийлик, давомийлик устуворлиги намоён бўлди. Кейинги ўн йилликда Ш. Холмирзаев, Ҳ. Ҳошимов, О. Мухтор, Т. Махик, Х. Дўстмуҳаммад, А. Дилмурод, Н. Эшонқул, Н. Норқобилов, Тоғай Мурод, Р. Отаули, Мурод Муҳаммад Дўст, Х. Султонов, Т. Рустамов, А. Йўлдошев сингари турли авлодга мансуб ижодкорлар ўзига хос йўсинда қалам тебратиб, миллий проза тараққиётини таъминладилар.

Ижодий тажрибалар қилиш, қутилмаган тасвир йўсинларини қўллаш, бадий ифода-нинг қутилмаган, янги тамойилларидан фойдаланиш ўзбек насрининг бу босқичи учун етакчи хусусиятлар бўлди. О. Мухторнинг тамомила янгича ифода усулларида яратилган «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги хароба», «Ффу», «Аёллар мамла-кати ва салтанати», «Майдон» романилари, Назар Эшонқулнинг жаҳон прозасининг энг илор тажрибалари асосида соф миллий образлар ярата олган «Қора китоб» қиссаси, «Шамолни тутиб бўлмайди», «Тобут шаҳар», «Қуюн» ҳикоялари, Хуршид Дўстмуҳаммад-нинг «Бозор» романи, «Ором курси» қиссаси, «Жажман», «Ибн Мутанний», «Қорачикдаги уй» ҳикоялари тасвирнинг қуюқлиги, инсон руҳияти қатламларини акс эттириш миқёс-нинг кенглиги ва ифода тарзининг фавқулоддалигига кўра миллий адабиётимиз учун янги бадий ҳодисалар бўлди.

Назар Эшонқул — миллий истиқлол даври ўзбек насрига янги оҳанг олиб кира олди. Унинг «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикояси ифоданинг қабариклиги, тасвир марказига олинган шахс табиатининг мутлақо қутилмаган ва янгилигидан ташқари оҳангнинг ўзгача-лиги билан ҳам кишини ҳайратга солади. Шу вақтга қадар бу таҳлит кўп қатламли, залворли, ҳикоя маромининг ўзи билан бадий қайфият ҳосил қила билмадиган наср намунаси миллий адабиётимизда йўқ эди ҳисоб. Назар насримизни шундай оҳанг билан бойитдики, бу оҳанг ўзбек миллатига хос бўлган жиҳатларни акс эттириш имконияти жиҳатидан тенгсиздир. «Қишлоқдошлари баҳор келиши билан эски яйловларга кўчиб чиқишар ва ер шудгорлар, ҳар ким ўз ташвишига берилиб кетарди. Қишлоқда қолган Байна момо эса бу пайтда ёлғизлик даштини шудгорлар. У ерга ҳар йили Замон отбоқар ҳукумат одамлари билан келиб, эри ва ўғлини олиб ташлаган оқшомни экар ва сўнг ёлғиз ўзи ҳосилани ҳам йиғиб оларди. Байна момо ҳар кеча кўз ёшлари билан тўлган қайиқда йиллар қоялари орасида қолиб кетган эри билан ўғлининг илма-тешик бўлган мурдаси ва Замон отбоқарнинг музаффар қамчиси ётган қонли ҳалқоб билан тўлган айвонга сузиб борар, эрталаблари қўл бўлиб кетган ёстиғини худди қадим аждодларнинг унут бўлган яловидай... баланд толга осиб офтобда қуритарди». Ифодадаги залвор, серқатлам эстетик

босим, рухий ҳолат манзаралари тасвирининг айни шу тарзда занжирсимон ва болохонадор қилиб берилиши ҳикояда ўзига хос оҳанг пайдо қилган. Бу оҳанг момонинг ёлғизлиги ва бахтсизлиги миқёсларини туйиш ва тушуниш имконини берган.

Улуғбек Абдулвоҳобнинг «Ёлғизлик» қиссаси, қатор ҳикоялари қаҳрамонлар рухий оламини тадқиқ этиш кўлами ва йўсинлари жиҳатидан адабиётимиз учун тамомила янгилик бўлди. Уларда баён, ифода этиш, кўрсатиш, тасвирлаш сингари бадий усуллар бир нарсага — тадқиққа ўз ўрнини бўшатиб берган дейиш мумкин. Ёзувчи учун қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларини кўрсатиш эмас, балки сезимларидаги, ўйларидаги товланишларни акс эттириш муҳим. Арасту замонларидан буён адабиётнинг моҳияти ҳаётдаги хаосни (бўшлиқни) бадиятнинг космосига айлантиришдан иборат деб тушуниб келинган. Воқеликдаги «тартибсизлик»лар муайян мунтазамлик касб этиши, тартибга туширилиши билан бадий асар юзага келади деб қаралган. «Ёлғизлик» қиссасида эса айнан шу тартибсизликнинг ўзи, бўлганда ҳам воқеликдаги эмас, инсон ҳаёлотидagi, кечинмаларидаги тартибсизлик тасвир объектига айланган. Қиссада муаллиф қаҳрамон ўю ҳаёлларини унинг характерини очиш воситасига айлантирмайди. Билвакс, ўй-ҳаёлларнинг тартибсиз ва ноизчил оқимини беришнинг ўзи унинг бадий мақсадига айланади. Матълумки, инсон ҳаёлотида изчилик, мунтазамлик бўлмайди. Кўп ҳолларда, одам ҳаёли эмас, ҳаёл одамни етаклайди. Шу тариқа миллий адабиётимизда, сирдан қараганда, бадий мақсадга бўйсунмагандай таассурот қолдирувчи, аслида эса, ўйчил инсон тафаккури ва ҳиссиёти манзараларини намоён этувчи абсурд асар дунёга келган. Рисоладаги ҳар қандай одам сингари қисса қаҳрамонининг ўйларида ҳам тизгин йўқ, муаллиф бу ҳаёлларни сараламайди. Ўйдан ўйга, ҳаёлдан ҳаёлга кўчиш жараёни тасвирининг ўзи қаҳрамон табиатига хос хусусиятларни сараланган бадий мунтазамликдан кўра ёрқинроқ намоён этади. Абсурд йўналишдаги асар муаллифнинг шунчаки тажрибага ўчилиги ёхуд бадий инжиқлиги туфайли эмас, балки кучли ички зарурият сабабли пайдо бўлган. Негаки, инсон осонлик билан тўла очилмайди. Одамнинг ичи билан сирти, тили билан дили бир бўлган ҳолатлари ниҳоятда кам. У фақат ўйларидагина ўзи бўла олади. Одам тизгинсиз ўй оқимлари билан ёлғиз қолгандагина ўзига қайтади. Шундай ҳолатни акс эттирувчи абсурд усулдагина одамни бир қадар тўлароқ илғаш мумкин бўлади. Улуғбекнинг асарлари миллий насрнинг персонажлар психологиясини чуқур тафтиш этишга қаратилган дастлабки намуналаридир. Номлари юқорида зикр этилган адибларнинг асарлари оламга эстетик муносабат борасида тамомила янгича тамойилларга амал қилинганлиги билан характерланади.

Шукур Холмирозев «Олабўжи», «Динозавр» романлари, «Булут тўсган ой» қиссаси, «Озодлик», «Наврўз, наврўз» ҳикояларида Нормурод Норқобилов «Оқбўйин», «Қоялар ҳам йиғайди», «Тоғ одами» қиссалари, «Орият», «Қувончи тун» ҳикояларида, Шойим Бўтаев «Шўродан қолган одамлар» қиссаси, «Дарвеш» ҳикоясида, Тоғай Мурод «Отамдан қолган далада» романида насрнинг анъанавий тасвир йўсинидан маҳорат билан фойдалана билдилар. Бу асарларда миллат вакиллариининг воят ўзига хос ҳамда жонли бадий тимсоллари яратилди. Уларда анъанавий тасвир йўналиши ўзига хос бадий изланишлар ҳамда дунё адабиётдаги энг сўнгги ифода усулларини дадил қўллаш билан омукталашиб кетган. Мустақиллик даври ўзбек насрида инсон шахсини хилма-хил ракурсларда акс эттириш, унинг хатти-ҳаракатлари ва ўй-ҳаёллари рухий асосини тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Натижада, насрда тасвирланаётган қаҳрамонларнинг географияси кенгайиб, антропологияси муайянлашиб бормоқда. Замонавий насрда миллатдошларимизни паспортга қараб эмас, балки фикр тарзи, ахлоқий қаноатларига қараб пайқаб олиш мумкин.

Миллий адабиётимиз аҳолиси қисқагина вақт орасида Байна момо, Ултон, Гулсара, Таваккал, Ҳусан полвон, Эрназар полвон, Зухра, Ўсар, Кўклам сингари йнрик, ўзига хос, бошқа адабий қаҳрамонлар орасида йўқолиб кетмайдиган қабарик образлар ҳисобига бойиди.

Миллий тафаккурда ялпи янгилиниш бошлангандан бери кўпчилик томонидан англаб етилган ва тан олинган ҳақиқатлардан бири шу бўлдики, одамнинг энг кичиги, энг кўримсиз, энг забуни, энг ношуд и ҳам одамдир. Яратганининг халифасидир ва шу боис мукаррамдир. Бинобарин, бадий адабиёт кичик одамнинг катта ва чигал ички дунёсидаги беҳудуд поёнсизлиқни, турфалиқни тадқиқ этиши лозим. Бир қатор асарларда сирдан қараганда, кўзга ташланиб турадиган жиҳати йўқ, ҳамма қатори, аммо ботинида улкан изтироблар, рухий пўртаналар мавжуд бўлган «кичик» одамларнинг ички дунёси ҳам маҳорат билан акс эттирилган. Носирларимизда маънавий дунёси қуруқшаган, рисоладаги одамлардай фикрлаш ва ўзгаларни туйиш саодатидан маҳрум бўлган маънавиятсиз «кимсаларни тасвирлаш маҳорати шаклланаётганлиги ҳам қувонарли ҳолдир. Шойим Бўтаевнинг «Шўродан қолган одамлар» қиссаси, Абдуқаюм Йўлдошевнинг «Сўқир» ҳикоясида айни, шу килдаги қаҳрамонлар тасвир этилган. Бу асарларда маънавиятдан маҳрум, шахслиги синдирилган, шу боис ўзлиги йитган шахсларнинг ғаройиб қисмати акс эттирилган. Улар ҳамиша ҳам ожиз, нотовон, ношуд эмаслар. Баъзан жуда ишчан, олғир, уйдабурон бўлишлари ҳам мумкин. Лекин бундай кимсаларнинг умумий хислати олами кабир — ички оламнинг омонатлиги, қуруқшаганлиги. Оврўпонинг Петер Биксел, Макс Фриш, Карл Макс сингари адиблари ҳам бутунги кунда «кичик» одамларнинг катта ҳиссиётларини акс эттиришлари билан машҳур бўлганлар.

Ўзбек насри мустақилликнинг биринчи декадасида қаҳрамонлар тасвирида схематизмдан қутулиб бормоқда. Бадий асарда одамга ижобий-салбий ёки типик-нотипик сингари қолиплар орқали эмас, балки мавжудлигининг ўзи билан ададсиз сиру синоатларга тўла тирик инсон тарзида ёндашиш қарор топиб бораётганлиги бу давр насрининг умид тутдирадиган жиҳатларидандир. Бу фазилатлар барча ижодкорлар учун ҳам ёппасига хос деб бўлмайди, албатта. Лекин одамга ёндашишда жўнликдан, қолипдан воз кечилганлигининг ўзиёқ насримиз тараққиётида соғлом тамойиллар қарор топаётганлигидан белгидир.

Ўзбек миллий тафаккури, эстетик қарашлари тизимида муҳим эврилишлар содир бўлганлиги драматургия тараққиётига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Бу вақтда яратилган асарлар орасида Усмон Азимнинг «Бир қадам йўл», Илҳом Ҳасаннинг «Бир кам дунё», Абдулла Аъзамнинг «Дугоҳи Ҳусайний» кабилар миллий драмачилигимиз эришган ўзига хос ютуқлардан бўлди. Драматургия гарчи сахна талабларига боғлиқлик нуктаи назаридан консерватив тур бўлишга маҳкум эса-да, шаклий изланишлар қилиш, ижодий тажрибалар ўтказиш тўхтаган эмас. Усмон Азим ва Абдулла Аъзам қаламига мансуб драмалар сахна асарлари яратишдаги дадил тажрибаларнинг маҳсулидир. Драматурглар ҳаётий ҳолатлар сон-саноксиз бўлиши мумкинлиги ва ундаги ўзгаришлар яна шу вазиятда ҳаракат қилаётган қаҳрамонлар табиатида ҳам жиддий эврилишлар ясаши мумкинлигини нозик ҳис этган ҳолда драма — версия, драма — вазият сингари ифода шакллари йўлаб топганларки, бу ҳол асарларнинг бир қадар муваффақиятли чиқишини таъминлаган.

Айни вақтда, миллий драматургиянинг тилга олишга лойиқ бадий ютуқлар қўлга киритилиши оғир кечаётган соҳа бўлиб қолаётганлигини тан олиш керак. Драматургия бозор иқтисоди талабларига энг кўп берилаган адабий тур бўлди дейиш мумкин. Бу ҳол сахна асарларининг сифатига салбий таъсир кўрсатмай қолмади, албатта. Айтиш керакки, миқдор жиҳатидан драмачилик тараққиётига эътироз билдириб бўлмайди. Кейинги ўн йилликда дунёга келган драмалардан ўттиз нафарга яқини кўздан кечирилганда, уларнинг учдан бири турли юбилейлар муносабати билан ёзилганлиги аниқланди. Комедия деган номга даъвогар сахна асарларининг эса деярли барчаси театрларнинг буюртмаси билан яратилган. Албатта, ижтимоий буюртма йўли билан ҳам етук бадий асарлар дунёга келиши мумкин. Бунга миллий ва жаҳон адабиёти тажрибасидан истаганча мисоллар топса бўлади. Аммо бутун бошли миллий драматургияни фақат буюртма йўли билан тараққий эттиришга уринишни бадийи нуктаи назаридан соғлом ҳол деб бўлмайди.

Комедияларнинг савияси кишида ҳақли эътироз ва жиддий хавотир уйғотади. Негаки, ўзбек комедиячилигининг дастлабки қадамларидек жуда залворли ва эсда қоларли бўлган. Ҳамза, Абдулла Қаҳҳор, Шароф Бошбековларнинг теран маъноли кулги асарларини эслашнинг ўзи даъвомизнинг нечоғлиқ ҳақ эканлигини кўрсатади. Бутунги комедияларнинг бадийи на ижрочиларга, на томошачиларга ва на ўқувчиларга бирор эстетик озۇқа бера оладиган даражада очордир. Сахнавий ижоднинг комедия деб аталмиш муқаддас бир турига кўча сўзлари, кўча ҳиссиёти, тийиқсиз чучмаллик, пардасизлик ўта сурлик билан дадил кириб келмоқда. Муаллифлар тўқнашувлар таранглиги ҳақида эмас, ифодаларнинг қичиғи, сўзларнинг пардасизлиги ҳақида кўпроқ бош қотиришмоқда. Бу ҳилдаги битиклар тўхтовсиз сахналаштирилаётганлиги боз устига, қўллаб томошабинларга эга бўлаётганлиги эса жиддий эстетик хавфдир. Чунки миллатнинг бадийи диди шаклланишига тўғри йўналиш бермай туриб, унинг маънавийтини юксалтириш, комил шахсни тарбиялаш ҳақида гапириш беҳудадир.

Шеърят ва наср борасида мустақилликкача бўлган яқин ўтмишдаги эстетик юксакликларга этилибгина қолмай, ундан баландроқ чўққиларни эгаллаш имконияти юзага келганлиги аён ҳақиқат бўлса, драматургия бобида шу вақтгача эришилган сахнавий юксакликка яқин келинмаётганлиги ҳам бор гапдир.

Давр аҳли руҳиятидаги ошкора асабийлик, сезимлар нозиклиги, муносабатлар драматизмидаги таранглик ҳали-ҳануз пьесаларга кўчганича, сахна реалигига айланганича йўқ. Эҳтимол, миллий тафаккурдаги тўхтамлarning, эстетик қарашлардаги қаноатларнинг қатъийлашмаганлиги, ҳозирги воқеаликнинг ижодкорлардан етарлича узоқлашмаганлиги, шу ҳаёт туфайли юзага келган ҳиссиётлар жунбушининг тиниқмаганлиги, ижтимоий тўқанишлар руҳиятларда берган акс-садони сахнабоб шаклда моддийлаштириш қийинлиги бундай ҳолинг рўй беришига сабабдир. Ҳолбуки, ҳар қандай кескин ижтимоий ўзгариш ва янгича ҳаётий вазият драматик турдаги асарлар яратилиши учун мўл-қўл материал бера олади.

Маълумки, миллий адабиётимиз учун ҳақ гапни айтиш жасорат ҳам, фазилат ҳам саналмай қўйди. У бадий ижоднинг унчалар муҳим бўлмаган оддий талабига айланди. Миллий драматургиямиз эса ҳанузгача зарур гапни кескинроқ йўсинда айтишни фазилат санаб келмоқда.

Ҳар бир алоҳида одамда бўлгани каби ҳар бир миллатнинг ва ҳар бир даврнинг ҳам ўз мўлжаллари, эгалланиши орзу этиладиган марралари бўлади. Мустақилликка эришилганидан кейинги давр ўзбек адабиёти учун инсон маънавияти қирраларини текшириш, одам руҳиятидаги кўз илғамас сезимларни тадқиқ этишга эришиш ана шундай баланд маррадир-ки, миллий адабиётимиз ана шу маррани эгаллаш сари оғишмай бораётир.

Кўзларинга чизиб Кўйибман сени

Хосият Бобомуродова

Қанча олис бўлсанг шунча яқинсан,
Тўсиқ бўла олмас юз-юз чақирим.
Ғамга ғарқ тунимда чаққан чақинсан,
Кўнгул бораверар сени чақириб.

Ўртада йўлларнинг захмати йўқдек,
Гўё қўл-оёғим эмас занжирбанд.
Сайёд камонидан узилган ўқдек,
Сен томон сурилиб борар Самарқанд.

Тунги азобларга кўнмаган кўнглум,
Бағри қон куёшга айтади арзин.
Нурларнинг-да сенга етмайди қўли,
Офтоб ҳам узолмас кўнглумдан қарзин.

Юзи оқ варақлар — танҳо сирдошим —
Кўзим ёшларидан боради ивиб.
Бир куни кўксингга етганда бошим,
Бир боқишинг барин юборар ювиб...

Фарқини билмайман на кун, на туннинг,
Дардим сизмай борар жисму жонимга,
Қайси мард ҳамдардим бўлолмай менинг,
Ким бўялар қайноқ юрак қонимга?

Жонимни суғуриб оларми шунча
Эгасига изҳор қилинмаган меҳр?
Эй оғзи юмуғим, ибратли ғунча,
Телба қилмайдими бекитилган сир?

Сирдош деб сиримни кимга оширай,
Қаерга жой бўлар оловланган қон?
Дард тўла дилимни қайга яширай,
Менга аҳволингни тушунтир, вулқон?!

Тош юракни қилардим ҳавас,
Эзар эди гул каби кўнглум.
Хайр энди, эзгин кўксимда
Шул кунгача йиғлаган мунглим!

Энди тошман, менга фарқи йўқ,
Бул дунёда мавжудлигингни.
Биламанки, ҳамма мисоли
Битта оддий вужудлигингни.

Йўқдир энди кўзларимда ёш,
Хазон кўрсам қийналмайди жон.
Фақатгина сенданмас, бағрим,
Ўзимдан ҳам айрилдим ёмон...

Хижронга чидаса чинор чидарди.
Япроқларин тўкмай тураверарди.
Мангу яшилликнинг салтанатида
Шоҳона айшини сураверарди.

Хижронга кўникса тоғлар кўнарди,
Бағрида лолалар йиғламасди қон.
Кўкка етган бошин қопламасди оқ,
Оқ урса отилиб кетмасди вулқон.

Не қилайки, соғинч йиқса чинорни,
Ойда ҳам, тоғда ҳам бўлмаса тоқат?!
Шу заиф ҳолимда, хижронларингда
Қандай жон сақлайман, ахир, муҳаббат?!

Хижронга чидаса чидар эди ой,
Юлдузларни йиғиб садр солмасди.
Ярим тунлик соғинчлар учун,
Ярим кунга кетиб қолмасди.

Не қилай, чинордай кучли эмасман,
Тоғдай улкан, ойдай кўкда бўлмасам?!
Не қилай, меҳрингни жойлаб кўксимга,
Асирангни йўқлаб бир бор келмасанг?!

Баҳор, журъатинга қиламан ҳавас,
Қандай қилиб қирқдинг қишнинг қаҳрини?
Сонсиз новдаларни гуллатиб кўйиб,
Бир тунда тўладинг уч ой маҳрини.

Араз, гиналардан қолдирмайин гард,
Ёмғирлар тун бўйи чапак чалдилар.
Майсаларни қучиб қуёш нурлари,
Интиқ илдиэлардан бўса олдилар.

Гуллади, кўкарди бори тириклик,
Унутилди соғинч, унутилди дард.
Кафтдек юрагимга гуллар эқмоққа.
Баҳор, топиларми сенингдек бир мард?!

Баҳор,
журъатинга
қиламан
ҳавас!...

Мен-ку йиғлаб олдим, кўл бўлди ёшим,
Пасайгандай бўлди ёниб ётган чўғ.
Сенинг-чи, қайларга урилди бошинг,
Ахир, сенда кўз ёш деган қурол йўқ.

Роса ҳасрат қилдим мен дугонамга,
Ўзимни оқ дедим, сен бўлдинг қора.
Сир бермасим, сен-чи, шунча аламга
Қандоқ чидаб бердинг, топдинг не чора?

Қолган дардларимни тўқдим шеъримга,
Енгил тортдим қоғоз қорайган сари.
Шерик бўлди шеърпарастлар сиримга,
Исминг билан тўлди кўнглум дафтари.

Кўзёшинг, сирдошинг, шеърдошинг ўзим,
Менсиз қолиб қандай ёндинг фироқни?
Жоним, кўрқаялман эзмадингни деб,
Иккимизга доир битта юракни?!

Бир ўпай деб, узиб кўйибман сени,
Кўзларимга чизиб кўйибман сени,
Ўзим билмай эзиб кўйибман сени,
Қадамимни қайга қўйай, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

Нозиклигинг ўтлар солар дилимга,
Япроқчангни келтирсанг-чи тилимга,
Сен юр десанг, бораверай, ўлимга,
Сирингни айт, мен ҳам билай, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

Тонг саҳардан кўзингда ёш нимаси,
Атрофингни қуршаган тош нимаси,
Боқ, нозигим, эгилган бош нимаси,
Дардларингга қалқон бўлай, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

Илдизингни ўпиб ётар чашмалар,
Мафтун бўлиб кўкда қуёш тамшанар,
Бўлмоқ бўлар бари сенга ошналар,
Ошиқларинг талай-талай, майсажон,
Товонингни кимга тўлай, майсажон,
Учолмасам нима қилай, майсажон?!

Мадамин Кўчқор

Оптоқ шон шугаларини кўксимдан тўқар учид

Сўзандан-да нозиклашди софдай сумалак
бўлди томчи маржонига қадалган нина.
Улғайишни зиёд тусаб толбарг — жамалак
қўшиб ўргач қизча сочин ёйди кўксина.

Ниначилар тонгдан тортиб нур ипли нина,
чарчаб чатмиш ўз қанотин гўё гулбаргга.
Момақаймоқ балқиб ётган тубсиз дафина
юлдуз қилиб қадай дейди осмон бағрига.

Ариқ туғён қирғоқдаги баҳор зебидан,
чалқанчага ағдарибди ёмғир кўнғизни.
«Хонқизлари» олмос каби чатнаб сепидан,
бедалардан кўк кўрпасин тикар ангизнинг.

Бўш-бўш қадаҳ узатганча лолақизғалдоқ
ёйиб ётар киёкликда — армонларимни.
Юрагимдан тўксам, дедим, улар беадоқ,
жамолини истадим мен туғёнларимни.

Фунчанинг лабида ёнгин — мангулик,
бу — сеҳрли чўғи қалбдаги ишқнинг.
Навоси ер кўкартирган эзгулик —
андалиб кўксимга нур каби сиғди.

Баланд, паст ё тошли комиллик йўли,
янграр у фидолик тараннумидай.
Андалиб созидай мудом дард кўнгул,
нафосат инжилмас тараҳҳумидан.

Неча сон аждодим рамзи комиллик,
кўксимда гувраниш ғурур-ла ичкин.
Давомати бизда мўмин-қобиллик,
сийратимиз чақноқ самоват кечки.

Қишнинг ялтир қиличини синдирди майса,
майсанинг бошидан булут дур, лаъллар сочди.
Қуёш урди тоғ қорига оловли найза,
тошқин дарё мен-ла уфқни ўқишга шошди.

Хом ўйламанг, йўқдир деманг калтакесакни,
билиб қўйинг кирганини кўкимтир рангга.
Тушунчамни ардоқласин шуур демакки,
раъйим йўқ юракдан томчилаган аттангга.

Кўнғиз ўзин зўрга ўнглар экан-ку пўкка,
тобланиш ва сабот талаб кунлар ясови.
Чумолилар заҳматкашдир зап оғир юкка,
бардош бериб кўтаради, тўзгитар ғовни.

Қир, даштларда келин баҳор кўрпа иймаси,
чақмоқлар ва турфа кушлар ёллар эълончи.
Бедазорда чақнар ниначининг нинаси,
дил гавҳарим сочқи қилиб сочар қувончим.

Онам кўзларидан боқади Ватан,
Ватан умидлари кўзимда зорлар.
Ғар олмаса руҳим улар руҳи тан,
мени кечирмагай уйғоқ мазорлар.

Бош уриб бир роҳат топаман гоҳо,
бошимдан нечоғлик қаттиқ тилсимга.
Шу тупроқ севгиси қуёшдай танҳо,
битмас бойлик шудир Худодан менга.

Ватан кўзларимда абадий ҳайрат,
дарёлар бўйида турсам, айниқса.
Кўксимдан тошади мовий ранг ҳасрат,
боғларнинг қўйнидан чўлларга чиқсам.

* * *

Осмон гумбур-гумбур, кулоғи динг откулоқларнинг,
чорлайди шўрабарг ялтиллаб юзларида мойми?!
Овлайди соғинган ташна дилим нигоҳларини
қоқигуллар, сеча тут пинжида абад туб жойди?
Боғда ўтган куз хазони майса бошида қалқон.

Тўнғич майса ниш урди, тўнғиб кўчган ёп бўйларида,
Раззоқ кўчанчининг кўчан тиккан сўзанларидай.
Оқхин Давдон сақосинда ўрта, қуйиларида,
баҳор кўм-кўк ҳарир ёйди дарё ўзанларида.
Турналар сасида хижрон дарди тутаган каби.

Улар қайтиб келмиш яна озод, доно юртимга,
малолликлар энди йўқдир баҳорнинг нафасида.
Баҳорой ўт кўшадир юракдаги ишқ ўтимга,
бу озод шамолларга айтгум келур қасида.
Раззоқ ака қанжирга эшар кун беткайида.

Арава — тadbир демассан, «бензин йўқ, бензин етмас»,
икки-учта кўзмунчоқ ярашар от ёлига.
«Бир»да на гап бор-ай дема, «минг» «бир»дан бошланган, бас,
зап бежирим некбин кунлар келар ўй-хаёлимга.
Ариқ шошар, вақт қисталанг, шошар Раззоқ оға ҳам.

Омон чиқиб қора қишнинг қаттиқ зуғумларидан,
буғдойзорлар силкиллатар яшил рангли сочини.
Сийрак жойи бачкилабди офтобли бу кунларда,
мен яшнаймак она ерга худди жондай сочилиб.
Бу кунларга етдим дейман, Оллоҳимга минг шукр!

Буғдойзорлар увотига чолиб келган майсалар,
яшил сабот буғдойлар-ла яшнаб кўришди дийдор,
Буғдойзорлар шамолларда оҳиста товлансалар,
илоҳий бир завқдан тошар юрагим такрор-такрор.
Менинг хур нафасим — ернинг эркин нафас олиши.

Малла сувли ариқчалар чолиб-чолиб кетишди,
уфқларнинг хабарин олиб қуйлашга яна.
Энг охирги гофилларни сергак этиб ўтишди,
терақларим олди кўкда қуйчи турналарни санаб.
Саботимни тоблар менинг турналар қийқириғи.

Сумалаклар қайнай берсин улкан дошқозонларда,
кўксомсалар бўй таратсин тандирдан чиқиб бир-бир.
Баҳоройга дугонадир янги ой осмонларда,
мен-чи, найлай, тушдим лола кирда севгига асир?!
Ишқ изҳорин вақт соати баҳормасми айтинглар?!

Раззоқ оға чилвирни қўй, тингла бир зум ўтинчим,
булут ёриб чиққан офтоб иссиқ юз олов сочди.
Чаккасига қизғалдоқлар тақиб қулган бу баҳор,
гуллаган жийда тагидан ўтиб унутдим ёшим.
Муҳаббатнинг қуйларидан бошқа наволар бекор...

* * *

Ишқ боғин хаёлида қумлоқда узоқ юрдим,
майсалар хаёлимдан чамаси бўлди воқиф.
Ариқчанинг лабида ниш урдилар термудим.
елкаларим акс этган тўлқинлар кетди оқиб.

Эй эгам, хаёлимдир нафис қанот капалаклар,
гул баргидек тераклик кашф этмасми илдиэлар?
Умид шамим ёникдир, қўйма жоним халақлаб,
қум кўчкисин тўсиғи кўксим кеча-кундузлар.

Булар бари қадимий кўз кўникиб кетган ранг,
очган битта тилсимим — мен кашф этган ранг қани?
Бағримни хун қилмасин кўзим етганда: «Аттанг!»
Мен ғаниман, аввало, кўзларим бўлса ғани.

Юрагимни беазаган қанча ой гул жамоли,
арикдаги чархпалак чархин англайман жимжит.
Бир юлдузнинг нурига чирмашади хаёлим,
оппоқ тонг шуълаларин кўксимдан тўкар умид.

«ИШҚ АҲЛИ» РОМАНИ ТЎҒРИСИДА

Омон Мухторнинг янги романи Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган. Асарни қўлга олар экансиз, дарров ҳаёлингиздан бундай фикр ўтади: «Омон Мухтор бу мураккаб мавзунинг қайси бир томонини очиб берди экан?»

Қарийб 40 йиллик меҳнати билан ўзбек адабиёти тараққиётида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб бекорга вақт сарфлаб қалам тебратмаслиги аниқ. Шундай экан, аялданок асардан янги нималардир кутасиз.

Омон Мухтор ижод сирларини хийла англаган ёзувчи. У кейинги йилларда қатор романлар ёзди. Бу асарлар адабий жамоатчилик ва мунаққидлар томонидан ижобий баҳоланди. Улар аксарияти қисқа ҳажмда, 120—150 бет доирасидадир. Аммо ёзувчи қисқа ҳажмга катта ҳаёт материални, серқирра маънони жойлай олади. У ҳали ўзбек адабиётида кўп ҳам тараққий этмаган янги услубнинг негизи шартлиликдан унулми фойдаланади. Унинг қаҳрамонлари руҳ сифатида жонланиб, ҳаётлигида чеккан жабру жафолар, дарду доғларини тўкиб солиши мумкин. Баъзи ўринларда унинг қаҳрамонлари ер тагига тушиб, бошқача ҳаётни кўриши, аллақачон дунёдан ўтиб кетган бирор кимсани излаши ҳам мумкин.

Бундай услубий йўл ёзувчига ҳаётдаги ўтган сирли воқеаларни қайта тиклаш, бир вақтлар айтиш мушкул бўлган ҳодисаларни тилга олиб, улар ҳақида реалистик манзара яратиш имконини беради.

Услубий жиҳатдан, Омон Мухторнинг бу янги асари шартлилик қўлланган олдинги романларга маълум даражада ўхшаб кетса ҳам, улардан кескин фарқ қилади. Бу ерда у қаҳрамоннинг, яъни Алишер Навоийнинг реал ҳаётини кўрсатишга ҳаракат қилади. Аммо у яна ўзига хос йўл тутди. Бош образни шоирнинг ижоди орқали яратади. Навоийнинг шеър ва дostonларидан олинган мисра ва парчалар орқали улуг шоир сиймосини кўз олдимизда гавдалантиради.

Навоийнинг ижоди бамисоли уммон. Тил ва ифода жиҳатидан содда эмас. Демак, бу уммоннинг ҳар томонидан шўнғиб, ҳар бир гапнинг маъносини чақиб, улуг шоир ҳаёти, ички олами, у яшаган муҳит сирларини очиш, шу асосда бу сиймо ҳақида эътиборга сазовор асар яратиш ҳам осон эмас. Узлуксиз меҳнат, ўткир дид, мавзуга нисбатан чексиз муҳаббатни талаб қилади. Омон Мухтор бу ишнинг улдасидан чиқибди.

Асарни ўқиб бўлгач, ёзувчининг Навоий образини яратишда баъзи бир янгиликлар топгани ҳаёлингизда яна ҳам аниқлашади. Баъзи нуқталар эса тамом янгиланади. Булар Навоийнинг ёшлик пайтларидаги бадий ижод сирларини эгallaй бошлаши, йигитлик чоқларидаги баъзи бир воқеалар, жумладан, Гулига бўлган муҳаббат жилolari. Асарнинг кўп қисми яна бир муҳим масалага бағишланган. Маълумки, Навоий ҳаётга аксарият ҳолларда тасаввуф фалсафаси жиҳатидан ёндошади. Омон Мухтор шоир ижодини ўрганиб, шундай мисра ва парчаларни асарга киритадики, улар орқали биз илоҳий муҳаббатдан ташқари, Навоий реал ҳаёт муҳаббатини, ҳаётда бир реал ёрни назарда тутиб ёзишга ҳам етарлича эътибор берганини англаймиз. Асосан романтик шоир сифатида баҳоланиб келган Навоийнинг асарлари реалистик мотивлар билан тўла экан-да, деган хулосага келамиз. Назаримда, романнинг муҳим томонларидан бири шу.

Омон Мухтор романида ижтимоий ва сиёсий муҳит тасвирига ҳам катта ўрин берилади. Бу ерда у Ҳусайн Бойқаро билан Алишер орасидаги муносабатни диққат марказида тутди. Тўғри, Навоийга бағишланган бошқа асарларда ҳам шоир ва ижтимоий муҳит тасвирланган. Ҳатто айтиш мумкинки, уларда шоир ва ижтимоий муҳит бош масала. Омон Мухторнинг хизмати шундаки, ҳаётнинг бу томонига тегишли хулосаларни ҳам у тўла равишда Навоий ижодидан келтириб чиқаради. Ижтимоий ҳаёт манзараларини назардан қочирмасдан, ижод психологиясига кўпроқ диққатни жалб қилади. Бу асар асосан, Навоийнинг ижод психологиясини очиб беришга бағишланган.

Илм адабиёт эмас, шунингдек адабиёт ҳам илм эмас. Бу ҳаммага маълум. Бироқ бадий ижод тажрибасида улар гоҳо бир-бирларига яқин келади. Тарихий мавзуда ёзилган асарларнинг барчаси бир қирраси билан тарихга тегишли бўлса, иккинчи қирраси билан бадиятга тегишлидир. Омон Мухторнинг маъмур тажрибаси шуни кўрсатаяптики, унинг асарида бу икки қирра — тарихийлик ва бадият мустақкам равишда бирлашган. Икки томон — бир яхлит. Бу ҳилдаги асарни соф илмий йўналишда яратиш қийин. Уни илмдан бохабар, бадиятда етарли тажриба орттирган ёзувчигина амалга ошира оларди.

Бу услубда асар яратиш Омон Мухтор учун дастлабки қадам эмас. У олдин Лутфий ижодида бағишланган асар («Тепаликдаги хароба» романи)да буни синовдан ўтказган эди. Янги романи ёзувчининг юқори ва анча муаммалашган услубий ютуғи, деб ҳисоблаш мумкин.

Умуман, Омон Мухторнинг Навоийга бағишланган асари фақат навоийшунослик, навоийхонлик оламида ўзига хос бадий тажриба бўлмай, балки ўзбек адабиётининг тараққиётида кўзга ташланган муҳим янгиликдир.

Матёқуб Қўшжонов,

БКАДЕМК

Омон Мухтор

Роман

Алишер, чинданам шерсиз!
Буюк шер...

(Драмадан)

I

ОРЗУ

«Суюкли Барно!
Мендан рассом Абулхайр ҳақида билганларимни ёзиб юборишимни сўраган экан-
сиз.

Менинг билганим қисқача бундай.

Абулхайр бир пайтлар эски шаҳар кўчалари, кунгурали деворлар, ҳалқали эшиклар-
ни чизиб юрган. Ўшанда (ёшлик йиллари) баъзан табиат манзараларига ҳам мурожаат
қилган. Кейинчалик Инсонга юз бурган. Ҳар хил кишилар расмини (портретини) иш-
лашга қизиққан. Булар орасида бир неча ўз қиёфаси тасвири (автопортрет) ҳам учрай-
ди. Дунёни, ўзи устидани кулиб турган тасвир унга анча шухрат келтирган. Узоқ
мамлакатларда кўргазмалардан жой олган.

Дарвоқе, яна бир муҳим гап.

У кўп йиллар Навоий тасвирини яратишни орзу қилган. Шу жараёнда Навоийдан
ўрганиб кузатганлари, ўйларини турли дафтарларда бетартиб ёзиб борган. Қўлим ости-
да шу дафтарлардан икkitаси бор. Буларни ҳам Сизга жўнатяпман. Йўқотман! Қайтиб
олишим шарт!

Одил».

Биринчи дафтар

Болалигимда, сандалда ёнма-ён ўтириб, бувим менга Мир Алишер ғазалларини ўқи-
б берган, ажиб ривоятлар сўзлаган эди. Шундан буён Ҳазратнинг буй-бастини кўргим келади.
Изланаман. Лекин, бундан қачондир бирон натижа чиқадими, йўқми?! — билмайман.

* * *

Ёшим 60 га яқинлашди.

Шоирнинг бутун умри!

Ўзимни тоғ этагидаги чумолидек сезмоқдаман.

* * *

Фақат меҳр билан ҳеч нарса қилолмайсан.

Фақат орзу билан иш битмайди.

У — бир Осмон.
У — бир Уммон.
Қамраш қийин!

Навоий тўғрисида юзлаб китоблар ёзилган.
Аммо кўнглим тўлмади.
Буларнинг аксарида у тирик одамдан кўра кўпроқ девордаги суратга ўхшайди.

Тахминан 50 йилдан ошди. Лекин мен уни ҳамон «таний» олмадим. Ҳаёти қандай?! Ижоди нимадан иборат?! Тушуниб етдим, деёлмайман. Қанча азобланмай, Уни Кўқдан Ерга туширишга эришолмаяпман. Сўнгги пайтлар чарчадим. Соғингим яхши эмас. Бунинг устига, кутилмаган қизиқ ҳолатлар юз бера бошлади. Ярим тунда эшик тақиллайди. Очсанг, зор кўринмайди. Қўнғироқ босим жиринглайди. Дастакни кўтарсанг, жимжит. Тушларимга аллақандай дарвеш-қаландарлар, гадолар киради. Мени дашти-саҳроларга бош олиб кетишга чорлайди. Гоҳ-гоҳ бўлса-да, ўлимни эслайман. Юрагим орқамга тортади. Уч йилдан буён айниқса, куним уйда бекорчилик билан ўтяпти. Умримда бажарадиган ишим қолмаган-дек кайфият! Ҳолсизлик ва тушкунлик... неча бора ўзимни чалғитиш учун ҳозирча яна тасодифий бировларга «хайкал» қўяверишга чоғландим. Отта миниб, тизгинни тортгандек эдим. Бироқ иш қоязга қаламда чизгилар туширишдан нарига бормади... Ҳаёл қайта-қайта Мир Алишер томон етаклайди.

Дастлабки таассурот шундай.
Ҳали ҳеч ким Бу Осмон қаърига кўтарилмаган!
Ҳали ҳеч ким Бу Уммон тубини кўрмаган!
Биз илк қарашда, Алишернинг ҳаётини кафтдагидек кўриб турибмиз.
Бироқ унинг бутун ҳаёти — сир.
Биз у ҳақда оддий бир нарсаларни билмаймиз!
Навоийнинг асарларини ҳам! Нимаики ёзган бўлса, кўздан кечирганмиз.
Бироқ унинг ёзгани — жумбоқ.
Чақишга «тиш» керак!
Ана...

Халқ ярим подшо деб билган, Ҳусайн Бойқаро ҳам шундай деб тан олган — Навоий «гадоли» ҳақида гапиради. Ўзини гадо деб билади. Бу майли! Гадони шоҳдан устун қўяди. Ўзини гадодек тутиб, гадо қилиб «кўрсатиш»га уринади! У баъзан Сизни «адаштириши» мумкин.

Қаранг! Яна:

Ҳар не ўтган сўзларим —
чингуур десам,
ёлгон эрур...

Қидиринг, битта ҳам ёлгон топмайсиз. Муболаға учрайди. Гапга «тўн» кийдириш...
«Ёлгон» эмас!

Ёки, ўз умри ҳақида:

Кечди умрум, нақди рафлат бирла
нодонлигга ҳайф,
қолғони сарф ўлди андуху
пушаймонлигга ҳайф...

Унинг «ҳайф» дейишига асос қани?!

Умридан бир лаҳзаси ҳам рафлатда кечмаган!

Ақлини таниган уч-тўрт ёшидан бошлаб умри сўнгигача Унинг Фикри муайян йўналишда ўсиб, давом этиб борган. Ҳатто вафотидан кейин ҳам «То рўзи маҳшар тарки хоб айлаб» ётишини билган. Бунга ишонган! Демак, у доим хушёр (хуш ёр) бўлган!

«Нодонли» сўзи-чи?! Уни халқ бир умр «Доно Вазир», «Доно Алишер» деган. Ақли-заковатидан ҳайратга тушган. Ҳусайн Бойқаро ҳам... бутун вазир-вузаролари, аъёнлари билан бирга, энг чигал дамларда ундан маслаҳат сўраган. Унинг оғзига қараган!

Ҳўп. Ҳар бир қадами, ҳар бир хатти-ҳаракати режали, ўлчовли Инсонда «андуху пушаймон» бўладими?! Унинг ҳаёти, асосан, Олдиндан Уйланган тарзда кечган!

Балки, бу маърифатли Зодагоннинг ўзини Фуқарога тенг тутишидир?!
Балки, дарвешлик тариқати?!
Балки, дунёнинг азалдан сароб эканлигига ишора?!
Балки, ўзини парда ортига олиб (маълум даражада ниқоблаб), ном, даража эмас, иш (фаолият) муҳим эканлигини эслатиш?!
Балки, шунчаки бир кайфият?!
Қандай бўлмасин, Навоийнинг Бутун Ҳаёти ва Бутун Ижодида — унга хос Ташқи Оsayишталик ва Катъиятга тескари ҳолда — Ички бир ЗИДДИЯТ кўзга ташланади. Унинг Ҳаёти ва Ижоди бошдан-охир катта-кичик, ҳар хил Зиддиятларга қурилган! Афтидан, Қисматнинг Ўзи уни шундай ҳолатга солган.

Қисқаси:

Ёшурун олди кўнгул, —
кўзумни хайрон айлагач...

Алишер Бояги Йигитдек эзилмай, Қизнинг уйига одам юбориб, тўй-томоша қилиши мумкин эди! Керак ҳам эди...

Орзу бошқа, хаёт бошқа экан-да!

Хусайн маҳрамларига буюриб, оёғини ерга теккизмай, Қизни саройга келтиради. Қизнинг пичирлаган лабларидан шу аснода фақат бир нидо учadi:

Хусайн, Борбоннинг Кизи гўзалликдан ташқари одобли, ақли эканлигини ҳис этади.

Эй сабо, холим бориб сарви хиромонимжа айт,

Не наво соз айлагай, булбул гулистондин жудо...

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт.
Буки, лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лаболаб бода ошомимға айт.

Бўлса юз минг жоним, ол, эй ҳажр! Лекин қилмадил —
 Ёрни мендин жудо. Ёхуд мени ондин жудо.
 Ҳажр ўлимдин талх эмиш. Мундин сўнг, эй гардун, мени
 Айладил жондин жудо. Қилгунча жонондин жудо...

Ва яна:

«Кўнгул отли» ҳажр водийсинда бағномим! Субҳи йўх шомим...»

Шу ҳолатда Алишер қаттиқ бир қасамлар ҳам ичади-е!

*Кўнгулм ўртансун агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамки, сенинг шавқингни пайдо айласа.*

*Ўзгалар ҳуснин тамошо айласа чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳам сенинг ҳуснинг тамошо айласа.*

*Ҳар киши васлин таманно айласам, новмид ўлай,
Ҳар киши ҳамки, сенинг васлинг таманно айласа...*

(Бу ғазаллар ўша паллада ёзилганми, кейинми?! Китобларга қайси тартибда кирган?! — барибир, уларда ёшлик йилларидаги ҳолат акс этган. Борбон Қизи, Биринчи Муҳаббатни эслаймиз.

Улар жилла олдинги даврга тегишли:

Кўздан «сочилур ёш... бўйла ким юлдуз»дан

Ўз оҳанги билан фарқ қилади.

Анча йил ўтгандан кейинги:

«Эй пари, раҳм эпки, кўнгулм зор эрур»

дан ҳам фарқ қилади.)

Хўп.

Ҳусайн билан қанчалик яқин бўлмасин, Алишер ҳам унга мен Бу Қизни севаман, деёлмайди.

Бир томондан, шоҳнинг қаҳри!

Иккинчи томондан, боши очиқ бир Қизга сен қандай эғалик қиласан?! Айниқса, Бу Қиз энди ҳарамда бўлса?! Бировнинг ҳасмидек ҳолатда бўлса?!)

Булардан ҳам муҳими, унинг ўзи (ҳатто Ямоқчининг ўғли эп кўрмаган) шармандаликни қабул қилган тақдирда ҳам... Қизнинг шаъни! Қайси бир йигит ўзи севган қизни маломатга қолдиради?! Эл олдида пардани очади?! Одамгарчилик осон эмас!

Ўз қалтиғ ҳолимга ўлмасдин бурун мотам тутай...

Алишер (кейинчалик кўпларни ҳимоятига олган Алишер) Бағридаги Гулни ўз ҳимоятига ололмайди!

Мотам тутишдан бошқа ҳеч нарса қилолмайди!

Шу орада Ҳусайн ундан-мундан махфий суриштириб, Қиз билан Алишернинг «ларди бир»лигини аниқлайди.

Ҳижолатли ҳолатга тушади.

Афсус-надомат чекади.

(Ҳусайн бундай афсус-надоматларни умрида кўп чеккан!)

У бирон хайрли иш қилиб, рўй берган «хато»ни тузатишга уринади.

(Қизга қимматбаҳо совға топширган.

Энг яхши табибга уни кўрсатган).

Аммо бундан натижа чиқмайди.

Қиз энди шоҳдан марҳамат кутадиган ҳолда эмас!

Алишердан ҳам кутмайди.

Алишер ҳам энди бегона!

У касали оғирлашиб, ётиб қолади.

*Юз алам бирла боло
ғирдобига ранжурмен...*

Кундан-кун сўла бошлайди. Ва ниҳоят, —

баъдидан чирт этиб узилади.

(Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилиш...)

* * *

Ҳаётнинг шафқатсизлиги, чигаллигини ўйлаб, ҳозир

менинг ҳам кўзларим ёшланди.

Алишернинг ўша пайтдаги ҳолатини жонлантириб, Бир Инсон қиёфасида Бутун Ҳасратни ва Ҳасрат ортида турган Бутун Зиддиятни тасвирлаш мумкинми?

Ҳасрат нимада-ю, Зиддият қаерда?!

Ўйлаш керак...

* * *

Бир томондан...

Қизнинг ҳалокати уни эсанкиратиб қўйган эди!

У тарихдан маълум, чин муҳаббат ўлимга олиб борганини тушунади. Ўзини айбдор сезади.

Кўнгулда бир русса, бир мунг қолади.

Умри сўнгигача Қизни унутмасликка онт ичади!
Ошиқ Ҳабаш айтмоқчи:

*Сева туриб, қилган эдим
мен сени ҳалок,
Сева туриб, энг сўнгига
йиқиламан. Пок...*

* * *

Иккинчи томондан...

У мўмин-мусулмон.

Ҳар қандай кулфат — унинг учун Худонинг иродаси! (Эслайман. Дадам шундай одам эдилар, катта айрилиқлар пайтида ҳам: «Кўп йиғлама. Бу Худонинг хоҳишига зид, исёнга ўхшайди!» дер эдилар).

Алишер чуқур қайғуга ботади. Шунинг баробарида, у «бемалол» ҳаётни давом эттиради! Ҳатто олдингидан жадалроқ яшашга чоқланади:

*Эй, фироқингдин менга —
ғам рўзи-ю, меҳнат насиб...*

Ҳақиқатта янада яқин келиб, айтганда:

*Ҳажринг охи —
ҳам кўнгулни бузди-ю,
ҳам қўзғади...*

* * *

Қизик.

Алишер вақтида Бу Қизга уйланишга қарор қилганмиди?!

Бизга қоронғи.

Бошқа ҳақиқат бор.

Қиз вафот этгандан кейин, бу ҳақдаги гапни эшиттиси келмайди! Уйланишдан кўра «бекасияда зор» ўтишни афзал деб билади.

* * *

Ҳўп.

У мабодо Шу Қизга уйланса, нима эди?!

Улар барибир бахт топишолмасди.

Алишернинг «лой»и осойишта, кўркам яшаб кетадиган «тупроқ»дан олинмаган. Унинг манглайига ДАҲО бўлиши учун, аввалдан фожиа муҳри босилган!

(У қисиниб, негадир одамлардан ўз ҳаётини яширгандек эди! Ахир, ҳеч бўлмаганда, онаси ёки устозлари ҳақида батафсилроқ ёзмайдими?! Узоқдаги бегоналар тўғрисида истаганча сўзлаш мумкин! Чунки буларнинг унга дахли кам... Балки, бу камтарлик белгисидир?! Балки, ному нанг, шахсдан кўра хизматни юқори қўйиш натижасидир?!)

(Унинг асарлари ҳайси оҳангда бўлмасин, ҳаётда у кулфатларга ўзини эътибор бермагандек тутганини кўрамиз. Атай ўйламасликка уринганми?! — шунақа).

Бунинг устига, Алишер учун

ҲАЁТда —

Ишқнинг Эгаси эмас, Ишқнинг Ўзи муҳим!

(Бодан ишқ асру маст этмиш...)

Яна.

Кимдир, яқинларидан бировга у ҳаддан ташқари фидойилик кўрсатган, деса адашади.

Юрган йўлида учраган кишига яхшилик, эзгулик улашган Алишер ҳеч қачон Алоҳида Бир Кишига ўзини бағишламаган! Бағишлаёлмаган.

* * *

Ўшанда унинг Ҳусайн билан муносабати бузилганмиди?! Йўқ.

Орадаги «яқин»ликка озгина соя тушади, ҳолос.

(Бу соя кейинчалик гоҳ-гоҳ кўзга ташланади.)

* * *

*Етар бир қарвон ҳар дам,
ўтар бир қарвон ҳар дам...*

Дашти-сахрода туялар овзи кўпикка тўлиб, ҳорғин судралмоқда.

Қарвон ортидан бўйнига гулу солинган бир тўда қуллар ҳам ҳол-беҳол, чайқалиб-чайқалиб бормоқда.

Ана, улардан бири. Негадир эғнида қора костюм. Бўйнида икки илондек, гулуга чир-машган бўйинбоя.

— Гушт йўқ! Гуруч керак!

— Нима-а?!

— Эсингиздан чиқибди! Меҳмон келмоқчи.

«Қарвон бизникига кўнмоқчими?! Бунга шароит қани?!»

Аввалига шундай деб ўйладим! Хотинга айтмоқчи бўлиб, овзимни ҳам очдим! Кейин, ҳушёр тортидим. Эй...

Хотин борлиги яхши-ку, ҳар нарсани эслатиб, биқинингга туртиб тургани ёмон! Хаё-лимни қушдек хуркитди-қўйди.

(Алишер бобомиз ўзи вақтида уйланмай тўғри қилганмикин!)

Кийиниб, Шахрия қўлимга тутқазган халтани олганча, бозорга қараб кетдим.

Йўлда «йиртиқ» хаёлни «ямаш»га урина бошладим.

Банда — банда экан!

Шу кунлар китобларда «кекса Навоий» деган гап бот-бот диққатимни тортди.

Нега «кекса»?! Уша, ўтмишда одамлар ёши 50 дан ўтиб, 60 га етиб-етмай, кексайиб қолганми?! Ёки, шахсан Навоий кексайганми?!)

Биз бир неча аср олдин яшаган ота-боболарнинг ҳаёт тарзи, бир-бирига муносабати, саломатлиги даражаси, аҳволи-руҳияси ва бошқа-бошқа нарсаларни яхши билмаймиз. Чуқур ўрганмаганмиз!

Ҳозир менинг тенгдошларим «олтмишвой»лардан биронтасини «кекса» деёлмайсан. Каттароқ ёшдаги йигит! Ҳали қизларга қарайдиган ҳолати бор!

Тўғри, мен ўзим сўнгги йиллар машқим паст. Кучим сўриб ташланган. Ҳол-мадор сезмайман. Лекин бу Қаттиқ Уйлаш оқибати! Бир томондан, Навоий руҳи мени қўйиб юбормаётгани, иккинчи томондан, ишим ҳеч бароридан келмаётгани...

Аслида, иш ҳали бошлангани йўқ (хаёлим пишсин, деб фақат тун-кун дафтар қоралаяпман). Мен ҳамон Навоий ҳаётининг қайси пайтини қандай тасвирлаш бобида қўним топмадим! Эсимда, бутун бозорга боргандек, бир кунни нимадир бўлиб кўчада кетаётган эдим. Чорраҳага етганимда, мутолишдан гурас одамлар тобут кўтариб чиқишди. Тобут қизил бахмал билан ёпилган ва бизнинг удумга мосми, йўқми устига бир даста қизил гул ҳам ташланган эди. Мен югуриб бориб, тобутни кўтаришдим. Шунда, марҳума ҳақида негадир, Гули, деб ўйладим. Ҳатто пичирлаб қўйдим: Гули... Уша кунни юзи маҳзун, кўзалари порлаган йигит — Алишерни тасвирлашга қарор қилдим.

Аммо бутун эрталаб дафтарни варақлаб ўтириб, бошимга мушт туширдим. Шунчаки тасаввур билан иш битар эканми?!)

Алишер гарчи 20 дан 35 ёшгача пайтни йигитлик даври, деса-да, бу давр Шарқда доим эртароқ бошланиб, кечроқгача давом этган.

Агар Алишер билан Гули воқеаси чиндан рўй берган бўлса...

бу воқеа Алишернинг 16 ёшдан узғи билан 28 ёшга киргунича вақтни қамраб олиши мумкин.

(Ҳусайн биринчи хотинига 18 ёшида уйланган эди.)

Энди қаранг! Бу даврда (Алишер 16 ёшдан 28 ёшгача бўлган пайтда) Хуросон подшоҳи Ҳусайн Бойқаро эмасди! Ҳусайн ора-орада маълум муддат Астробод ҳокими бўлган, асосан саргардонлиқда, қувғинда юрган эди.

Бу даврда Алишер у билан кам кўришган. Улар бир-бирига илиқ хатлар ёзиб турган.

Шундан кейинги 7 йил (35 ёшгача) Ҳусайн саройида хизматда бўлган Алишер ёш қиз Гули билан яширин алоқа ўрнатиб, учрашиб турганига эса ақл бовар қилмайди (у энди бутун Хуросонда машҳур; катта-кичик таниган киши, салобатли арбоб эди. Елғиз ҳам юрмасди). Айниқса, бунинг Биринчи Муҳаббат бўлганига ишониб қийин (у 14—15 ёшидан севги, севгили деган сўзларни яхши тушунган). Алишер саройда юрган давр тилга олинган ўнлаб ривоятларда, у касал эди, Ҳусайн бир масалани ҳал этиш учун одам юборди, қабилдаги гапга дуч келамиз. Хасталик азоби ҳам, албатта, бўлган. Аммо у кўпроқ уйда бекиниб ўқиш, ёзиш билан машғул эди. Бу даврда Алишер ё саройда ташвиш, ё уйда иш билан банд эди.

Демак, муҳаббат можаросига Ҳусайннинг дахли йўқ!

Ҳўд.

Агар (яна) Алишер билан Гули воқеаси чиндан рўй берган бўлса...

(у: «сарвинозим ўн саккиз ёшиндадир» деганидан, ўзининг ҳам ёши шу атрофда деб тахмин қиламиз. Буни у кейинроқ ёзганига қарамай, шундай! «Фитна» сўзи борлигидан, разални Олоҳга нисбат бериш ҳам ралат!)

бу воқеа Ҳусайндан олдинги Хуросон ҳукмдори Султон Абусайид даврига тўғри келиши мумкин эди.

Улар орасидаги бутун муносабат шунга тақозо этади!

Мен Алишернинг одоби-ю, унинг қанчалик қалби нозик, эҳтиёткор эканлигига ажабланман!

Амир Темур вафотидан «бир йигит умри (35 йил)» ўтгандан кейин дунёга келган Алишер «узоқлашаётган» Буюк Соҳибқиронга шу қадар эҳтиром ва садоқат билан қарайдики! У Темур авлодидан (наследан) бирон кишининг тарихда «ёмонотлиғ» бўлиб қолишини истамайди.

Алишер Абусайид Мирзо ҳақида кўп нарсалар ёзади.

Аммо бирон жойда унинг номига қора чапламайди!

(Ҳусайн ҳақида ҳам шундай дея оламиз!)

Ҳатто, Абдуллатиф. Падаркуш.

«Девонасор киши эрди... бафъъликлари бор эрди... донишманд ва подшоҳ отасин (Улуғбекни) ўлдурди» дегандан кейин, «таъби назм эрди ва шеърин ободон айтур эрди» деб бироз шафқат қилади.

Қисқаси...

Алишер 16 ёшда эди.

Абулқосим Бобур вафот этиб, Абусайид Хуросон тахтига мингандан сўнг маълум муддат ўтгач, —

у Машҳаддан дорус-салтана (пойтахт) Ҳиротга келади.

Бироқ озгина вақт ичида ўзи олдин учратган хушхулқ, хоксор, сахий, олтин билан қумушни тош билан тупроққа тенг тутган Абулқосим Мирзо бошқа киши, Абусайид Мирзо

буткул бошқа эканини ҳис этади. Абусайиднинг ўзига бино қўйгани, нодонлиги, жоҳиллиги, ёвузлигини кўради. Болалигидан риоят-эътиборга ўрганган, зиёли, ақлли, одатда жиддий Алишер бу ерда ўзига нисбатан ҳам тўнг, беписанд муомила, камситишга ўхшаш ҳолатга тўқнашади. Озор чекиб, саройини тарк этади.

Саройдан узоқлашгач, ўз дарди қолиб, Абусайид қўли остида бутун мамлакат ҳаёти манзараси унинг кўз ўнгига ойдинлаша боради. Шох бу юртда халқ уйини товук катагидек осонликча тўзитаётгани, юрт ҳукмдорлари бировни биров ўлдирса ҳам, ҳақиқат қилишмаётгани, бекарда марҳамат, ҳиммат йўқлиги, тамаъ, бахиллик, ҳийла, нифоқ қундан-кун авж олаётганининг гувоҳи бўлади. «Мамлакат бир дўзах. Ҳаёт ваҳшат ва даҳшатдан иборат!» деган фикр Алишер тинчини бузади. У юрагидаги норозиликни баён этишга ўзида эрк ҳам, куч ҳам топади! Аммо, авлодларинг ҳолига қара, деб (ҳали айтганимиз) Амир Темур руҳини инжитиш, чирқиратишдан қўрқади! Тилини тишлайди.

Абусайид барибир, бу норозиликни сезади.

Султон Алишердан қандай қутулишни ўйлайди.

У суръатли бир равишда Алишерни Самарқандга сургун қилади.

Ҳиротда яшаши учун ҳам, ишлаши учун ҳам имкон йўқлиги қўл-оёғи борлиқ эканлигини тушунган Алишер бу сургундан ортиқча хафа бўлмайди. Бош олиб кетаверади! (Ҳеч қандай сургунсиз, ўз ихтиёри билан кетган бўлиши ҳам мумкин.)

Самарқандда Хожа Фазлulloҳ Абуллайсийнинг хонақоҳида ҳужра олиб, токи Султон Абусайид ўлдирилган, Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққан пайтгача асосан «олдинги пойтахт»да ҳаёт кечиради.

Алишер билан Абусайид орасидаги ғашлик (душманлик)ка ўтга мойдек, муҳаббат моҳораси ҳам қўшилган бўлиши эҳтимолга яқин...

Бозорга бориб қайтганимча, шуларни ўйладим.

Кўп нарса харид қилганим йўғу —

келсам, алақачон меҳмонлар уйда!

Буларни меҳмон ҳам деёлмайсан.

Бизнинг ёшлик йилларимиз бир мактабни битирган ёки бир жойда ўқиган йигит-қизлардан бири-бири билан аввалдан дўстлашиб қолганлар «узоққа бормай», оила қуриши тартибга кирган эди. Бизда синфдошлардан шу тарзда учта оила таркиб топган:

мен ва Шаҳрия
Суҳроб ва Назми
Ҳайит ва Тозагул.

Уч оила гоҳо бировникида тўпланиб турамиз. Бутун навбат бизники эди.

Ана, келсам —

Суҳроб билан Ҳайит айвонда эзиб тамаки тутатишяпти. Назмию Тозагул Шаҳриянинг ёнида, ошхона эшигида куйманишяпти.

Улар мени албатта «давомли қарсақлар» билан кутиб олишди.

Кейин, дастурхон ёзилди.

Давра қуриб ўтирдик.

Қизгин суҳбат бошланди.

Шаҳрия «паловхонтўра»ни ҳам қотириб келди.

Ишонмасиз! Даврада яйраб, ҳамма қатори болалик кунларини эслайман. Кулиб, алабир воқеаларни ҳикоя қиляпман. Суҳбатта аралашяпман. Аммо калламнинг учдан икки қисми Бошқа Бир Оламда «юрибди»!

Ғарбдаги мезон Шарқда тўғри келмайди.

Бир умр ғазал ўқиб, менинг тушунганим:

ғазалнинг тўқсон фоизи муҳаббатга бағишланган.

Умуман, улар — Гўзал Ҳикоят!

Бу Ҳикоятнинг «ичида» эса олисдан эшитилаётган мусиқадек, Гўзал Шикоят ҳам бор!

(Ҳатто Ҳусайн Бойқаро бир ғазалида: «Кўз ёшларим гирдобида кўмилиб ётибман!» —

«То тўшубдурмен сиришким ашқидин гирдобга» — дейди. Бунга қараб, у Юсуфни йўқотиб тун-кун йирлаган Яъқуб алайҳиссалом аҳволига тушган экан, деб ўйлаш ўринсиз.)

Бу ерда, мактаб дейимизи, анъанага бўйсуниб, эрганиш сезилади.

Алишер ҳам эсини таниган пайтдан муҳаббат ҳақида ёзган! Ҳақиқат (ҳаётдаги воқеалар) билан санъат (бўёқ бериш) шундай бирлашиб кетганки! Ажратиш ўлимдан қийин.

Ҳар ким ажрата олишини у балки, истамаган ҳам!

Қандай бўлмасин, мен унинг 28 ёшгача бировни севмаганига ишонмадим.

Учинчи Киши — Абусайидми, Ҳусайинми?! —

бизни кам қизиқтиради!

Мабодо 28 дан 35 гача ораллида унга Муҳаббат Буюрган бўлса-чи?!

Бу ҳолда унинг севгилиси — Гули эмас!

(Олдинги Воқеа Бу Даврга сиғмайди!)

Буниси барибир, кейинги Муҳаббатми?! Иккинчисими?!

Гули — Биринчи бўлиб қолаверади...

Мана, меҳмонларни кузатиб, хонада бу кунги бор гапни ёзиб ўтирганимча, даврадаги кичик бир ҳолатни эсладим.

Синфдошларим турли идоралар, ташкилотларда ишлаб, ўз ташвишлари кўплигидан, бўш вақт топишолмайди. Улар адабиётга, санъатга қизиқишмайди. Эътибор берганимиз?! Одамлар баъзан кўча-кўйда тахта-қоғоз устида рангларни қориштириб-чаппаб ўтирган расмга енгил-беписанд ҳайрат билан, кулибгина қараб қўйиб, ўтиб кетишади. Булар ҳам шунақа!

Лекин мен даврада ҳаёлга чўмиб ўтириб, ўзимча бир гал Алишернинг эгини Суҳробга, Гулининг либосини Назмига «кийдирдим».

Кўнглим тўлмади.
Энди Алишернинг заррин тўнини Ҳайитга, Гулининг ҳарир кўйлагини Тозагулга (бу исмда ҳам «Гул») «кийдириб» кўрдим.

Яна кўнглим тўлмади.

Ниҳоят, кимхобга ўзим «ўраниб», гулгун қабони Шаҳрияга «кийдирдим».

Ана, бу кўнгилдагидек!

Шаҳрия билан тўй кечамиз хаёлимда жонланди.

Порлаган чироқлар.

Одамларнинг чақнаган кўзлари.

Шаҳриянинг ҳуркак-ҳуркак нигоҳи...

Бутун баданим яйраб кетди.

Ўзимни шундай бахтиёр ҳис этдимки!

* * *

Бу тасвир мени йиллар бўйи лол қолдирган.

Ақлимни олган.

Болалигимда бу тасвирга дастлаб дарслиқда кўзим тушган. Кейин, китобларда кўра бошладим.

«Занжирбанд шер»дан ахийри катталаштирилган нусха кўтариб, ҳовли четидаги уста-хонамга келтирдим. Энди рўпарамда туради. Бот-бот тикиламан.

Бу тасвир доим мени ҳаётда муҳим ниманидир англашга ундаётгандек бўлади! У менга жозиб эканлигидан ташқари, илғаш қийин бир мўъжизага эгадек туюлади.

У — қулфни эслатади! Калит йўқ.

Ёки, ёпиқ сандиқ олдида туриб, ичида нима яширин, қизиқаётган одамга ўхшаймиз. Токи очмагунча бир нарса деёлмаймиз!

Алишернинг мусиқада моҳир бўлганидан хабарим бор. Чолғудан, наводан узоқ шоирларни, нега билмайсан, нега ўрганмайсан, деб унинг терлаган-қистаган пайтлари кўп. Аммо у расмда ҳам саводли экан-да (Бехзодек рассомлар унга устоз деб қараган). Бу тасвир қўл учида яратилмаган!

Мен занжирга солинган айиқни кўрганман. Яқин-яқингача бозорга бир чол «банди» айиқни етаклаб келар, бозор эшигида ярим кунча ўтирар эди. «Мисол учун» айиқ «гувоҳ»-лигида у ёввойи ҳайвонлар мойини дори учун сотар эди.

Шер ҳам қачондир занжирга солинганми?!

Қадим Юнонистонда, Мисрда, кейин Ҳиндистонда, бошқа баъзи мамлакатларда. Душманларга салтанат қудратини кўрсатиш учун қасрларда тахт ёнига «боғлаб» қўйишган. Яна «шери жанги» — урушга ташланадиган шерлар шу ҳолатда сақланган. Шоҳлар дарборида «посбон» шерлар ҳам занжирга солинган.

Шер ўрмонлар, тўғайзорларда юриши қанчалик табиий бўлса, унинг қафасда туриши ҳам биз учун шунчалик ўрганилган, оддий воқеа! Эркин майдонга тушган ўйингоҳдаги шерлар ҳам барибир, қафасда. Атрофга панжара тортилади... Занжирбанд шер — нотабиий ҳол! Кам учрайди.

Бу шер — Алишернинг ўзими?!

(У — Алининг шери ёки Алидек шер бўлганидан,

бунга шубҳа йўқ.

Гап бошқа.)

У нега ўзини бу ҳолатда тасвирлади?!

(Буни ҳис этишга сабаб бўлиши керак-ку!)

Муҳими:

Биз биламиз. Унинг фикри доим — аниқ ва тиниқ.

У ўзи истамаса, қайсидир шоҳ уни бош эгдириши мушкул.

У қайсидир шоҳ (Абусайидми, Ҳусайинми) сургун қилиши, ёмонлик тилашини занжир деб тушунмайди!

Демак:

Бу қандай занжир?!

Нима учун

у занжирда?!

Уни занжирга солган ким?!

* * *

*Жон паргасида
ҳар ён —
ки, янги
тугунлардир...*

Иккинчи дафтар

«Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшлиқдан қалин дўст бўлган эканлар. Мактабда ҳам бирга ўқиган эканлар...»

«Бир мусулмон юртида Ҳусайн Бойқаро деган подшоҳ ўтган экан. Ўзи илми, оқ-қорани таниган, улуғ кишилар авлодидан экан. Унинг доно бир вазири бор экан. Подшоҳ билан бир мадрасада ўқишган экан. Исми Мир Алишер экан...»

«Ҳирот юртининг султони Ҳусайн Бойқаронинг Мир Алишер Навоий деган ёшлиқдан бир дўсти бўлиб, ораларидан қил ҳам ўтмас экан. Ҳусайн подпоҳликни истаб, суворий

тўплагани тоғу тошга йўл олибди. Алишер шоирликни танлаб, узоқ мамлакатга ўқишга кетибди....»

Эртақ-ривоятми, тарихми?! — мазмун бир.

Ажиб қисмат! —

Алишернинг Ҳусайн билан аввалдан «киндиги боғланган».

Алишер ҳаётининг (туғилган кунидан вафот этгунигача) ҳар бир дамида Ҳусайн «рўпа-рада» туради.

Ва аксинча, Ҳусайн ҳаётининг оstonаси ҳам, меҳроби ҳам — Алишер!

Алишер ҳаётини Гулисиз (унинг исми фақат ривоятда келган бўлса-да) тасаввур қилиш қийин! Аммо бу ҳаётни Ҳусайнсиз тасаввур қилишнинг умуман, имкони йўқ! Шу боисдан, балки Мухаббат Воқеасига, одамлар адашиб Ҳусайнни ҳам «қўпиб юборишган»?!

Тарихга мурожаат қилган бирон зот, Ҳусайннинг номини тилга олиб, Алишерни унутган ёки Алишерни эслаб, Ҳусайн ҳақида оғиз очмаган пайт кўринмайди. Мумкин эмас!

Бу икки Инсонни кичик маслаҳлардан тапқари, Ягона Катта Маслаҳ бирлаштирган:

Мамлакатни қўлга киритиш ва

Сақлаб Туриш дарди!

Вақти келиб, Ҳусайн ҳалок бўлган, ўғиллари тахтга минган давр шоҳиди Заҳириддин Бобур Мирзо: «Бадиуззамон Мирзо била Музаффар Ҳусайн Мирзони Ҳири (Ҳирот) тахтида баширкат (иккиси шерик) подшоҳ қилдилар. Бу ғариб амре эрди!» — деб кулган эди. Саъдийнинг: «Бир гиламга ўн дарвеш сиғади. Икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди!» — деган гапини ҳам эслаган эди.

Аслида, шундай.

Бироқ ҳаётда учрамайдиган ҳол (ҳодиса) бўлмас экан!

Бундай воқеа оддироқ рўй берган эди.

Хуросон тахтини Икки Киши ёшлиқдан қўлга киритишни орзу қилган ва тахтни эгаллагач, Икков Бирга Салтанатни бошқарган эди:

Кучи, Жасорати билан — Ҳусайн!

Ақли, Заковати билан — Алишер!

Улар қандай бўлмасин, Бир Вазифани бажаришган эди!

Яна.

Улар — Санъаткор ва Султон, тарихда бор, одатдаги мухолифатга зид, аравани бир томонга тортади. Бир ёкадан бош чиқаради.

Алишер вафот этган кун Ҳусайннинг ҳам асосан ҲУКМИ тутайди!

* * *

Энди тартиби билан.

Ҳусайн Ҳиротда, Амир Темурнинг ўғли Шоҳрух Мирзо замонида дунёга келган эди.

Унинг шажараси бундай:

Ҳусайн Мирзо
бинни *Fiёсиддин Мансур*
бинни *Бойқаро*
бинни *Умаршайх*
бинни *Амир Темур*.

У она томондан ҳам Темур авлоди. Феруза бегим — Темурнинг яна бир ўғли Мироншоҳ Мирзонинг қизи эди.

Ҳусайн — каримут-тарафайн, икки тарафдан Темурга туташ, Темур мулкига даъвогар бўлиш, подшоҳлик қилишга ҳақли киши эди.

Унинг етти ёшида отаси *Fiёсиддин Мансур* вафот этади.

Шунга яқин бир пайтда Шоҳрух Мирзо ҳам оламдан ўтади.

Амир Темур ҳукмронлигидан кейин ота, ўғил, неvara — катта-кичик шаҳзодалар (Кўрагон ва Мирзолар) ўлган кийик гўштидек бўлак-бўлак кесиб, ҳар ён юлқиган, аллақачон парчаланган — пароканда мамлакатга энди олдингидан баттар бало-қазо ёпирилган. Салтанатни «чин бузувчилар» даври чулғайди. Хуросон шаҳарларида фитна ва тартибсизлик авжига минаяди.

Аммо Ҳусайн (сон-саноксиз шаҳзодалардан бири) ҳали гоҳ ақлини пешлаш, гоҳ ҳарбу зарб машқи билан банд. Ўн тўрт ёшигача у онаси тарбиясида туради. Кўп оилалар сингари бу хонадон аъзолари ҳам саргардонлик тўзони оралаб кезади...

Ўн тўрт ёшидан Ҳусайн Абулқосим Бобур саройига келиб, хизмат бошлайди. Маълум фурсатдан кейин, у Абусайиднинг (бу вақтда Абусайид Самарқанда, Мовароуннаҳр тахтида эди) хизматида бўлишга имкон туғилади. Абусайид аввалда унга меҳрибонлик кўрсади. Лекин кейин, уни бошқа ўн уч шаҳзода билан бирга (исён кўтарган бир шаҳзода қасрига) тутиб қамайди. (Абусайид уларга ишонмай тўғри ҳам қилади, бирон султон ёки шаҳзодага ишонкиш қийин эди). Феруза бегим (Хуросон ҳукмдори Абулқосим Бобурнинг рухсати билан) Абусайидга учрайди. Илтижолар қилиб, ўғлини қутқаради.

Ҳусайн Марвага Султон Санжар хизматида боради. Бир муддат Султон Санжар билан у ота-ўғил тутинади. Бироқ тез орада уларнинг ҳам ораси бузилади.

Ҳусайн атрофига аскар тўплайди.

Қайсидир ерларни босади. Қўнади.

Чекинади. Қайтиб ҳужум қилади.

Астрободни икки марта эгаллаб, —

икки марта ташлаб кетади.

Хуросон тахтини қўлга олиш учун узоқ курашади.

Абусайид Ироқда, жангда ҳалок бўлгач, — Ҳусайн тахтининг аниқ даъвогари шахзода Ёдгор Муҳаммад Мирзони ҳам маҳв этиб, — ниҳоят, Хуросон тахтига чиқади. Ва ички низолар, ҳар хил исёнларни айтмаганда, умуман ўттиз йилдан кўпроқ давр мамлакатни осойишта тутиб туради.

* * *

Ҳўп.

Ҳусайн ҳаёти «кенг ёритилган».

Кафдагидек маълум!

«Бутун мамлакатни якқалам» қилдим, деган Алишернинг ҳаёти эса...

оддий бир нарсалар етмайди!

«Якқалам» бўлганлардан бирови ёзишни ўйламаганми?! Тушунмайман!

Қисқаси... Алишер Ҳусайндан уч йил кейин тутилган эди.

(Унинг вафоти ҳам уч-тўрт йил олдинга тўғри келади.)

Отам — бу остоннинг хокбези,

Онам ҳам — бу саро бўстон канизи...

Мўғуллар ҳукм сурган, Сарбадорлар ўз давлатини тузган даврларда қандай эди?! — бизга аён эмас, лекин Амир Темур замонида Алишернинг боболари салтанатга яқинлашиб, ҳалол хизмат қилишгани, эътибор қозонишгани шубҳасиз! Улар шу салтанат барқарор бўлишига умид бўлганган кишилар эди.

Соҳибқирон дунёдан ўтгач, Алишернинг ота томондан бобоси (исми номаълум) шахзода Умаршайх этагини тутди. Унинг она томондан бобоси (Шайх Абу Саъид Чанг) ҳам Умаршайх этагини тутган (Ҳусайннинг бобоси Бойқаро Мирзо ҳузурида хизмат қилган). Шу тарзда бу хонадон фарзандлари навбати етиб, бир куни Фиёсиддин Мансур ва Ҳусайн Мирзо даргоҳида кўринадилар.

Алишер боболари руҳи билан яшайди.

Албатта, унинг отаси хизматкор, онаси чўри эмасди!

Аксинча, булар обрўли кишилар. Келиб чиқиши шунчаки фуқаро эканлигига қарамай, маслаҳатчими, аёнми рутбасида туради. Заҳириддин Бобурнинг Алишер тўғрисида «беги эмас, мусоҳиби» дегани шу маънода бўлиши керак.

Буларнинг ўз ҳурматини билгани, мағрурлиги (Алишернинг Абусайид саройидан кетганини эслайлик), булар билан барча шахзодалар ҳисоблашгани-ю, булар ўзини кўпинча уларга тенг тутгани (ҳали айтганимиз) Амир Темур даврида Боболар Эгаллаган қандайдир Мавқега бориб боради.

Алишернинг отасини гоҳ машҳур киши, гоҳ баҳодир, гоҳ қаҳрамон дейишади (нима билан машҳур?! нега баҳодир?! қандай қаҳрамонлик кўрсатган?! Бизга қоронғи). Шу билан бирга, у Фиёсиддин Кичкина номи билан танилган. Олдинги сифатларга «Кичкина» сўзи ёпишмайди! Уни кичик жуссали ёки феъли кичик (тор) деёлмаймиз. («Кичкина баҳши» деган асоссиз бир гап ҳам учрайди. Тўғри, бу ерда терма-достон айтувчи эмас, муғанний ва ҳофиз кўзда тутилган. Уша пайтда тўрт кишидан бири мусиқани билар, ўзича қўйлашга ишқибоз эди! «Баҳши» сўзи яна баъзан котиб-мирза мазмунида келади! Лекин ҳофизми, котибми?! — бу сифатлар таржимаи ҳола сингмайди. Айниқса, Амир Темур ҳузурида бундай кишилар Чинакам Мавқе топиши ақлга сиғмайди. Асосли гап бошқа). Ҳусайннинг отаси ҳам Фиёсиддин («улуғ номдор султон Фиёсиддин Мансур Мирзо») бўлганидан, бу Фиёсиддинни Кеңжа (Ундан Кейинги) маъносида Кичкина деб аташган бўлса, эҳтимол! Шуниси табиийроқ туюлади.

Биз Алишернинг волидасини билмаймиз.

Исмини ҳам билмаймиз.

(Ёки ҳозирча билмаймиз.)

Бу аёл эртароқ вафот этиб, Фиёсиддин яна уйланганми ёки у тирик пайтидаёқ бу воқеа бўлганми?! — номаълум. Негадир кекса Лутфий ёш Алишери «доим волида хизматиға ва ривож хотириға тарғиб қилур эрди» (онани унутмай, ғамхўрлик қилишга ундарди). Бу гапдан биров «ётлик» ҳиди келади. Ҳар ҳолда, Алишернинг (икки укаси) — туғилган укаси Дарвеш Али ва ўғай укаси Амир Ҳайдар бор эди.

Алишер таваллуд топганида, улар хонадони билан бирга, ягона онадек, Фиёсиддин Мансур хонадони ҳам севинчга тўлган. Кейин ҳам бу оила, шахсан Фиёсиддин Мансур Алишерга «кўп меҳру шафқат кўргузган»и эсланади.

Отасининг бу муносабати Ҳусайнга ҳам юқади.

У Алишери ўз укаси ўрнида кўради. Кейин, гарчи уч ёш катта (болалар учун бу жуда муҳим!) бўлса-да, Алишер билан дўстлашиб, тенг-тўшдек бирга ўйнаб юради. Сухбатлашади. Дардлашади! (Ҳусайн ўқ-ёй билан банд эди-ю, Алишер нуқул китоб варақларди, дейиш унча тўғри эмас. Қизиқиш ҳар хил бўлса, гаплашишга гап ҳам топилмайди!)

Фиёсиддин Мансур қазо қилганидан сўнг, Ҳусайн Алишерга янада қаттиқроқ боғланади. Алишернинг мурғак қалбида умри охиригача бу меҳрга жавобан миннатдорлик ҳисси сақланиб қолади.

Улар беклар, амирларга тарбия берган махсус мактабда бирга ўқишгани рост. Турли ёшдаги болалар биргина хонада китоб кўриб ўтиришар эди. Ҳусайн ўзига тегишли, Алишер ўзига мос сабоқ олади. Ушанда тартиб шундай бўлган!

Шоҳрух Мирзо тахти устида Алоуддавла, Абулқосим Бобур, Абдуллатиф, Абусайид (катта-кичик шахзодалар) талашиб, мамлакатнинг авра-астари ағдарилган саргардонлик қулла-рида ўқиш маълум муддатта тўхтаган. Кейин яна давом этган деб тахмин қилиш мумкин.

Ниҳоят, Ҳусайн Хуросон тахтини эгаллаган Абулқосим Бобур саройига кетиб, орадан бироз вақт ўтгач, Алишернинг отаси Ғиёсиiddин Кичкинани Абулқосим Бобур Ҳиротдан Сабзавор шахрига ҳоким қилиб жўнатади. Ун икки ёшли Алишер отаси ёнида Сабзаворга келади. Шу пайтдан токи чарх неча айланиб, Ҳусайн подшоҳлик тожини кийгунига қадар улар «узоқ»лашадилар. Онда-сонда, тасодифан кўришганми?! — шу ҳам гумон.

Лекин Ҳусайн Алишерни бир дамга унутмайди.

Алишер ҳам Ҳусайндан ҳар дам воқиф юради. Хат ёзиб туради. Фазаллар юборади. Дўсти танг ҳолга тушганида, далда беради. Йиғиқ ва жасур бўлишга чорлайди. Яхши кунлар келишига ишонттиради. (Умуман, Ҳусайннинг кўнглида болаликданок подшоҳ бўлишига ишонч тулдирган ҳам Алишер бўлиши керак!)

У аниқ ёрдам ҳам кўрсатади. Хайрихоҳ кишиларни «тарбиялайди». Ҳусайн атрофида тўпланган лашкарни қўллайди. Дўсти учун бирон хатар кўринса, олдини олишга уринади. Ҳусайнга яқин қанча кишини ўлимдан қутқаради.

Ҳусайн тахтга мингач, —

узоқ фурсат Самарқандда «тутилиб» қолган Алишер тантана билан Ҳиротга кириб келади.

* * *

У (шубҳасиз) болаликдан

бир куни Ҳусайннинг Хуросон подшоҳи бўлиши кераклигини ўйлаган ва ажабки,

буни авлиё каби

башорат қилган эди!

Ҳусайн тахтгача ётган орадаги масофани тан ва руҳдаги жароҳатлар, иккиланишлар, тушқунлик, ишончсизлик азоби билан кечган бўлса,

Алишер аввалдан кўнглига Худо солган

эътиқоддан қайтмаган ва

бирон пайт бунга

иштибоҳ билан қарамаган эди!

Ана, энди унинг юзи ҳорғин, кўзлари эса севинчдан ёрқин эди.

Аслида, орадаги масофани Алишер Ҳусайнга нисбатан осонлик билан кечмаган эди!

Ҳатто кўпроқ кулфатларга учраган. Машаққат чеккан.

У, қисқа муддат подшоҳлик қилган Султон Иброҳим даври, кейин Абулқосим Бобур даври бошланишида, ниҳоят Абусайид ҳукмронлиги даврида Машҳад, Ироқ, Сабзавор, Ҳижоз, Тус, Шероз, яна Машҳад шаҳарларида, олдин отаси ёнида, кўп ўтмай ёлғиз, сарсон-саргардон кезади. («Булут йўқ, дуғи оҳимдин кўрунмас осмон ҳар дам», — дейди бу давр ҳақида кейинчалик Алишер). Самарқандда «тутқун» аҳволида яшайди. Отаси ўша, Сабзаворда ҳокимлик қилган пайт қазо қилганими ёки Машҳадга кўчгандан кейинми (номаълум), ҳар ҳолда Алишер отасидан ҳам, бошқа ақинларидан ҳам айрилган, гоҳ оч-юпун, гоҳ бошпанасиз ҳолатда, гоҳо турли масжид ва мадрасаларнинг тор, зах ҳужра-ларида, яна оч-наҳор кун кечиради. Бўғинлари қақшаб-оғриб, айвонларда, ҳатто баъзан кўчаларда йиқилиб қолади. («... даврон воқеотидин ва спехри гардон ҳодисотидин ва даҳри фитнаангез буқаламунлиғидин ва замонаи рангомез гуноғунлиғидин... гоҳ иззат ва ғино бўстонида анжуман туздим... Гоҳ шахрим эли ситамидин гурбатга тушдим ва ғариб ҳалойиққа қўшуддим ва қовулдим. Ва гоҳ жибол куллеси оромгоҳим бўлди ва гоҳ сахро этаги паноҳим бўлди. Ва гоҳ гурбатда али ва ғариб элга залил бўлдум. Гоҳ бу шиддатлардин азми Ватан қилдим...»)

Эрка-бахтли илк болаликдан кейин, у тақдирнинг шундай аёвсизлигига дуч келган эди!

Айниқса, укалари бир ерларда сарсон, ўзи сингари ҳимоясиз, ночор ҳолда юришганини ўйлаб, уларга кўмак беролмаганидан эзиларди.

Аммо Самарқандга «сафар» қилганидан Алишер ҳеч қачон инжимаган. Ҳаёт фақат «амзадалиқдан иборат эмас! У Кешда (Шаҳрисабзда) дунёга келган Амир Темур туман ҳокимлигидан жаборонгир даражасига етгани, Самарқандни ўзига пойтахт қилиб олганини яхши билар эди. «Султон Соҳибкирон остонасида сидқ ва ихлос била қулуқ қилгон» унинг Боболари ҳам Бир пайт шу сарзаминда кўз очиб, Самарқандда яшаб, салтанат парчалана бошлагач, Мовароуннаҳрдан (янги пойтахт Ҳиротга) Хуросонга кўчган бўлишлари кераклигини ҳис этар эди.

Ҳирот қанчалик гўзал бўлса, Самарқанд ҳам шунчалик гўзал, обод, улуввор эди. Илм-фан, маданият, ҳунармандлик бобида эски пойтахт Ҳиротдан қолишмасди. Ҳамон «иккиси муқобала қилур» эди! Ҳунар ва билим эгалари бек ва султонлар саройида ҳурмат-эътибор топишган эди.

Алишер Самарқандга келганида, Улуғбек ва Абдулатиф қисматиға тегишли дилгир воқеаларга анча йил бўлган эди. Бу ерда Вафойи таҳаллуси билан шеър ёзган, олдин Ҳиротда ҳокимлик қилган Амир Аҳмад Ҳожи ҳукмронлик қилар эди. У Алишерга меҳрибонлик, ғамхўрлик кўрсатарди.

Алишер ҳўжра олган хонақоҳ эгаси Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий тибда шуҳрат қозонган (иккинчи Ибн Сино) олим, донишманд киши эди. У Алишернинг ақли теранлигига ҳайратланар ва қўли остида таълим олган талабаларнинг баридан Алишерни ортиқ кўрар эди.

Самарқандга келганида, Алишер алақачон номи Хуросон ва Мовароуннаҳрда тилга тушган, унинг фазалларини одамлар қўлма-қўл ёзиб олиб, ўқиб юришар, ҳофизлар куйлашар эди.

Муҳими, Ҳиротда «қўл-оёғи боғлиқ» Алишер, Самарқандда эркин нафас олган, мутолаага берилган (чуқур билим эгаллаган), тўлиб-тошиб янги-янги асарлар ёзишга эришган, Бутун Араб ва Ажамда эътиборли Шахсга айланган эди!

* * *

«Хусайн Мирзониинг қирқ вазири бор экан. Қирқинчиси Алишер Навоий экан. Бир кам қирқ вазир уни подшоҳга қўп ёмонлашаркан. Ниҳоят, Алишер вазирликдан бўшатилибди...»
«Мир Алишерни подшоҳнинг ёнидан йўқ қилиш чорасини ахтариб, ахйри амалдорлар уни бир қудуққа ташлашибди...»

«Кунлардан бир кун Султон Хусайн вазирларининг ёлғон сўзларига ишониб, Алишерни зиндонга солишни буюрибди...»

Алишер Ҳиротга қайтгач, унинг ҳаёти қандай кечди?

У билан Хусайннинг муносабати оддигича қолдими? Ўзгардими?

Эскидан «сарой ўйинлари» бор.

«Офтобга яқинроқ туриш» учун бир-бирининг «пайини қирқиш» бор.

Алишер вақти келиб, саройдан кетганида, Абдурахмон Жомий кескин: «Саройда Одам борми?!» — дегани бежиз эмас.

Лекин эртақ-ривоятлар халқ оғзидан нобоп бир замонларда ёзиб олинганми, ҳар қалай уларда Алишер Хусайнга, сарой кишиларига атай тескари (қарши) қўйилгани сезилади.

Ҳаётда бу анча мураккаб кечади!

Алишер зулм билан вазирликдан бўшатишга йўқ, албатта.

Аксинча, уни аввал муҳрдор, кейин вазир бўлишга Хусайн деярли мажбур қилган. Ялланган ҳам! Яна, Алишер Хусайннинг иродаси билан эмас (иродасига зид), вазирликни шахсан ўзи тарк этган!

Алишернинг қудуққа ташланиши, зиндонга солиниши! — бу энди... ҳеч тўғри келмайди.

Эртақчи-ровийлар йўлдан четланишганини ўзлари ҳам сезганми, улар тезда гапни «андавалаш»га уринишади:

«Кунлардан бир кун Мир Алишер қандайдир сурат чизаётган экан. Султон Хусайн ногаҳон унинг ҳужрасига қадам ранжиди қилибди...»

«Султон Хусайн саройда ёлғиз ўтиравериб, зерикиб кетибди-да, анча вақтдан бери Алишер кўринмайди, бориб ҳолидан бир хабар олай, деб дўсти яшайдиган кўчага от солибди...»

Ҳўп.

Уша пайтда ўзи нималар бўлган?!

Кейин:

Алишер Хусайннинг подшоҳликка кўтарилишини болаликдан нега Бунчалик истаган?!

Наҳотки, ҳаммаси ривоятдагидек оддий. Жўн:

«Болаликда Хусайн Алишерга, агар менга подшоҳлик насиб этса, сени вазирликка қўяман, иккимиз доим бирга бўламиз, деган экан...»

* * *

Самарқанддан Ҳиротга

«учиб келган» Алишернинг

Уша пайтдаги ҳолати-ю,

шундан сўнг рўй берган воқеалар ҳақида

ўйлаганларимни дафтарда белгилаб қўймоқчи эдим;

кутилмаганда...

* * *

қаттиқ шамоллаб, ётиб қолдим.

Мен негадир қиш эмас, ёзда шамоллайман.

Йилда бўлмаса ҳамки, йил ора шундай!

Бошим айланади. Суякларим зирқирайди.

Нафасим қисиб, юрагим тўхтаётгандек бўлади.

Шаҳрия: «Бундоқ шабада тегса ҳам ётиб оласиз! Бу қандоқ гап?!» — деб мени айблабми, ўпкаланибми, тўнғилайди.

Ўйлаб кўрсам, болаликдан ранги сарғайиб юрган одамлардан эмасман. Аввалдан дард деса қулардим. Бир-икки тишим оғриган. Қулоғим шангилаб юрганим ҳам эсимда. Шу!

Сўнгги йиллар катта бир ишни бошладим-у, кучга тўлиш ўрнига сўлжайиб қолдим.

Нега?! Билсам экан! Бунинг устига, олдин ҳам бўлганидек, шу кунлар яна қизиқ ҳолатларга дуч кела бошладим.

Кўчадан куппа-кундузи алақимлар от чоптириб ўтади.

Кейин, ярим тунда қаердандир аёллар йиғиси, йиғи эмас, узун нола, аччиқ фарёд эшитилади. Юрагим қаттиқ уриб, ўрнимдан туриб кетаман.

Шу пайт яқин бир ердан: «Эй бевафо дунё... Эй фарзанд!» деган ажиб пичирлаш эшитилади.

Таҳорат олиб, дарвешларга қиёс даҳлиздаги бўйра устига ўтираман. Худойим, дейман. Катта бир ишларни бўйинимга олдим! Балки, Инсонни Тасвишлаб, гуноҳ қилаётгандирман? Унинг Яратувчиси — Сен! Аввалдан уни барча гўзал ва хунук белгилари билан тасвирлаган — Сен! Сенинг наздинда мен бир ғариб кўнирчоқ ҳолидаман. Бизнинг бутун яратганимиз кўм ёки сувда чизилган шакллар, холос. Сен Асрасанг, Асрадинг. Асрамасанг, бир эпкинда йўқолади. Худойим! Мени ёшим қайтганида, ақлдан оздирма! Муҳтож қилама. Нотавон қилама. Хору зор қилма...

* * *

энди ўнгланиб,

ўзимни у ён-бу ёнга «солаётган» эдим,

Шаҳрия ишнинг белига тепди.

Кайфиятим бузилиб, яна беш-ўн кун

паришонланиб юрдим.

Дунёда иккита яхши аёл бўлса, бири — Шаҳрия!

Битта бўлса — шунинг ўзи!

Меҳнаткаш. Ҳалол. Диёнатли.

Лекин қариганда, кўрмайсизми! —

қаёқдандир

ШУҲРАТПАРАСТАЛИК дардига чалиниб қолди.

Бизнинг оилани билган киши, оддий боғча тарбиячиси Шаҳрияга ШУҲРАТнинг нима кераги бор, деб кулиши мумкин.

Ўзи учун эмас! Мен учун ШУҲРАТПАРАСТАЛИК қиялпти!

Дейлик, ойнаи-жаҳонда бир рассомни кўрсатиб, унвони, даражасини айтишди. Шаҳриянинг ранги ўчади. Бу кишим ҳам шунақа обрўлими, дейди. Кейин, сиз нега ҳаммадан орқада, деб «туртади»!

Бирон газетада рассомлар рўйхати келтирилган бўлса, менинг исми шарифим нечанчи ўринда эканлигини текширади.

Ёки, қайсидир даврада бошқа рассомларни мақтаб, менинг исми-шарифимни тилга олишмаса, даврадан мени судраб олиб чиқиб кетишга шай ҳолатга тушади.

Шу сабаб, ўқувчилик кунларидан синашга эр-хотин баъзан гижиллашадиган ҳам бўлиб қолдик.

Умуман, икки қиз эрга тегиб, уйда «чол-кампир» зерикдикми, сўнгги йиллар турмуш таъминини йўқота бошлади. Соғлиғим ёмонлашгач, аҳволни очиқ кўрсатиб тургандек, уй ҳам қаровсиз ҳолга келди. Деворлар, шифтлар ола-була. Ойналар қорайган. Синган.

Шаҳрия озор чекишини билсам-да, уйни қайтиб безашга кучим етмайди.

Бунинг устига, кўлим қисқа.

Шароит ҳамин қадар.

Гоҳо ўйлайман:

ОДАМ устига нимадир ёпиши керак!

ОДАМ нимадир чайнаб туриши керак!

Ўлгунингча қимирла, БАНДА!

Мен тушунаман:

иззат-нафси бор аёл эрининг бировдан кам бўлмаслигини истайди!

Мен тушунаман:

эътибор дегани — имконият, демак!

Ичимда Шаҳриядан ранжимайман.

Фақат у «ҳаяжонланиб» кетганида, асабийлашаман.

— Тўхта, — дейман. — Бизда тасвир санъати анча юксак, — дейман. — Ажойиб рассомлар бор, — дейман.

Мендан ёши катта:

Абдулҳақ Абдулла.

Раҳим ака, Неъмат ака, Рўзи ака.

Мендан ёшроқ:

Баҳодир, Жавлон, Алишер Мирзо.

Қизлардан:

Азиза, Зебо, Гулнор.

Яна қанча...

Ҳар ким ўзига яқин кўринганни айтади!

Ана, шу катта даврада мен —

ёки, ўз манфаатимни ўйлаб яташим,

ёки, ишим юришиб-юришмай, азобланиб

ўз хизматимни адо этишим керак!

Иккисини бирга олиб боролмайман, жоним...

Навоийни қара! — дейман. — Бирон пайт манфаат кетидан қувибдимми?!

— Навоий вазир бўлган! — дейди қайсарланиб Шаҳрия. — Ҳамма қўл қовуштириб турган.

— Сен ҳеч нарсани билмайсан! — дейман ва у

Чиндан Ҳеч Нарсани Билмаслигини ҳис этаман.

Ўзим олдин ҳаммасини аниқдай, кейин унга тушунтираман, деб ўйлаб, дафтарни қайтиб қўлга оламан...

Мана, ўрганган-билганларимни яна ёза бошладим.

* * *

«Шоҳлар ёнингда туриб, қўлтиқлаб-суяб, сенга энг кичик эътибордан буюк марҳамат-гача бирма-бир кўрсатадилар. Кейин, сени рўпара қилиб, бутун қабиҳлик, ёвузликни ҳам кўрсатадилар. Бу борада ҳам улар зийирча чекинмайдилар...»

Қачондир алақайси Генрихми, Ричардми тўғрисида шуларни ўқиган эдим (балки, Людовик ҳақидадир?! Аниқ эсламайман). Шарқда ҳукмдорлар подшоҳлик санъатида Фарб-дагидан қолишмайдилар! Шунинг баробарида, Шарқнинг ўз тарбия тизими шаклланган.

Бизда подшоҳ амри (ҳукми) вожиб! Итоат биринчи ўринда туради.

Шарқда омма-фуқаро ҳам бошқа! Подшоҳни Ота деб билишади. «Худонинг Ердаги сояси!» Яна. «Ўзингиз қандай бўлсангиз, ҳукмдорингиз ҳам шундайдир!» деган ақида учрайдики, бунга шак келтириш қуфрга айланади.

Лекин эскидан шоҳлар ҳар хил бўлганидек, уларга нисбатан муносабат ҳам барибир, ҳар хил бўлиб келган...

Оддий савол:
Алишернинг шоҳларга муносабати яхшими ёки ёмонмиди?! — дарҳол жавоб бериш қийин.

У бир томондан:
Боболари йўлини тутади. Шоҳлардан узоқлашиб (узилиб) кеттиси йўқ. Улар даргоҳида хизмат қилгиси келади.
(Умри сўнгигача Ҳусайнни улуғлайди. Ҳусайн озгина лоқайдлик кўрсатган пайтларда изтироб чекади!)

Иккинчи томондан:

*Шоҳлар олдин-да бош
индурма қўп...*

Бунинг устига, негадир шоҳлардан «қочиш»га ҳаракат қилади:

*Ўт нафъ еткарур
ироқдин,
Андин мунтафеъ бўлмоқ авло
қироқдин...*

яъни, четроқдан «бу ўт»да «исинган» маъқул!
(Биргина ўт бўлса ҳам майли, шоҳ дегани: «Аждаҳо! Ўтлар сочур...»)
(Унинг шоҳларга бағишлаб ёзганлари ичида қизиқ бир жумла:

Ишқ бобида душвор бўлмоқ «ҳамдарди шоҳ» —
мен билан шоҳнинг ишқни тушунганимиз ҳар хил!

Кейин:

*Шоҳ мендин
ишқ аро
ожизрак ўлса, тонг эмас...*

Ишқда шоҳни — қайси шоҳ бўлмасин! Абусайидми, Ҳусайнми?! — ўздан «ожизрак» деб билиш... бу қиёс...

Гулини эслатади!

Бу ерда ёшликка ҳос кескинлик ва қайсарлик кўринади.

Ажиб бир озор ҳам кўринади! Ҳар ҳолда, ўлчовли иш тутган, ўйли-мулоҳазали Алишер умрида норозилик сезмаса, «аждаҳо»дан ҳам даҳшатли бу гапни айтмас эди!)

Қисқаси,

бир томондан:

шоҳларга яқинлик, уларга шарқона мулозамат!

Иккинчи томондан:

эҳтиромдан кўпроқ эътироз!

Эҳтимолки, Алишер ҳаёти ва ижодидаги энг катта Зиддият — шу! Бунга сабаб:

а) Алишер «шоҳ ва гадо (ҳукмдор ва дарвеш)» деган, шоҳликдан ҳаётда гадолик (дарвешлик)ни устун қўйган минг йиллик фалсафага суянган. (Фақат бу дунёда эмас, ҳатто «ҳисоб ўлғонда», охирада ҳам «шоҳдин энгилракдир гадо»!)

б) У ҳаёти давомида устодлари Лутфий ва Жомий сингари «дарвешлук либоси»га ўралишта мойилик сезади. Ҳаёт бунга имкон бермайди, холос! У арбоб бўлишга мажбур.

в) Амир Темур қолдирган салтанат, бутун сазй-ҳаракатга қарамай, инқирозга юз тутгани, шоҳлару шаҳзодалар майдаллашиб кетишгани-ю, ҳурмат уйғотишга ожиз эканликларидан Алишер норозилик туйган бўлиши керак.

г) Бу — Оламни у Тасаввур қилиши билан ҳам боғлиқ.

Унинг наздида, шоҳлар иккига ажралади,

Орзудаги Шоҳ.
Амалдаги Шоҳ.

Искандар — Орзудаги шоҳ!

Амир Темур ҳам, Алишер учун — шундай!

(Бу ерда уларнинг олиб борган урушлари, жаҳонгирлиги кўзда тутилмайди.)

Абусайид — Амалдаги Шоҳ!

Ҳусайн-чи?

* * *

Икки тарафдан томирида Амир Темур қони оққан Ҳусайнни Алишер болаликдан барча шаҳзодалар орасида сараси, бутуни деб билади. Темур шон-шукуҳини Ҳусайн бир куни такрорлайди, тиклайди, деб ишонади. Умидланади.

(Ҳусайн маълум даражада бу вазифани бажарган ҳам! Ўттиз йилдан кўпроқ давр мамлакатни осойишта тутиш ўша, аниқ инқироз жараёнида ҳазилакам иш эмасди.)

(Амир Темурдан кейинги шоҳлардан ҳеч ким эришмаган Султон Соҳибқирон, деган унвон биргина Ҳусайн Бойқарога буюрган эди. Ҳусайнга дастлаб Алишер бу унвонни тақдан бўлса, эҳтимол.)

Ҳусайн Орзудаги Шоҳ бўлиб тахтга минади. У «сурати — шоҳ, сийрати — дарвеш (халқни ўйлайдиган, адолатли, жўмард)» намоишида хайрли бир ишларни бошлаб юборади. Хуросон

ва Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида «раиянинг осойишталиги, одамлар бахти» йўлига ўз ҳаётини тикади. (Аввалида, Алишерга шу керак эди, вассалом! Унинг вазифаси тутагандек эди).

Аммо кўп ўтмай, Хусайн ўзгариб, гоҳ-гоҳ Амалдаги Шоҳга айлана бошлайди. Ўз жони роҳатини ўйлайдиган, халққа (унинг аҳволи билан қизиқмай) эрк бермай, зулм қиладиган, исён кўтарганларни аёвсиз зиндонга ташлаб, қилич дамидан ўтказадиган бўлади.

(Алишернинг эса болалиқдан у билан «киндиги борланган».

Бу — энди қисмат!)

Алишер Хусайнни гоҳ ёнида туриб, гоҳ четдан кузатади.

Безовталанади.

Ташвишланади.

У энди

28 ёшдан кейинги бутун ҳаётини Хусайн —

Амалдаги Шоҳ томон сарнигун «қулаб» кетмай

Орзудаги Шоҳ БЎЛИШИ УЧУН КУРАШГА БАҒИШЛАШДАН бўлак

иложи қолмайди!

* * *

Унинг мақсади нима эди?!

Хусайн Орзудаги Шоҳ бўлишидан —

Алишер шахсан

Маълум Бир Манфаатни ҳам кўзлаганмиди?!

* * *

Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг икки буюк ҳукмдори — Исмоил Сомоний даври, айниқса яқинда кечган Амир Темур даврида Кучли Ягона Мамлакат бехос юксалиб кетгани, ҳаммаёқда кўринган ободонлик устига, илм-фан, санъат, бутун маданият гуллаб-яшагани Алишерга аён! Муҳими, ўша Икки Даврда халқ бироз осойишталик туйган. Босқиндан, зулмдан «фория» бўлган... Кейинча, яна шаҳзодаларнинг ўзаро низолари, қундалик талотумлар, бераҳмлик ва хунрезлик халқнинг жонига тега бошлади. У ҳаётдан туйган-зада бир ҳолатга келди! Халққа жила қурганда нафас ростлагандек, осойишталик керак эди.

Болалиқдаги хушнудлик, эркаликдан сўнг, халқ билан бирга, Алишер ҳам шу аҳволга тушган эди!

У —

ҳаётни кузатиш-ўрганиш,

ўқиш-мутолаа қилиш,

ёзиш учунгина

дунёга келган!

Унинг Бошқа Бирон Ишга лаёқати йўқ. Хоҳиши йўқ.

(Ҳар ҳолда, ўзи шундай деб ўйлайди.)

У «туркий улус»ни «худо менингдур (меникидир)» деб «туркий тил била шеър айтмоқ» истади.

У «туркий айтқон» шоирлар ҳам бўлмаса-да, араб ва форс лисони ўз қудратини кўрсатганидан кўпчилик фақат ҳайратланиб, улардек рангин ва жозиб туркий тил — Амир Темур давригача ноҳақ камситилиб келингани, ҳамон қанот ёзолаганидан озор чекади. Бунга то ҳозир шароит йўқ. «Форсий шуаро муқобаласида (қаршисида) киши пайдо бўлмайди, бир Мавлоно Лутфийдан ўзга!» деб ўкинади.

У Буюк Бир Ишга бел боғлаган.

Бунинг учун

унга ҳам —

озгина имкон ва

ОСОЙИШТАЛИК КЕРАК!

Шу, ҳолос.

«Агарчи бу хоксорнинг (каминанинг) ота-бобоси ул ҳазратнинг (Хусайннинг) обо ва аждоди хизматларидаким... улун маротибга (мартабага) сазовор ва бийик маносибқа (муносабатга) қомғор бўлгон эрдилар, аммо бу фақир, ҳеч наъв хизматга ўз қобилиятини ченамаган жиҳатдин ва ҳеч турлук машаққатқа тоқатимни онгламагон сабабдин, борча таманно эшикин юзумга мадрус (маҳкам) ва жамъ муддаолар абнобин (қопқасин) илайимда (олдимда) масдуа (берк) қилуб (умримни фақат ўз машғулоти билан ўтқармоқчи) эрдим...»

У «маккора дунё»га алданиб, умрини зое кетказиб, —

Ҳаётида Бош Вазифа бўлган

Ишдан (Йўлдан) чалғимоқчи эмас!

Шу боисдан,

қизиқ ҳолат рўй беради...

Хусайн тез орада Алишерга муҳрдорлик (маҳкамани бошқариш)ни топширади.

Алишер эса аввалига ўзини «у ён-бу ён» ташлайди. Кейин, кўп ўтмай, секин четланиш-га уринади!

Хусайн уни раъбатлантириб — ёнида тутиб туриш учун вазирлик даражасига кўтаради.

У вазирлик пайти нуқул «хаста»ланаверади. Беш-олти йил ичида камида уч-тўрт марта истеъфога чиқишга рухсат сўрайди. Ниҳоят, вазирликни ҳам тарк этади!

Маълум муддат ўтиб, Хусайн уни Астрободга ҳоким қилиб тайинлайди.

Бу ерда ҳам у ҳеч тургиси келмайди!

Хусайн қайсарланиб, уни «Шоҳнинг яқин кишиси» деган унвон билан сийлайди.

Бунга аслида эҳтиёж йўқ, Алишерни ҳамма ҳурмат қилади! Шусиз ҳам, мамлакатда унинг шоҳга яқинлигини билмайдиган бирон одам топилмайди.

Ҳусайн унга фойдалангани ер беради.

У ер-мулкдан келган даромаднинг катта қисмини Ҳусайннинг ўзига, подшоҳлик ишлари учун қайтаради. Қолган қисмини ғариб-ғураболар орасида сочади. Болалар саломатлиги ва билим олишига сарфлайди. Масжид-мадрасалар, ҳаммомлар қуришга кеткизади!

Унинг ўз ҳаёти-чи?!

У ғарибгина яшайди.

Иссиқ нон. Бир коса сут.

Тун-кун ўқийди. Ёзади.

Илк қарашда, асосан,

ўзи-ўзи билан банд.

Ҳусайн ҳам, сарой ҳаёти ҳам уни қизиқтирмайди!

Лекин бу — адамчи таассурот...

* * *

Олдиндан келган бир гап...

Алишернинг Боболари Эгаллаган Мавқе (улуғ маротибу бийик маносиб) НИМАДАН ИБОРАТ эди?!

Улар Қандай Муҳим Вазифани бажарган эдиларки, кейинги (Темурнинг ўғилларидан неварачевараларигача) шохлар ҳам, Алишер ҳам БУНИ унутмайди?!

Бу — бизга номаълум!

(Афтидан, энди шундай, номаълум бўлиб қолаверади!)

Шунга қарамай, Алишер тўғрисида тахмин қилиш мумкин.

У — шоир бўлганидан, — ота-боболарининг саройдаги хизмати билан унинг хизмати, уларнинг ҳолати билан унинг ҳолати — бир эмас!

Алишер Ҳусайндан, саройдан, дабдаба-ю асъасалардан ўзини «олиб қочгани» (шохлар ҳақида эътирозли шеърлар битгани) у — халқ, мамлакат ҳаётига аралашмаганини билдирмайди! (У бажарган хизмат шакли ота-боболарникидан ажралиб туради, холос!) Алишер ҳеч қачон рафлатда юрмаган. Салтанатда у ҳатто кундалик тапшишларга бирор пайт бепарво қарамаган.

* * *

Қирқтадан ўн бештами-йигирмата ривоятда, Ҳусайн бир ишқал (муаммо) чиқиб, Алишерни чакиртириб-топтириб келади. Оддий ҳолатларда ҳам, унинг ёнида ҳеч ким Алишернинг ўрнини босолмайди. («Шоҳ Алишерга қойил қолиб, қирқта вазирини ҳайдатиб юборибди»). Ана, кўчада кетаётиб, темирчи (оҳангар) дўкони олдида ўтган Ҳусайн ҳаёлига «доманимга тушди ўт» деган гап келиб, у давом эттиришни сўрамаган шоир қолмайди! Бироқ уйда ётган Алишер: «Билсам, ишқ оҳангари занжир пайвандлар экан!» деб ёзиб бермагунича, шокнинг кўнгладагини топишга бировнинг ақли етмайди.

Алишер саройда юрибдими, йўқми Ҳусайннинг ҳаёлида туради.

Мамлакат ҳаётида оддий ҳолатдан озорли, танг ҳолат кўп! (Алишер аралашмасликини истаган тақдирда ҳам, буни эплаёлмас эди!)

Атрофдаги шахзодаларнинг тахт устида жангими ёки ўз ўғиллари-шахзодаларнинг (отага қарши) низоларими?! — Ҳусайн Алишернинг маслаҳати, иштирокисиз бир иш қилолмайди. Баъзан ҳар ер-ҳар ерда халқнинг норозилик — исён алангалари кўтарилади. Ҳусайнга яна Алишер керак! (У қийин пайтларда ўзини ожиз, ночор сезади. Аксар гангиб қолади. Унга кўпроқ қилич билан иш битириш ўнғай!)

Албатта, Ҳусайн — шоҳ.

У — мамлакатни бошқаради.

Ҳамма қатори Алишер ҳам унинг олдида қўл қовуштириб туради.

Аммо Осойишталик — Алишернинг вазифаси.

(Фақат ўзи эмас, МАМЛАКАТ ОСОЙИШТА бўлиши керак!)

(Умуман, салтанатни қўлга киритган — Ҳусайн!)

Саҳлаб турган — Алишер!)

Ҳусайн жангга, овга кетадими, саёҳат-сафаргами — Ҳиротга эгалик қилиб туришни Алишерга қолдиради. Шу ҳолдагина, у бирон фитна рўй бермаслиги, тахт қўлдан кетмаслигига ишонади.

Салтанат олдида Ҳусайн қанчалик масъул бўлса, —

Алишер шунчалик жавобгар!

У қаерда, қандай юрганидан қатъи назар, инон-ихтиёри ўзида эмас.

Ҳажга боришни орзу қилар эди! Бир гал тайёргарлик кўрганида, уйдан ҳам чиқолмай қолади. Яна бир гал ярим йўлга борганида, орқага қайтишга мажбур бўлади.

Салтанат Алишерсиз «нафас ололмайди»!

* * *

Ўз даврида ҳам, кейин ҳам расомлар Алишерни негадир ўта мулоим, шикаста-мискин қиёфада тасвирлашган. Зиёли киши, деб шундай ранг-бўёқ беришганмикин? Бу тасвирларда ички гурур, шиддат йўқ... Тўрт мизожга кўра қаралса, Алишер сержаҳл (баджаҳл, қизикқон, асабий) ҳам, совуққон (бепарво-бедар) ҳам, хушчақчақ (кўтаринки, енгил ҳаёт кишиси) ҳам эмас, қафақон (ўз алами билан яшайдиган, ҳар нарсани кўнглига оладиган одам) дейишибди! У баъзан озор чекиши, баъзан ҳаяжон билан, титраб гапириши мумкин. Шунинг баробарида, унинг хатти-ҳаракатида эҳтирос кўпми, мулоҳаза — ажратолмайсиз. Ва, ҳамма бало шундаки, тўрт илмий мизожга Алишер «сиғмайди».

Шаҳс — Катта Бўлган сайин, Бир Хил Ҳолатдан КўП ҲОЛАТЛАРга қараб бораверади. Гоҳ ташқи, гоҳ ички, гоҳ ички ва ташқи ҲОЛАТ қарама-қаршилиги (ЗИДДИЯТ) Инсоннинг Буюклигини белгилайди... Алишернинг «мулоим»лиги («қафақон»лиги) яширин

туғёнлар (бой, рангин Ҳолат) олдидан тортилиб турган пардадир. Менга рассомлар ҳали «парда орқасига» ўтмагандек туюлади.

Қисқаси:

Ҳусайн — ўз унвон-даражаси, сохт-сумбати, юриш-туриши билан ҳайбатли. Важоҳатли.

Бироқ Алишер — ундан кучли!

Ҳусайн Буюрган Ҳизматни бажаради Алишер.

Унинг ҳурматини жойига қўяди.

Унга меҳр-садоқат кўрсатади.

Шу билан бирга, ўзи чизган чизиқдан оғмай, тўғрига қараб кетаверади. Шахсий ҳаётда ҳам, мамлакат ҳаётида ҳам шундай. Бу «қайсар»ликни ҳеч ким синдиrolмайди.

Шоирлик, арбобликдан кўпроқ Алишернинг бутун ҳаётида, аслида келиб чиқиши оддий фуқаро (балки, зиёли фуқаро?) эканлиги сезилиб туради. Ҳатто у юрган йўлида буни қандайдир исботлашга уринади... Кўчадаги косибларми, деҳқонларми, тўхтаб, гаплашиб, уларни (ялангоёқларни) саройга бошлаб кираверади. Ёки, улар ўзи саройга кириб қолишган бўлса, эринмай ҳол сўрайди. Бирон ташвишлари борлигини билса, дарҳол ёрдам беришга ҳаракат қилади. Айниқса, аркони давлатдан Ҳусайнгача ҳаммани «безовта» қилиб, халқ (фуқаро) дардини тинглашга чақиради! Бу хислат («Халқ рамидин рами») уни Азиз Авлиёларга яқинлаштиради. Яна, бу хислат халқ наздида, уни Хизр, Ҳотам, Хўжа Насриддин даражасига кўтариб, мўъжизакор бир инсонга айлантиради. («Навойи» таҳаллуси — фақат куй, наво эгаси эмас, Бенаволарнинг Ўз Кишиси, деган маънода ҳам келган бўлиши керак!) Мана, шу Халқ билан Бирлик (ҳамдардлик) Алишерга эҳтимолки, ҳеч ким, ҳеч нарсадан қўрқмайдиган руҳ бахш этган.

Ҳусайн баъзи хайрли ишларни бажаришни истамаганда, Алишер одобни бузмай, уч-тўрт эслатган пайтлар бор. (Унга Ҳусайн тўққиз мартагача таклиф киритиш ҳуқуқини берган.) Аммо Алишер, керак бўлса, Ҳусайнга ўз ҳукмини ҳам ўтказа олган.

Бир жанг олдидан Ҳусайн мунажжимни чақириб ҳақида оғиз очганида, Алишер анча кескин, мунажжимнинг кераги йўқ, ҳозир вақтни қўлдан кетказмаймиз, деган, шу ҳукм билан аскар жангга кираверган эди.

Ёки, ўзи Астрободда юрибди-ю, Ҳусайнга хат ёзиб, шундай «кўрсатма» беради:

«Эрта уйғониб, намоз қилинса...

девонда ўлгуриб, додхоҳ сўрулса (халқ арзу додига қулоқ солинса)...

Аркони давлатни тилаб, мулк ва мол иши айтилса...

аларга андоқ хитоб бўлсаким, ўз ишларидин рофил бўлмасалар...

таворих (тарих, умуман китоб) ўқумоқ буюрилса...

мажлис қуруб-чоғир ичарга кўп хирс кўрсатилмаса...

дахона — (чегара)лар... андоқ мустаҳкам ва мазбут (дахлсиз) қилилсаким... хотир бикуллий жамъ бўлса...»

Ва ҳоказо.

Бундай хатни Алишер Ҳусайнга ёзмаса, —

Бошқа бир киши Бошқа бир шохга

ёзоламас эди!

* * *

Уларнинг муносабати

турли даража,

турли феъл-аъвордаги

икки инсон орасида бўлган

дўстликнинг Чинакам Гўзал намунасидир!

Шу дўстлик туфайли,

Амир Темур даврида Самарқанд қандай «ердан нилий осмонга кўчган» бўлса, Ҳусайн даврида Ҳирот шундай «осмондан ерга тушган» шаҳарга айланади!

Ҳусайн даврида, Темур давридагидек бўлмаса ҳамки, —

мамлакатда шунга яқин файзли ҳолат юзага келади!

* * *

Алишер Ҳусайнга, Ҳусайн Алишерга ҳеч қачон хиёнат қилмаганми? Улар орасида бирон гашлик бўлмаганми?

Ушбу дафтарларни қўлга олган (нималардир ёза бошлаган) кундан буён Гули ҳаёлимда, кўз ўнгимда тургани учун ҳам, шу ҳақда бот-бот ўйлайман.

Эй кўнгул!

Душман топ энди.

Тутмадил

зинҳор — гўст...

Хиёнаткор бир замонда, хиёнаткор бир даврада юриб, — Алишер албатта онгли равишда кимгадир хиёнат қилишдан сақланган!

(Гули, дейсизми?)

Унга ҳам!

У билан бўлган воқеа фақат қисматнинг каж рафтори.)

Алишернинг ота-боболари тўғри, ҳалол одамлар сифатида танилган. Бу тарбия Алишерга ҳам ўтган.

Шу сабабдан, Ҳусайн унга бирон пайт шубҳа билан қарамайди (Алишерга ўздан ҳам кўпроқ ишонади).

Дарвеш Али бир эмас, бир неча марта исён кутаради.
Лекин укаси учун Алишерга Хусайн таъна қилмайди. (Бу йигит ҳам Шу Хонадонданми, дегандек ажабланади, холос.)

Вазир Низомулмулк бош буриб, хиёнат қилганида ҳам, Хусайн Алишерга, у сенинг ёнингда юрарди, сенга фикрдост эди, демайди. Бу ишга Алишернинг дахли йўқлигини тушунади.

Хўп. Хусайн-чи?!

(Эй кўнгул!
Душман топ энди.
Тутмагил
зинҳор — дўст...)

Ажиб ҳол! —
бир гал
Амир Ҳайдар шоҳ юборган ошпаз акамини (Алишерни Астрободда) заҳарламоқчи эди, деган бўлмағур гапни тўқийди.

(Мастликдами, савдойи хаёл биланми, орзидан шу гап чиқади. Ёйилади).

Бу гап қулоғига етган Хусайн —
хиёнат қилиши мумкин эди-ку, лекин хиёнат қилмаган одамдек, кўрқиб кетади. Дарҳол Алишерга оқланган оҳангда хат ёзиб, «бу навъ қасд» менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ, дейди.

Бир пайт Юлий Цезарни кўксига ханжар санчиб, энг яқин дўсти Марк Брут ҳалок қилганида... —

Файласуф Сенекани ўз ўқувчиси, шогирди Нерон мажбурлаб заҳар ичирганида... —
Хусайннинг хиёнатдан кўрқиб кетиши — унинг қадимги юнон шоҳларидан (ўтган кўп бошқа шоҳлардан ҳам) барибир, олижанобрoқ эканлигини кўрсатади!

Шунга қарамай, «бу навъ қасд»...

Яна.

Алишер шоҳлардан шикоят қилганида, калтакнинг бир учи ҳар ҳолда, Хусайнга бориб тегади (унинг ёнидаги Шоҳ — Хусайн эди)!

Демак,

Давр ва Шароит тақозо қилса,

Ғули воқеаси Хусайнга Боғлиқ Ҳолда ҳам

кечиши мумкин

эди...

2

ҲАЙРАТ

«Барно. Дустим!

Абулхайрнинг дафтарларини жуда тез, уч-тўрт кунда қайтарганингизни кўриб, аввалога бекор юборибман, кўздан ҳам кечирмабсиз, деб ўйладим. Расмий хат ёзганимдан хафа бўлгансиз, деган хаёлга ҳам бордим. Лекин кейин, алоҳида бир қорозга Сиз белгиллаган фикр-мулоҳазалар, янги саволларга гуч келиб, Сизнинг қанчалик йиллиқ, озода эканлигингизни ҳис этдим.

Мен ўзим бу дафтарларни вақтида варақлаганимни айтмаганда, ўқимаган эдим. Улар менга қадрли бўлса-да, ҳар ерда чанг босиб ётган эди. Агар Сиз Абулхайр ҳақида сўрамасангиз, тўғриси, уларни эсламасдим ҳам. Сизни Абулхайр қолиб, дафтарлар қизиқтиргани мен учун кутилмаган ҳол бўлди! Мана, энди хижолатдан терга ботиб ўтирибман.

Булар менинг қўлимга қандай тушиб қолган?

Абулхайрнинг Халиф деган жияни ёшлиқдан дўстим! Иккимиз расом билан суҳбатлашгани баъзан уларникига бориб турганмиз. Ёлғиз борган пайтларим ҳам учрайди. Абулхайрнинг қизиқ одати бор. Уйдан чиқиб кетаётганингизда, қўлингизга гулми, китобми, ширинликми, нимадир тутқазади! Бир борганимда, ол, сенга эсдалик, менга энди керак эмас, деб дафтарларни берган... Бешта дафтар эди! Иккитасини Сиздан қайтиб олгач, Сизнинг кўзингиз билан «қараб», жигдий ўқидим. Таъсирландим. Яна иккитаси китоблар орасидан топилди. Сизга юборяпман. Албатта, буларни бир жилдга солиб, аниқ жойга қўйиш керак! Мен то ҳозир бепарволикми, бемаъниликми қилганман. Уэр...

Оғил. »

Учинчи дафтар

— Нима қилиб ўтирибсиз?

— Ўйлаяпман.

— Сиз бирон нарса чизиш ўрнига нуқул ўйлайдиган бўлиб қолдингиз?

— Ўйлаш керак... Алишер ҳаётидан қайсидир пайтни тула тасаввур қилсам эди! Чизиш қийин эмас. Маълум фикрга келиш қийин, Шаҳрия! Кечирасан... Сени ҳам азобга қўйдим, жоним.

— Мен нима, ўзингиз...

— Юрагим шундай ағдарилиб ётибди! Кечалари қандайдир ваҳимми, хавотир босади. Кимдир бу жуда оғир иш, масъулиятли, майиб-мажруҳ бўлиб қолишинг, ўлишинг ҳам мумкин, дегандек бўлади. Бу ишдан воз кечолмайман. Натижа ҳам чиқадиганга ўхшамайди. Худонинг ўзи куч бермаса... Биз оддий одаммиз. У эса болаликдан бошқача эди! Болаликдан шаклланган Инсонми? Шунақа! Унинг болалиги ҳақида кўп ёзишган. Мен оз-моз тасаввур ҳам қиламан. Лекин чиройли бир болани тасвирлаб, Алишер шу, дейиш... Бунинг устига, Уша Даврдаги Муҳим уч ҳолат борки! Мен бунга ҳали ўрганиб, мазмунига тушуниб етганим йўқ.

У тахминан тўрт ёки беш ёшда эди.

Менга ул ҲОЛАТДА таъли бул-ҳавас
«Мантиқут-тайр» айлаб эрди мулатмас...
Ўйлаким, ЭЛДИН УЗУЛДИ улфатим,
УЛ КИТОБ эрди аниси хилватим.
Халқ РАСМИЙ СЎЗЛАРИДин қилу қол
Ўтса, таълимга етар эрди малол...
Онгламач атфол айлаб шўри шайн,
Истимоъ этди БУ СЎЗни ВОЛИДАЙН...
ЁШУРУБ ДАФТАРНИ, маъдум этдилар,
Шуғлидин кўнгулмини мажрум этдилар...
Лек чун ёғимга эрди УЛ КАЛОМ,
Ёшурун тақрор етар эрдим мугом.
АНДИН ЎЗГА СЎЗга майлим оз эди,
ҚУШ ТИЛИ бирла кўнгул ҳамроз эди...

Мактабда китоблар арабий ва форсий эди.
(Туркийдан ҳар ким ўзича таълим олар, туркий гўёки «уй тили» эди.)
Болалар (ўқувчилар) ўзларига тегишли сабоқни бақириб ўқишар эди.
Юқоридаги сатрларда ўша, тўрт ёки беш ёшдаги Алишер ҳаётининг яхлит манзараси акс этган!

У (муштдек бола) «насрдан баъзан ўқур», назмга кўпроқ қизиқар эди.

Анча-мунча шеър ёд билар эди.

(Шу ўринда икки нарсани эслаш керак.

У даврларда болаларга нисбатан-эрта тарбия бера бошланган. 12—14 ёшдаги болалар катталар сафига кириб, ҳатто хизматга қабул қилинган. Аскарликка олинган.

Атрофдаги болалардан Алишер зехни ўткирроқ, зийракроқ эди. Шу боисдан, эътиборга сазовор ҳам эди. Туркий, арабий, форсий — уч тилда юзлаб сатр, шеърни бир кун-ярим кунда ёдлаб кетаверарди. Ақл бовар қилмайди, лекин шу ёшда у катталар билан шеър бобида фикр алмашган).

Ушанда нишопурилик (Нишопурий) Шайх Фариддин Атторнинг қушлар (тайр) баҳонасида олам тўғрисидаги фикрлар ифодаланган «Мантиқут-тайр» китоби Алишерни айниқ-са қизиқтирган эди.

Алишердан роппа-роса уч аср муқаддам Нишопур қасабаларидан бири Қадақонда дунёга келган, обрўли аттор ва моҳир табиб Иброҳим Абубакрнинг ўғли — Муҳаммадни, Фариддин деб ҳам аташар эди. У асосан, отаси дорихонасида дори тайёрлаш ва табобат билан кун ўтказарди. Бироқ тиб ва доришунослиқдан ташқари, фалсафа, ҳикмат, тарих, тафсир, калом, ҳадис, илми нужум билан шуғулланар, бу илмларни ҳам пухта эгаллаган, чуқур билар эди. Гоҳ Фарид, гоҳ Аттор деган тахаллус қўйиб, ҳар соҳада китоб ёзар эди. «Йилоҳийнома», «Асрорнома», «Мухторнома», «Мусибатнома», «Тазкират-ул авлиё» ва бошқа асарлари машҳур эди. «Қасида ва ғазалиёт девони» ҳам тузган эди... Унинг «Мантиқут-тайр» китоби тақдир тақозоси, ёш Алишернинг қўлига тушган эди.

Бу дoston Алишерга шу қадар таъсир қилган эдики, у мактабда ҳам, уйда ҳам ўзини ҳаммадан четта тортиб («элдин узулди»), кимсасиз («хилват») бир ерларда яширинган-беркинган ҳолда, қўлидаги нақдина («ул китоб»)ни бағрига босиб, ўйчан пичирлаб (одатдаги сабоқдек бақириб эмас) ўқишга одатланган эди. Шу паллада унинг руҳи шунчалар ҳуркак эдики, ён-верига кишиларнинг ҳар кунги мулоқоти, суҳбати («халқ расмий сўзлари»)дан «таъбиға малол етар» эди. Барча учун эрка-бахтиёр Алишернинг феълида ноҳос рўй берган ўзгариш (ёввойилик ва хаёлпарастлик) аввал муаллим, сўнг бунга сезган оила аъзоларини ташвишлантириб қўйди. Боланинг қайсарлиги эса қаттиқ қайғуга солади. Шу пайтда унинг онаси тирик эди. Ота, айниқса она («волидайн») болам ақдан озмасайди («Бўлмагайким даст бергай телбалик») деб қўрқади. Алишерга китобни («бу сўзни») манъ этади. Алишер дostonни дафтарга ҳам кўчириб олган эди, улар (ота-она) «ёшуруб дафтарни», «машгулот»ни тўхтатишга уринишарди. Лекин асар («ул калом») Алишерга ёд бўлиб қолган. Бу — бир ишқ эди! Барибир, тақрорлайверади. «Андин ўзга сўзга (китобга) «майли оз». Уни ҚУШ ТИЛИ номтаъум бир Оламга Юзлаштирган эди!

Болардаги ажиб-турфа қушлар сайроғи унинг юрагига кўчган эди!

Бу не хониш?!

Бу қандай тараб?

Қушлар ноласи (нағма) кейинчалик (эҳтимолки, шуурсиз ҳолатда) қуй, наво деган сўз, Навоий деган номга сабаб бўлган.

(Дарвоқе, ривоятда ҳам бу таъкидланади.

Алишер богда шеър ўқиб юрганида, Булбул уни тинглаб:
— Сенинг овозинг қушларнинг тоғдаги НАВОСИГА ўхшар экан! — дебди. У шундан сўнг, шеърлари остига Навоий деб ёзиб қўядиган бўлибди.)

* * *

Бу не хониш?!

Бу қандай тараб?!

«Мантиқут-тайр»га эргашиб (бариллаб) Алишер кейинчалик (улгайганида) «Лисонут-тайр» («Қуш тили») достонини ёзади.

Лекин унинг кўнглида бу асарни ёзиш нияти, ўша муррак Болалик Пайти туғилган, дейиш мумкин.

Бу асарни у Ўша Пайтдан ёза бошлаган, дейиш ҳам мумкин.

* * *

Шеър «хасали» Алишерга «йўрғақда теккан».

(«Она алласидан» деган сийқа гапни айтмаймиз).

Алишер қаноат ҳосил қилмай, доим ўпқаланганига қарамай, аслида унга қадар «туркий айтқон» кўп шоирлар, минг йиллик (камида беш юз йиллик) «туркий ашъор» бор эди! (Адабиёт Алишер орзу қилган даражага кўтарилмагани бошқа масала!)

Шоирлар бир қавм, улар авлоддан-авлодга «ўтиб» туғиладилар, деган ақида учрайди. Алишернинг насаби олдинроқ «туркий айтқон» қайсидир шоирга бориб тақалиши бир куни аниқланса, ажабланмаслик керак!

«Йўрғақда» деган сўз ҳам муболаға эмас. Алишер айна йўрғақда ётган кунларда, улар хонадонида гоҳ-гоҳ шеър янграр эди. Унинг икки тоғаси («фақирға тоғойи эдилар») — онасининг акаларими ёки укаларими?! Акалари, деб тахмин қиламиз! — «туркий айтқон» шоирлар эди. Мир Саид — Кобулий, Муҳаммад Али — Ғарибий тақаллуси билан ғазал ёзар эди. (Булар мусиқа, хатготиқда ҳам шухрат топган кишилар эди.)

Демак, Алишернинг аяваддан шеърый бир «майдон»да туғилгани шубҳасиз!

Аммо унинг юрагида илк дафъа Шеър Уйғониши «Мантиқут-тайр» («Қушлар ҳаётидаги мантиқ»)дан Бошланган!

(Тўғри, бу достонни ўқиб-ёдлашдан олдин ҳам у шеър ўқиган-ёдлаган. «Бу фақир... уч ёш билан тўрт ёшнинг орасида эрдим...» Хиротда шоир ва файласуф сифатида танилиб, шу ерда Алишер туғилишидан ўн йилча бурун вафот этган, асли озарлик Амир Қосим Анворнинг бир назминини «ўрганган». Катталар — «азизлар» даврасида буни намойиш ҳам қилган!)

Шайх Атторнинг китоби туфайли, у илк дафъа Инсон Оламига эш Олам ва яна, ёнма-ён Бир Оламлар («ўн саккиз минг олам») борлигини ҳис этади.

Алишер Қушлар Ҳаётининг Матносиини англаб, рўпарада ва «парда ортида» турган Барча Оламларга Назар Ташлагиси келади.

Бўлмоқ имкон йўқ хасу хошоқ аро
пинҳон сабо...

(Хас-хашак орасида гувирлаган шамолга
эътибор бермаслиқнинг иложи йўқ...)

Унинг наздида пундай Бир Ҳақиқат очилади.

Инсон — қуш!

(Ахир, азалдан у Ер билан Осмон орасида туради!)

Турли Оламларни кўриш, Бу Оламлар Ғалаёнида йўқолиб кетишдан сақланиш учун ҳам, Инсон Ердан баланд кўтарилиб, парвоз қилиши (Осмонда чарх уриши) керак!

Инсон — қуш!

У Юксақда Айланаётиб «кўрган»ларини куйлаши, Инсониятнинг ОЛАМЛАР ИЧИДАГИ боғланиш, улардан ҳар бирининг хатти-ҳаракатидан воқиф этиши керак!

Шунинг баробарида...

Шоир тили — ҚУШ ТИЛИ!

Бу Тилга тушунмай туриб, Инсоният ўзини Жар Ёқасига Боришдан қутқариши қийин! (Алишер кейин, умри давомида Одамлар Бу Ҳақиқатни Англамаётганидан изтироб чекади).

Таңдаги пайконлару
ашқим ёрутмас уйниким,
Дуди оҳимдин қорармиш
собиту сайёра ҳам...

(Менинг танимда бўлган жароҳатлару
кўз ёшларим уйимни ёритолмайди,
Чунки оҳим тутунидан собит — Ер ҳам,
сайёралар ҳам қорайиб ётибди...)

* * *

Хўп.

Сўз оташину
таъб хом...

Боламга зиён тегмасин, деб ота-она азобланиши — бир томон. Иккинчи томон — Номазлум Олам (Оламлар) билан юзлашиб, у ҳайратланган ва даҳшатга тушган эди! Чиндан ақлдан озими мумкин эди. Бу — оғир «юк»! Ҳар ким кўтаролмайди. Муҳими...

Инсоннинг таъби (асаби) — хом (мўрт).

Сўз эса — ўт. Кучли. Хатарли.

Сўз билан ўйнашиб бўлмайди!

Инсон Сўзни топтаб, тупроққа қора олади.

Аммо Сўз Инсонни ўлдиради! Тирилтиради!

Инсон — чумоли. «Оёқ остида» қолиб кетади!

Сўз эса — абадий!

Сўз (Калом) Осмондан тушган! У — Ернинг ўқи.

Ер — шу ўқ атрофида айланади...

Алишер «элдин узулиб», ёлғизликни исташи — Нима Бўлаётганини англашга уриниш эди, холос.

(Мен ҳам англашга уринмоқдаман).

У Сўз Топмоқчи эди...

* * *

Бу не хониш?!

Бу қандай тараб?!

* * *

«Ҳинд мулкида Қақнус деган бир тайр (қуш) бор. У ҳайбатли ва гўзал. Ҳар бир пари (пати) ўзга нақшу ранг била товланади. У ниҳоятда хушовоз. Тумшугидаги қатор тешиклардан бири-бирига ўхшамаган, ҳар хил (енгил ва маҳзун) овозлар чиқади. Унинг ийдосини эшитган ҳайвонлардан қурт-қумурсқагача таъсирланиб (тарки ҳуш айлабон) қотиб қоладилар. Бу қушнинг жуфти бўлмас. Пайванди ҳам. Ҳеч тайр ўлмас анинг монанди ҳам... У бир умр хас-чўп йиради (шугли анинг йиғмоқ ўтун). Ниҳоят, умри поёнида мана шу ўтун хирмани устига қўниб, ҳар қачонгидан кўпроқ:

Тортар эрмиш нагма

тайри хушнаво,

Бас, ҳазин оҳанг ила

дилкаш наво...

Бу «алвида» «нағмаси»ни эшитиб, дарахтзор (тўқай, ўрмонлар)даги тирик жон тутдек тўжила бошлайди (бу нолага чидаёлмади, жон таслим қилади). Баъзи бир ҳайвонлар бадар қочади. Баъзи бир жониворлар беркинишга уринади. Қақнус эса узоқ куйлайди. Сўнгра...

тортиб

бир ажиб ўтлуқ наво,

Солур эрмиш ул улук хирманга

ўт...

Унинг ўтли овозидан хирманга ўт кетади!

Ўтун хирмани гуруллаб ёниб, кул бўла бошлайди.

Хирман билан бирга унинг ўзи ҳам...

Бироқ

шу асно

кул уюми ичида

Бир Қақнус Палапони жонланади.

Палапон (Қақнусбача) уюмдан четга чиқади.

Устидаги кулни силтаниб-қоқиб тапшлайди.

У ён-бу ён аланлаганча,

учиб,

азим бир дарахт шохига бориб қўнади

ва —

бир севинч, бир ҳасрат билан энди у ОЛАМга

НИДО тарата бошлайди...»

* * *

*ҚУШ ТИЛИ*гин шуъалар

зоҳир қилиб,

Ҳам ўзум, ҳам эл — КУЛ

ўломин билиб...

Алишер ўша, Болалик Пайти (тўрт-беш ёшида) ҳайратланиб ва даҳшатга тушиб, ёлғиз қолиб, ўйлаб-излаб ахийри

Топган Сўз — шу!

Ақл бовар қилмайди, лекин ўша Пайтда Олам (Оламлар) унга кафтдагидек «кўринган» эди! Кейин, умри охиригача унинг эътиқоди ўзгармайди:

Ўртагим Олам Элини.

Ўзни ҳам.

*ҚУШ ТИЛИ*гин ўзга қилмай

СЎЗни ҳам...

* * *

«Лисонуг-тайр» («Куш тили»)да (ҳикоятга кўра):

Аттор — Қақнус.

Алишер — «кулдан чиққан» Палапон.

(Бу ҳам барибир, Қақнус!)

Мени Алишернинг ўзига «берган» сифатлари қизиқтиради.

Дейлик, Булбул.

«Навойи»нинг ўзи — Булбул, демак.

Бу сифат эканлигини у ошкор айтади:

*Навойи-ё, неча Булбул киби
наво қилсанг...*

ҚУШ ТИЛИ (СЎЗ) баҳонасида Алишернинг Қақнусни эслаши табиий! Аммо бу ерда жумбок; рўпарамда «Занжирбанд шер» турибди.

Ажаб! Булар орасида қандайдир боғлиқлик борми?!

У — ҚУШми?!

Занжирбанд ШЕРми?!

Бу Икки Сифат — тасодифми ёки ўйлаб қилинган иш?!

* * *

Мактабда дастлабки сабоқлар давом этмоқда эди.

Орадан кўп ўтмай, рўй берган воқеа (иккинчи ҳолат) илк қарашда на ҳайратли, на даҳшатли; аксинча, шу қадар оддий эдики... муаррихлар Алишер тўғрисида ёзаётиб, бунга у нега аҳамият берганига ажабланишади!

Қисқаси:

«тахминан олти ёшимда бўлрай эрдим...»

Яна, бундай:

«Шоҳрух — темурийларнинг шуҳратли ва олижаноб бир шахзодаси эди.

У отаси (Темур)га тегишли (Сурия билан Арабистондан бошқа) барча ерларни ўз қўл остига олганидан кейин, Мовароуннаҳр тахтини тўғич ўғли Улуғбекка топширади.

Улуғбек отаси каби аҳил киши бўлиш баробарида, илм-фан (маърифат-маданият)га улутвор майл кўрсатишда ундан ҳам ўзди.

Шоҳрух вафот этгач, хийла муддат очиқ-соф турган мамлакат осмонини қора ва қуюқ булутлар чулғади...»

Мана, шу ҳаммаёқ исён алангаси ичида қолган кунларда тўп-тўп кишилар Хуросондан (Ҳиротдан) Ироққа қочиб боришар эди. Булар орасида, отаси (волиди) билан Алишер ҳам бор эди.

(Карвонни бошлаганлардан ҳеч ким албатта, ўзи қочиб, жексалар, хотин-халаж, бола-бақрани нотинч шаҳарда қолдирмаган! Кўпроқ улар учун Ҳиротни тарк этишган эди.

Алишердан ташқари, Дарвеш Али ҳам биргамиди?!

Эҳтимол.

Лекин уларнинг онаси — волида бирга бўлмаган. Шу даврда у вафот этганми?! Ҳар ҳолда, ота уни қолдириб, бола етаклагани кишини ўйлантиради. Агар у бирга бўлса, бу сезилар эди. Алишер ҳам «фақирнинг волиди» деб фақат отаси ҳақида сўзламас эди).

Ироққа бораётиб, йўл устида карвон Тафтга ҳўнади («ярим кеча, етиб тушдилар»). Одамлар карвонсаройдан жой олганми ёки ялангликда қодир қурганми?! Номазлум. «Тонг отқанда» қандай бўлмасин, яқин ерда эски бир хонақоҳ кўринади. Болалар (тифл, атфол) тек туролмай, шу томон чопиб кетишади. Хонақоҳ айвонида ўйнай бошлашади.

Зийрак Алишер айвон кунжида ниҳоятда кексайиб қолган бир киши супачада ўтирганига эътибор беради. Қария афтидан, бу болалар киму нима қилиб юришганига қизиқиб, уларни ёнига чақиради.

Алишер биринчи бўлиб югуради. Одоб билан салом беради. «Ҳар неким сўрдилар, жавоб айттим. Табассум қилиб, таҳсин қилдилар». Шундан сўнг, улар орасида бундай суҳбат ўтади:

— Мактабга борубмисен?

— Борубмен.

— Не ерғача ўқубсен?

— «Таборақ» сурасиғача.

— Бу жамоат атфолдин биз тилағонда, сен келиб, бизнинг била ошно бўлдуңг. Сенинг учун фотиҳа ўқули...

Қария қўл очиб, Алишерни дуо қилади.

Шу паллада (ҳамул замон) болаларни излабми, чақирганими «фақирнинг волиди ва ул хайл улуғлари» келишади. Қарияни кўриб, улар беҳад хурсанд бўлишади. Дарҳол (совга-салом келтириб, дастурхон ёзганча, бирга чой ичиб) «хизматида анвои ниёзмандлиқлар» қилишади. Ана шунда (даврада) катталардан Алишер Бу Қария Буюк Муаррих Мавлоно Яздий (Шарафиддин Али Яздий) эканлигини билиб олади.

Аслида, рўй берган воқеа шу!

Бунн — Алишернинг ҳаётидаги ажойиб кишилар билан кўплаб учрашувлардан бири, дейиш мумкин.

Кейинчалик унинг хотирасида Лутфий билан, Жомий билан, Сайид Ҳасан Ардашер билан, Паҳлавон Муҳаммад билан, қанча азиз инсонлар билан бир эмас, қатор мулоқотлар, суҳбатлар чуқур эди қолдирган. Алишер булардан ҳар бирини энтикиб, гоҳ ифтихор, гоҳ миннатдорлик туйғуси, гоҳ самимий инсоний қарздорлик ҳисси билан эслайди. Қанча жўмард, комил, кўнгли ойнадек пок инсон Алишерни қуршаган; ҳаётда унга йўл кўрсатган,

сабоқ берган, оғир пайтда қўлаган, хасталаниб-йиқилиб қолганида Паҳлавон Муҳаммад сингари унинг ёнида турган, муолажа қилган, «шафқат ва ёрлик ва тариқи муҳаббат ва ғамхорлик бажо» келтирган. Алишер билан бундай бегараз-беминнат одамлар орасида шундай дўстлик бор: уларнинг муносабати «хеч.навъ махфий сири ва рози йўқ эрдиким, бу фақирдин ёшурун бўлмай».

Шунга қарамай, Қария-Яздий билан Болалиқдаги Тасодиф Учрашув ўзига хос, унинг учун муҳим эди.

* * *

Ижодкор — ҳис этганини тасвирлайсан!

Дунёда яшаб, бутун ҳис этганини эмас.

Банда бутун ҳис этганини тасвирлаёлмайди.

Барибир, ярим ашула. Кемтик жойи қолади!

Мукаммаллик Оллоҳга хос!

Дунёда мукаммал тасвир бўлиши қийин.

(Заҳириддин Бобур Алишер ижодига қизиқиб, унинг шеърятини «кўп ва ҳўп» дегач, қайсидир ёзмалари ҳақида, назаримда, мукаммаллик етмайди, дебди. Даҳо инсон ижодида ҳам шундай бўлар экан!)

Баъзан ҳис сўниши — совиш мумкин.

Баъзан эса «бир нарсалар» ортиқча ҳам туюлади.

Тасвир билан тасаввур ҳар ҳолда фарқ қилади.

(Алишернинг айрим асарлари чала қолган, айрим ниятлари ҳатто амалга ошмаган экан. Нега?! Дарахтдаги мева ҳам бир вақтда ва бир ҳилда пишмайди. Бунинг устига, тасаввур тасвирга айланишга улгурмаган!)

Ижодкор турли сабабларга кўра «тутамаган» манзарани кўриш, ҳиснинг «расмини топиш»га уриниш — кейинги авлодларнинг иши! Муаллиф буни уларга қолдиради.

Ҳўп.

Ғал тасодиф — қисқа учрашув устида боради!

Яздий билан «ошно» бўлганини Алишер умри охиригача унутмайди. Ўзини Қария тўғрисида сўз айтишга бурчли сезади.

Бу оддий учрашувни нега у қадрлаб, бундай кўкси илиб юрган?!

Унинг ҚУШ ТИЛИГА «ўргана бошлаган» даврдаги ёввойилиги, ҳаёлпарастлиги маълум эътиқодга келгунича давом этган, холос. Алишер асосан, одамлар билан тез тил топишиб, улар суҳбатини олишга мойил эди. Умри давомида — доим фаол бўлгани кўзга ташланади.

Биз тасаввур қиламиз:

у Яздийни олдиндан эшитган. Билган.

Хонақоҳ айвонида Алишерга катталар (балки, волиди) Қарияни таништиргандан кейин, у «шуур ҳосил бўлди, ангаким, не киши эрқондур» дейиши, мана шу «не киши» улар орасидаги Бутун Муносабатни кўрсатади.

«Таборақ» сурасигача ўзлаштирган олти ёшли Алишер Қариядан дуо олганига бир суюнган бўлса, энди бу — Яздий (Тирик Тарих) эканлигидан икки суюнади. То шу пайтгача (эҳтимолики) у Бундай Машҳур Буюк Одамни кўрмаган эди!

Алишер катталар олдида ўзини осойишта тутати. (Шу ўринда айтиш керак. Баъзи асарлар бор, у болалиқда бижиллаб ҳар нарсани гапирди. «Доно»лик қилади! Аслида, босиқ-ўйчан туриш унга хос. Кўп тинглаб, кам сўйлайди. Ажабки, бир умр ўз эҳтиросини у фақат қорозга ишонган! Чексиз ҳаяжон, кучли эҳтирос эгаси бўла туриб, атрофдагиларга буни одатда, ошкор қилмаган!) Болалар билан қайтиб ўйинга шўғил, дарҳол учрашувни гўёки унутди. Бироқ ўйин давомида ҳам, Тафтидан Ироқ сари йўлга тушгандан сўнг ҳам, Яздий унинг ҳаёлидан кетмайди. Карвон шу кунлар дуч келган саргардонликдан каттароқ бир ташвиш уни домига тортган эди.

Қисмат гирдибоди, дунёнинг бевафолигию инсон умрининг бебақолиги! Кекса Яздий қиёфасида Алишер шу маънони ўқиган эди.

Шайх Ҳожи Яздийнинг ўғли Шарафиддин Али боболари юрти Язд шаҳри яқинида, Тафтида туғилиб, анча йил Шерозда, кейин Ҳиротда яшаган, умри оёқлаб қолганида айланиб яна «киндик қони тўқилган ер» Тафтида келиб қолган эди. Бу ерда эски хонақоҳни эгаллаган, «шогирдлари ва муридлари бор эрди».

Шарафиддин Алининг болалиги Амир Темур ҳали ҳаёт бўлган, ҳукм сурган даврда ўтади. У бир кун иш номи Темур номи билан боғланишини, Соҳибқирон туғайли ўзи ҳам абадий қасб этишини билмайди! Диний ва дунёвий илмларни ўрганади. Жумладан, тарихга қизиқади. Ёши йигирмага етиб-етмай, мадрасада мударрис даражасига кўтарилиб, уламо-лар сафига қиради. Ниҳоят, ўттиз ёшида балки, бахт, балки, шон-шухрат излаб Тафтидан чиқиб кетади.

Шу пайтда Шоҳрух Мирзонинг ўғли Иброҳим Султон Форс ўлкаси ҳукмдори эди. У Амир Темур наслидан бошқа биров ўйламаган олижаноб-хайрли ишга жазм этади. Бобоси хизматида юрган, бот-бот кўришган кишилар барчаси дунёдан ўтиб кетмай, бор маълумотлар йўқолмай, авлодлар учун қоладиган бир китоб ёзилишини орзу қилади. Ушанда Темурнинг ўлганига ўн беш йилча бўлган, чиндан кўп кишилар дунёни тарқ этиб, кўп нарсалар унутила бошлаган эди! Иброҳим Султон фақат фармон бериб, фақат қотиблар, муншиларни ҳар томонга югуртириб қолмай, шахсан туркий ва форсий ҳужжатлар, хотиралар, наср ва назмда бағишловлар билан танишиб боради. Бирон ноаниқлик кўринса, узоқ жойларга одам юбориб, текширтиришга ҳам эринмайди. Бутун ишни ўзи назорат қилади! Шундан сўнг, у Шерозга келиб саройда хизмат қилаётган Шарафиддин Алига «тўпланган гаплар» билан танишиш ва китоб ёзиши топширади.

Иброҳим Султон бу ишни Шарафиддин Али Яздийга ишонгани бежиз эмасди. Шарафиддин энди Шероз уламолари орасида ажралиб турган, «донишманда ва соҳиб-камол киши

эрди». У ҳақда: «Ўз замони салотини — шоҳлари қошида мукаррам эди» деган баҳо ҳам асосан, Иброҳим Султон даврига тегишли. Бошқа шоҳ ёки шаҳзода Яздийга ортиқча иззат-икром кўрсатмаган. (Қисқа умр кўрган Иброҳим Султон акаси Мирзо Улуғбек сингари маърифатли, одил, кўнчак инсон эди. Яздийнинг энг бахтли кунлари унинг шоҳлик даврида кечади. Яздий илҳомланиб-руҳланиб, жиддий иш билан шугулланади. Иброҳим Султон вафот этган йилнинг ўзидаёқ Яздийнинг Шероздан кетгани ҳам, унинг бу шоҳ билан муносабатни қанчалик қадрлаганидан далолат беради!)

У қўлидаги дафтарлар, варақларни тартибга солишдан тўрт йилча вақт ичида «Зафарнома» деб қадим ривоятлардан бошланган, лекин биринчи навбатда Амир Темуր ҳаётига бағишланган китоб ёзади. Темуր давридан сўзлаб, унинг шажараси ҳақида ҳикоя қилиб, Соҳибқироннинг олдинги ўтган шоҳлардан фарқи, давлат арбоби ва саркарда сифатидаги устунлигини тасвирлайди.

«Зафарнома» Шарафиддин Али Яздийни баёнсиз юксакликка кўтаради. Уни бутун Шарққа (кейинчалик Фарбга ҳам) танитади. (Асар ўша даврда шу қадар тилга тушганки, Мавлоно Лутфий Қаҳрамонлик хиссаси, деймизми, жангнома усубидами, уни шеърӣй шаклда ифодалаган эди.) Шарафиддин Алини кўп муаррихлар устод ўрнида қўриб, уни энди «энг фазилатли киши», «қалами хуснихат биттунчи жаҳон хуш таъбларининг нозик сўзалиси», «оқиллик буржининг порлоқ юлдузи» деб атайдилар. (Фарбда олимлардан Шарафиддинни камситиб, «ривоят ва ҳикоятни аралаштирган», «ширинкалом», ҳаттоки «маддох» деб атаганлар ҳам учрайди. Лекин бу Шарқ ҳаёти, маданияти ва одобини билмаслик нишонасидир.)

Дунёда доим бўлмаса-да, учраб турадиган дахшатли бир ҳол бор: ота билан боланинг душманлиги!

Бу — дунёқараш устида юзага келиши мумкин.

Яна:

*Тахт устуга,
мулк устуга,
аёл устуга!*

Бир кунлар Абдуллатиф («ўтар дунё маслаҳати учун») отаси Улуғбекни хизматкори Аббосга ўлдиртиради. Аммо, кўп ўтмай («салтанат Шеруяга вафо қилгонча анго қилди»), падаркуш Абдуллатифнинг боши кесилади. Улуғбек қурган мадраса дарвозаси пештоқига осиб қўйилади.

Тахт устида кураш — бир томон. Кутилмаган хасталиклар, оёқ остидан чиққан фалокатлар, саргардонлик, ҳаммадан ўтиб тушадигани бир-бирини тушунмаслик ва кўролмаслик... гап фақат Абдуллатифда эмас, ўшанда шоҳлар ва шаҳзодаларни «гангитиб» ташлаган қисматми, шароит... улардан ҳар бири ўзича бахтсиз, ҳаёти фоже эди!

Амир Темуր вафот этганида, унинг кўп ўғиллари (Мироншоҳ ҳам, Умаршайх ҳам...) дунёдан ўтишган эди. Шоҳрух Мирзонинг ҳам ўзидан олдин навқирон ўғиллари (Иброҳим Султон, Султон Муҳаммад Жўти) кўз юмишади... Тўнғич ўғил Улуғбек мамлакат тахтини эгаллаши керак (у қонунӣй ворис) эди (шунда балки, бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрда «бузуғлик» даври бошланиши, ҳалқнинг хонавайрон бўлишидан қутулиш мумкин, анча йил осойишта яшаш мумкин эди; Улуғбек доно ва одил, «Шарқнинг юксак фикрли ҳукмдори» эди), лекин катта-кичик шоҳлару шаҳзодалар (Алоуддава, Абусайид, Абдуллатиф) тахтга ёпирилиб, ёпишадилар. Улуғбекнинг йўлини тўсадилар. У бир гал Ҳиротни қўлга киритади ҳам! Бироқ (укаси Абулқосим Бобур ҳамроҳлигида) сафарга чиққанида, ташқи душману ички душманлар Ҳирот билан бирга, Самарқандга ҳам бостириб кириб, мамлакатни талон-тарож қиладилар! Унинг душманлари орасида пушти камаридан дунёга келган Абдуллатиф ҳам бор эди...

Бу воқеалар сал кейин рўй беради!

Биз ҳикоя қилаётган кунларга дахли йўқ.

Яздийга дахли йўқ.

Ҳозир гап бошқа.

Ота билан боланинг душманлигига сабаб нима эди?!

Биринчи, дунёқараш.

Барча темурийлар сингари ўзини маърифатта яқин тутса-да, Абдуллатиф олим Улуғбекнинг даражасини билмагани шубҳасиз. Уни отасининг даражаси эмас, ўзининг манфаати қизиқтиради. У ёнидаги аксар шоҳлару шаҳзодалардек «тиш-тирноқли» бўлиб тутилган.

Хўп.

Сабаб — тахтми?!

Албатта.

Улуғбек Абдуллатифдан кўпроқ унинг укаси Абдулазизга ишонар, суянади. Тахт ўзига тегмаслиги мумкинлигидан безовталиқ уни «савдойи мизож ва васвасӣй таъб ва девонасор киши»га айлантирган эди.

Мулкми?!

Мулк ҳам.

Абдуллатиф ўз мулки деб ҳисоблаган (Ихтиёриддин саройидан топилган) хазиналарни Улуғбек мусодара қилдирган эди. Абдуллатиф бунни кечирмайди.

Аёлми?!

Эҳтимол.

Абдуллатиф ёктирган бир қиз (вақти келиб, Гули саройга тушгандек) Улуғбекнинг ҳарамига «адашиб» кирмаганимикин?! (Ёки, Абдуллатифнинг савдойи ҳаёлида шундай манзара гоҳ-гоҳ жонланган бўлса-чи?!)

Ҳаётда одамлар шаҳодат бера олган ҳолатдан шаҳодат беролмайдиган ҳолат кўй!

(Мана, энди мақсадга яқинлашаймиз.)

Улар (ота-бола) бир-бирига аввалдан-охири душманлик қилиб яшаганими? Йўқ.

Улуғбек учун Абдуллатиф — фарзанд эди!

Бир гал Абдуллатиф асир тушган ва ўлдирилиши аниқ бўлган пайтда Улуғбек югуриб-елиб, ўзига бундан зиён етса-да, суҳб тузиб, уни асирлик ва ўлимдан қутқаради. Шу боисдан, Абдуллатиф тўғрисида кейинчалик «отасининг улкан муҳаббатига куфрони неъмат қилди», дейишади.

Абдуллатиф учун Улуғбек — ота эди!

Бир гал Шохрух Мирзонинг невараларидан бири (Муҳаммад) унга қарши жангга киради. Енгилади. Шаҳзодага тегишли кишилар орасида... Шарафиддин Али Яздий ҳам асир тушади. Шохрух Мирзо Яздийни (отаси ҳақида китоб ёзган Буюк Муаррихни) ўлимга ҳукм қилади. Шу пайт Абдуллатиф бобоси ёнида бўлади. У Шохрух Мирзодан бош эгиб, Шарафиддин Али Яздийнинг қонини тилайди. Ушанда ўз яқинларига, Бу Одамни Самарқандга, Отамнинг Олдига юбораман, Отам Бу Одамнинг қадрига етади, дейди. Шундай қилади ҳам! Фақат... шохлару шаҳзодаларнинг ўзаро жанглари, низолари, ўйинларидан чарчаган кекса Яздий ҳатто Улуғбекнинг ҳам олдига боргиси келмай, йўлга тушгандан кейин, Тафтга қараб кетади.

* * *

Яздий ҳаётига тегишли бу воқеалар ярим-ёрти бўлса-да, Алишернинг қулоғига чалинган. Тафтда ҳам, Тафддан чиқиб кетаётиб ҳам эслайди.

У хонақоҳ айвонида учраган Яздийнинг юз-кўзида Амир Темур ва ўзининг Мавқе Эгаллаган Боболари қиёфасини кўргандек бўлади. Буюк Салтанат емирилиб бораётганини ва энди илож йўқ! — емирилиши муқаррар эканлигини ҳис этади (башорат қилади).

Қисмат бу тасодиф учрашувни буюрганидан ҳам мурод:

унга илк дафъа —

Мамлакатнинг Бахти, Осойишталиги

ўзига Боғлиқ Бўлиб тузолади!

Бахт ва Осойишталик —

унинг умри ҲАҚОВИДА

қисқа, имкон-қадар бўлиши кераклигини ҳам —

у илк дафъа

БАШОРАТ ҚИЛАДИ!

* * *

Чўlining қоқ ўртасида идиш тўла сув нима қилиб турибди?! — тушгуниш қийин эди.

Бувнинг устига, сув — тивик, тоза, тотли эди.

Карвон (сарсон-саргардон кишилар) Машҳад, Шероз, Ироқда, яна Шерозда бир неча йил (тахминан уч йил) тургандан кейин, қайтиб Ҳиротга йўл олган. Хуросон нисбатан тинчигандек эди. Ҳамма ўз Ватани, уйига талпиниб, пароканда халқ Язд чўли орқали кун ва тун илдам босар эди.

Алишер энди «йигитча» (саккиз-тўққиз ёшда) эканлигидан (сўнгги ҳолат!), бировга ортиқча қарамай-эргашмай, ўзи от «ўйнатиб» боради. Тунда одамлар, беҳад толиқишганидан кўзлари қисилиб, бир мудраб-мунжиб, бир уйғониб, гўёки туш дарёсида юзадилар. Алишерни ҳам рафлат-уйқу босади. Катталар уни «муҳофаза қилиб боришни унутиб» қўйишган; тизгини қўлдан чиқиб кетган от, ўзини эркин сезиб, ўт чимдибми-чалғиб, аста-аста карвондан четлана бошлайди. Бу етмагандек, Алишер уйқу зўридан эгардан ерга сирғалиб тушганини пайқамайди; яланг ерда тош қотиб ухлаб қолаверади.

(Агар онаси — волидаси бирга бўлса, бундай воқеа эҳтимолки, рўй бермасди! Ота бепарво қарашни мумкин. Лекин она боласи қаердаю қайси аҳволда эканлигини «унут»майди. Айниқса, нотинч пайтда боласини она жилла қурса «кўнгли билан назорат» қилиб туради! Муаррихлар: «Отаси ва биродарлари манзилга қўниб, у кишининг йўқлигини билишди» деб ёзишлари ҳам менинг гумонимда асос борлигини кўрсатади.)

У ахийри уйғониб, офтоб ёйилгани, ўзининг «қуруқ» ерда чўзилиб ётганини кўради. Қандай воқеа рўй берганини сезади. Атрофга аланглаб, от яқин ўртада ўтлаб юрганига кўзи тушади. Бироз суюнади! Уни биёбонда «ташлаб кетмаган» отнинг ёнига бориб, ёлларини силайди. Эгарни маҳкамлашга уринади. Ниҳоят, бўйи етмаганидан қийналиб-амаллаб, отта миниб олади. Мана, энди ўзининг йўл билмаслиги ва ёлғиз қолиб кетгани унинг «ёдига тушади».

Йўл излаб, ҳар ёнга от суради. Аммо йўл топилмайди. Сахро боласи эмас, шаҳар боласи бўлганидан, бепоён чўл (сахро)да ўзини нотавон, ночор ҳис этиб, юрагига чўккан ёлғизлик дам сайин — нимадан эканлиги номаълум кўркувга айлана бошлайди.

Офтоб шиддат билан кўк пештоқига чирмашади. Дашт-биёбон гуруллаб ёнади! Ҳаммаёқ оқиш-сарғиш туста кирган. Тўрт томон маъносиз от чоптириб, кўп ўтмай, у ҳам кузги сахро сингари куйиб-қоқсизлана бошлайди. Қорни оч. Бундан ҳам ёмони, ёлғизлик ва кўркувга ташналик «келиб қўпилади».

Шундан кейин, тез орада нега бу бепоёнликда тўрт ёқда от чоптираётганига ажабланиб-тушунмаётгандек кайфият уйғонади. Бора-бора ёлғизлик ташвиши ҳам, энди аниқ саҳродаги йиртқичлар, қашқирлару кузғунларга ем бўлиш мумкинлигидан безовталиқ (кўркув) ҳам чекина бошлайди. Фақат ташналик азоби қолади! Унинг жисми-жони бир қўлатум сув тилайди. Сўнг «неки бўлса, бўлмай».

Кутилмаганда олис нуқтада —

нимадир қора кўринади.

Бу — бирон хароба гумбазими, сипоҳими, даштдаги қуриган ёлғиз дарахтми?! Алишер

барибир, шу томон от солади. Бораверади. Бораверади! Яқинлашганида, донг қотади. Катта-кон ёроч идишда сув!

У отдан сакраб тушиб, ютоқиб ичади. Отини ҳам суғоради. Қизиқ жойи, идишни ҳозиргина кимдир бу ерга келтириб қўйганга ўхшайди! Сув муздек. Тиниқ. Тоза. Тотли.

Бир дам бурун ҳушидан кетиб йиқилиб қолса, бас. Бунга қаноат ҳосил қилган, ҳаётдан умидини узган эди! Сув билан бирга, унинг томирига қайтиб ҳаёт киради.

Шу куни Алишер, Оллоҳнинг сўйган бандаси эканман, энди яшайман, деб ўйлайди. Рўй берган ҳолат унга буюк бир мужда бўлиб тулолади.

Илк дафта ЯШАШ НАҚАДАР ГАШТЛИ эканлигини ҳис этади.

ҲАЁТГА чексиз МУҲАББАТ беҳосдан кўксини тўлдириб юборади...

*(Жонгин сени кўп севармен, эй умри азия,
Сонгин сени кўп севармен, эй умри азия.
Ҳар неники севмак онгин ортиқ бўлмас —
Онгин сени кўп севармен, эй умри азия.)*

* * *

Биёбон қаърида «пайдо бўлган» ёроч идишдаги сув кейин, бир умр унинг, хотирасида қолади! (Умуман, карвон Язд шаҳридан чиққанидан буён йўлда сув учрамаган эди!) У йиллар давомида, яна неча бора сарсон-саргардонлик кўриб, —

*олар машаққатларга дучор,
уринган-абгор,
парча нонга зор,
бир кимсалар уйига,
қоронғи хужраларга бемор
бўлганида, ҳар гал
ўша ЁҲОЧ ИДИШНИ эслайди!
Оллоҳга шукрона келтиради.*

Фараҳли дамлар етиб, кўркем қаср-саройларда —

*унинг шаънига мағҳиялар тўқилган,
барча таъзим қилиб-букилган,
кумуш косалар, олтин қадаҳларга
май тўлиб-тўқилган,
бу дабдабалардан ўзича бироз сиқилганда ҳам,
ҳар гал у —
ўша ЁҲОЧ ИДИШНИ эслайди!
Оллоҳга шукрона келтиради.*

* * *

Ўшанда, биёбонда эса, Алишер қийналиб-амаллаб яна отга минади.

Бу гал офтоб йўналишига қараб йўл қидиради.

Ҳаш-паш демай, йўлни топади.

Кетаётиб, хаёлга ботади.

Беихтиёр, қанча одамлар бир қултум сув тополмай ҳайвонларга ем бўлишгани, суяклари (сўнгаллари) Шу Биёбонда қолиб кетганини ўйлайди.

Лекин не-не карвонлар Бу Биёбонларда судралмаган!

Уларга (у каби баъзи инсонларга) Оллоҳ КЕРАК ПАЙТда сув ҳам етказганки, улар ЎЗ МАНЗИЛЛАРИга етиб олишган!

Унинг кўз олдидан умидли карвонлар ўтиб, келиб чиқиши асида фуқаро — Буюк Боболари хаёлида жонланишади.

У Замонлар Бўйи Биёбонларда Судралган Карвонлар (Эл. Улус. Халқ) тўғрисида ўйлаб, шу куни илк дафта, инсониятнинг бутун ҳаёт йўли, қисматини муайян Бир Шақлда тасаввур қилади:

*Ёлғизлик.
Безовталиқ (қўрқув).
Ташналиқ.*

Шу куни, Алишер: «Агар халққа озгина нафъинг тегса, билки, ўзингга бу нафъ кўпрак бўлиб қайтади!», яна: «Одам Халқ билан бирга, Инсон бўла олади!» деган БУЮК ЭЪТИ-ҚОДНИ ўзи учун кашф этади.

(Кейинчалик у шеърларида ўқувчига мурожаат қилиб, ўзини қадам-бақадам Халққа ЯҚИН ТУТГАНИ кўринади.

Аввал:

эй соқий.

Кейин:

эй дўстлар.

Кейин:

эй рафиқ.

Ниҳоят:

эй азизим...)

* * *

Алишер энди тўғри йўлдан бораётган эди.
Бир маҳал уни излаб юрган мулозимга рўпара келади.
Улар бирга карвон қўнган манзилга етиб борадилар. (Яна, муаррихлар: «Ота ва биродарлари олдига» деб ёзишади.)
Алишер бўлган воқеани қисқача ҳикоя қилади.
Аммо энг яқин кишилар ҳам...

* * *

(ОЛДИНГИ ҚОЛАТЛАРдаги каби БУ ҚОЛАТда, болаликда)
у қандай ДАХШАТ ва ХАЙРАТ туйганини
сезмай қолаверадилар!
(Дахшат ва Хайрат кейин, доим унинг вужудида бир-бири билан курашиб яшайди.
Шундай пайтлар бўладикки, у тушқунликка тушиб, алланечук қўрқув босиб, уйи-жойидан, шаҳардан, умуман ҳаётдан қаёқларгадир бош олиб кетгиси, қочгиси келади... Бир гал шундай пайда Хусайн уни қаттиқ тергаб, насиҳат қилгани маълум!
Лекин Дахшат кутуриб, у таслим бўла боплаганида, бехосдан Хайрат тугилади. Янги тўлқиндек кўтарилиб, Дахшатни суриб ташлайди. Енгади... Эзилган-толган унинг вужудини
Ғолиб Хайрат эгаллайди! У Эҳтирос КУЧИДан энди —
ўзи-ўзига
сигмайди.
Шерми?! Қақнусми?! Бўлиб, —
халққа
ва ҳар бир
инсонга
ўзини
фидо қилгиси
келади...)

* * *

Йигитчанинг исми кам учрайдиган — Бокир эди.
Унинг машинаси бор эди.
У машинани бироз бепарво ва бироз кибр билан ҳайдар эди.
Бу воқеага ўттиз йилдан ошди.
Биз бир маҳалланинг болалари эдик.
Уйдан чиқиб, кўчада кетаётганимда баъзан Бокир машинаси билан келиб қоларди.
Машинага таклиф қиларди. Бораётган жойимга (яқинми, узоқми барибир) олиб бориб кўрарди.
У шундай олижаноб эди. Ҳаётни нозик тушунарди, ақлли эди. Ҳикмат, десангиз ҳикмат, латифа, десангиз латифа — суҳбати ширин эди.
Мен у билан сўзлашишни ёқтирардим. Яшириб ўтирмайман, менга (ўз машинам бўлмаганидан) гоҳ-гоҳ унинг машинасида юриш ҳам ёқарди. Бироқ бу машинага минигша кўрқардим.
Бокир машинани шамолга айлантириб юборарди. Бир неча марта баъзан дарахт, баъзан деворга олиб бориб урганини эшитганман. Бундай воқеа камда ҳар уч-тўрт ойда бир бўлиб турарди. Бошқа машиналар билан «туртишиб» Бокир жарима тўлаган, бундан куйган пайтлар ҳам бор. Лекин Худонинг берган феъли экан-да!
Дунёда бирон ҳайдовчи ёнида ўтирган кишининг гап ўргатиши, йўл кўрсатишини ёқтирмайди. Бу — тўғри ҳам эмас. Ҳайдовчини чадритиш мумкин! Айниқса, шахсий машинада «доно»лик қилишни одоб ҳам кўтармайди. Мен буни билган ҳолда, ораинининг машинасида кетаётиб, вақти-вақти билан:
— Секинроқ! Эҳтиёт! — дердим.
Гоҳо халқнинг гапини келтирардим:
— Тез борган жойга аста-секин ҳам етиб борса бўлади!
Гоҳо эса беозор ҳазиллашардим:
— Шошган қиз эрга ёлчимас!
Мен «тек ўтирмаганим» Бокирнинг гашига текканини сезардим. Шунга қарамай, ўзим-ни мен ҳам «тўхтатолмас» эдим...
Кейин, Бокир маҳалладан кўчди.
Мен ҳам бошқа ёққа кетдим.
Ўттиз йилдан кўпроқ вақт ичида биз қайтиб бирон марта учрашганимиз йўқ. Тақдир бизни йўлиқтирмади!
У тинч юрганмикан?
Худонинг Ўзи бало-қазолардан асраган бўлсин...
Мен бу воқеани нега эсладим?!
Беш-ўн кун тушунмай юриб, ахирги «кўзим очилди».
Алишерни тасвирлашни кўп йил орзу қилганим рост! Сўнгги йиллар изланиб-азобланётганим ҳам рост! Аммо барибир...
Бокир машинасини ҳайдагандек ҳолатда эканман!
Ахир, Навоий қиёфасини шошиб
чизиб бўладими?!

Тўртинчи дафтар

Бир Валийнинг уйига тасодифан қўнган меҳмон:

— Сиз кимдандисиз? — деб сўрабди.

Валий дарҳол саволга тушуниб:

— Ишқ аҳлидан! — деган экан.

Минг йилларки, эътиқодда учраган Катта Бўлининг:

Зухд аҳли бор. Ишқ аҳли бор.

Аҳли зухд ичра
Навоий топмади
мақсадга йўл...

Алишернинг мақсад йўли бошқа. У:

Мени ишқдин
манъ этар
соғда шайх, —

деганида ўзининг Ишқ Аҳлидан эканлигини айтмоқчи бўлади.

Зухд аҳли (зоҳидлар) янгича тушунчада айтсак, эътиқодда расмийатга кўпроқ риоя қилишади. Улар учун дин баъзан шаклга айланади: ҳамма бир ўлчов, бир қолипда яшашини исташади. Ўзни (жисми) ҳаётдаги «чанг-ғубор»лардан «тоза» тутишни улар руҳни камол топтириш, деб тушунишади. (Алишер аксинча «Май мени қилди риёи порсолиқдин халос!» дегани шундан.)

Ишқ аҳли (ошиқлар) у дунё баҳонасида бу дунёдан юз бурган (порсолиқ), аслида ҳукмронликни қўлга киритишга уринган (риё) зухд аҳлининг қайсар-бетоқат, баъзан ҳатто шафқатсиз ҳатти-ҳаракатлари (тарихда бу доим бўлган; буюк бир инсонларни дорга осишлар, терисини шилишлар, гулханда ёқишлар; ҳар хил ғалаён ва исёнлар)дан норозилик сезишади. Эътиқодни ҳимоя қилиш ниқоби остида Одамга, Одамийликка қарши курашини (жаҳолатни), жиноят деб билишади. Ошиқлар учун эътиқод — Ишқ; Биринчи ўринда — Ишқ туради! Улар Шахс эркинлиги, ҳаётсеварлик тарафдори. Уларга Оллоҳнинг Ўзидан бўлак нарса керак эмас! Мана, шу Оллоҳнинг ўзига ЯҚИНЛИКни улар Руҳнинг Камолотга етгани, деб тушунишади. (Навоий шу боисдан, ҳаттоки: «Зухд сенга бермади масжидда файз!» дейди).

Умуман, Биргина дин! — Икки Дунёқараш асосида ҳам ОЛЛОҲНИНГ БУЮКЛИГИГА ИҚРОР (ОЛЛОҲУ АКБАР) ётади. Шунинг баробарида, булар орасидаги қаршилиқ (қураш) ҳеч қачон тўхтамаган. Бир замон айниқса, маданият-маърифатга айрича эътибор берилган Амир Темур, унинг фарзандлари даврида бу алоҳида аҳамият касб этган бўлса керакки, Алишер учун (ҳаёт ва ижодда) Дунёқараш ниҳоятда муҳим! У танлаган устодлару топган дўстлар барчаси — ИШҚ АҲЛИДАН! Ҳофиз, дейсизми? Анвори? Унинг пири Жомийми? У суянган Лутфийми?! Алишер баъзи бир зотлар ҳақида: «Валий киши эрди!» дейди. «Дарवेशифат эрди!» деганида ҳам, Ишқ Аҳлидан эканлигини кўзда тутди. Яна, Баҳоуддин Нақшбандга назм ва насрда мурожаатлар Ишқ Аҳли фалсафаси билан боғлиқ.

Қатъият, кескинлик — Алишерга хос. У зоҳидга ҳурни бериб, ўзига жононани, жаннатни бериб, ўзига майхонани «олади». Бундан ҳам даҳшатлиси:

Манъ айласа борча аҳли ислон қадаҳ —
Кофирмен, агар қилмасам ошом қадаҳ...

Бу — наузамбиллоҳ! — Алишер тоат-ибодатдан қўл юшиб, куфрга йўл тутган, қадаҳ кўтариб, бадмастлик қилган, дегани эмас. («Жаҳондин нотаом ўтмак — ҳаммомдин нопок чиқмоқ!» Алишер буни тушунади.) У киноя билан сўзлайди. «Аҳли ислон» деганда, зухд аҳлининг катта бир тўда эканлигини кўзда тутди. Уларнинг ҳаётии улурлашга, инсоннинг эркин ва бахтиёр бўлишига қарши эканлиги унинг ғашига тегиб, баланд «парда»да жавоб қайтаради. (Бу ЗОҲИДЛАРнинг у билан муносабатини кескинлаштирган.) Яна. Бу — Ишқ Аҳлида бўлган Олоҳга ЯҚИНЛИКдан туғилган ЭРКАЛИҚдир! (Бунини инобатга олмай, Навоийни тушуниш мумкин эмас!) Қолаверса, қадаҳ, май — ичмоқ мазмунидан кўпроқ Ишқ рамзидир! Зухд олами билан ҳар қандай баҳсда Ишқ Аҳли фалсафаси акс этади!

Шарқни билмаган киши, шеърятда бор сир-синоатнинг тагига етолмайди.

Масалан, шеърда ўзини ЧЕККАН ИЗТИРОБдан ҳам кўпроқ ИЗТИРОБ ЧЕКАЁТТАНдек қилиб кўрсатиш! Еки, ўзи жафокаш бўлиб, ёрнинг бўйнига вафосизлик «ёрлигини осиш» («Топмадим гулчеҳралардин шаммае бўйи вафо».)! «Менинг қаршимда Мажнун ҳеч ким, Фарҳод гапиришга ҳам арзимади!» қабилдаги лофми, муболаға. (Фарҳод «қазмади мендек бало тоғини».) Ҳаётда бундай бўлиши шарт эмас!

«Бор, гул, булбул» сўзлари сингари ҳар қадамда «май» сўзи келади.

«Майхона (дайр)».

Кўпинча дайр тавоф қилинганидан, уни ибодатхона, деб ҳам тушуниш мумкин.

Дайр пири — бу ернинг мутасаддиси!

Алишер ёзади:

...равро қилди шайх!

Кейин:

*Тавба...
қилмадим шайх оллига, —
ким, бу ишда
дайр пирининг ризосин кўрмадим!*

У — сезган бўлсангиз, Ишқ Аҳли Пешвосини айтяпти.
Лекин унинг учун:
Дайр пири ким?!

*Румийми?!
Куброми?!
Ғиждувонийми?!*

Қандай бўлмасин, Алишер ОШИҚЛАР сафига бекордан кирмаган...

* * *

Дунёқараш — ўқиб, токчага ташлаб қўядиган китоб эмас.
У — ҳаёт тарзи. Тириклик тарзи.
Кўпроқ шакл қолипи ва унга солинган лой!
Зухд оламига ўнлаб, балки юзлаб марта қарши чиққан, исён кўтарган, —
ОШИҚЛИК (риндлик) билан ЗОҲИДЛИК (мутаассиблик)нинг чегарасини ажратгандан
кейин, —
Алишер негадир азоблана бошлайди.
Иккиланаётгандек бўлади:

*Масжидқа неча — аҳли риёдек етайин,
Ё ринг киби — азимати дайр этайин;
Мақсуд топилса, яхши, йўқса, нетайин,
Бошимни олиб қай сори эмди кетайин?!*

Бу нима, у Зухд Аҳли билан Ишқ Аҳли орасида паришонланиб турган пайтлар ҳам
борми? «Қай сори кетиш»ни билмай?

У аввалига ОШИҚЛИКнинг ўзи мақсад, деб ўйлайди. ОШИҚЛАРнинг ЗОҲИДЛАРдан
энг катта фарқи, ҳаётини Ақл билан бирга, асосан Кўнгул Билан қабул қилишади! Кейин,
қараса, бунинг (Ишқнинг) ўзи мақсад (мақсуд) бўлолмайди... Уни дунёга келиб-кетишнинг
маъноси қизиқтиради! Биёбонларда Карвонлар Судралишидан мақсуд қаерда? «Гўзал бир
намойишда Яратилган Инсон» (оят) бутун куч-қудрат, ақл-заковати билан қаёққа шошиб-
телбаланиб бораётир?! Унинг номукаммаллиги, бемаъни туриш-турмуши, кибр-ҳавоси,
очкўзлиги, худбинлиги, бир-бирига хиёнат, қабихликларидан мақсуд қани?! Ёвузлик-
осийлиги аён ҳолатда бадбахтлигию ҳеч бир гуноҳсиз ҳолда, ёрқин бир лаҳзалардан
ташқари, муттасил ҳимоясизлиги, бахтсизлиги — булардан мақсуд қани?! Ўзини совуқ
тошларга урмоқдан мақсуд?! Умуман:

*Ўн саккиз минг олам
ихтироиъдин мақсуд?!*

Шу пайтда Алишер дунёда шунчаки БИР ОДАМ сингари яшашни истаб қолади! Баъзан
(ўзининг доим аниқ режали эканлигига зид) шундай хаёлга ҳам боради:

*Не соғ ўлайки, чу борғумдур,
ўлмайин маълум —
Бу қорхонанинг
анжому бирла овози...*

Унга «соғ ўлиш» (хушёр юриш)дан «мастлуқ» афзал туюла бошлайди. У гоҳ — сўз,
рамзий ҳол эмас, — амалда майга юзланади («Тут қуёшдек жомни...»)

Дунёни, машаққатли, кимсасиз (балки, маъносиз) ўз ҳаётини бироз унутиб, ўзи-ўзини
овутгиси, базм қургиси келади:

*Дўстлар айлаб,
тутунг гаҳ-гаҳ лабо-лаб жомким, —
Қасди жон қилиш менга
гарди ҳумор...*

Лекин «май» унга фақат шеърда ёқиши мумкин!
Бунинг устига, саройдаги «мажлис»лар ҳам, одатда «бизнинг бировга зиёнимиз йўқ,
ширин суҳбатлашамиз» деган тор улфатлар давраси ҳам кўпинча тинч ўтмайди:

*Май ичса,
тез ўлув — эл,
савда гар —
ёвош кўринур...*

Толиқиб, у эзила бошлайди.
Баъзан ўзи-ўзидан хижолат ҳам чекади:

*Кеча
бадмаст ўлғонимдин,
шифиолим бордур,
Майни эмди
оқзума олмас
хаёлим бордур...*

Худди шу пайтда у гоҳ дунёдан, одамлардан буткул қўнгли совиганини сезади. Унга ўз ҳаёти олдингидан ҳам кўпроқ машаққатли, кимсасиз (маъносиз) туюлади. Дунёни тарк этишга шай қайфият туғилади. Кеча-кундуз яланг бўйра устида ўтириб, қаттиқ тоат-ибодатга берилади. Оллоҳга МУНОЖОТ — илтижолар қилади:

«Илоҳи, рафлат уйқусидамен, бедор қил. Ва жаҳолат мастлигидамен, хушёр қил.

Илоҳи, ул бедорлиғни огоҳликка еткур. Ва бу хушёрлиғни беиштибоҳликка улантур.

Илоҳи, агар афъолимга боқсам, уёт ўлдурур. Ва Сенинг карамингни соғинсам, умид танимга жон келтурур.

Илоҳи, тупроқдин эл кўзига тийралик етар. Ва Қуёш ашға била Олам Аҳли кўзун равшан этар.

Илоҳи, тақдир қилғонингни қилурға не ихтиёр. Қилмасмен, демакка кимнинг ҳадди бор?!»

Ниҳоят, Алишер:

*Ун сажиз минг олам
ихтироиъдин мақсуд*

ўз мақсуди билан борлиқ (вобаста) эканлигини ҳис этади!

*Ишқ Аҳлига ҳаром —
уйқу...*

У яна ўзини болаликдан бошланган азобли ўқиш-ўрганишга ундайди.

Араб адабиётидан юнон фалсафаси (Афлотун, Арасту)ни ўрганади.

Ҳисоб ва мусиқа баҳонасида Фисоғурс (Пифагор)га кўзи тушади.

Искандар ҳаёти билан танишади.

Форс шеърининг мукаммал ўзлаштиради.

Бир Ҳинд, бир Чин, бир Арман томон нигоҳ ташлайди!

БУТУН ДУНЁНИ кўра бошлайди!

ОЛЛОҲ ДУНЁНИ ЯШАШ учун ЯРАТТАН...

ОШИҚЛИК (Ишқнинг ўзи) шакл, холос.

Унга ҲАЙРАТ мазмун бағишлайди!

Ҳайратдан Огоҳлик юзага келади.

Огоҳлик Мақсадга, мақсад Шиддатга айланади...

* * *

Уйга жияним (опамнинг ўғли) Холид келган эди. Бировдан озор чекканми, негадир тубанлик билан камолот ҳақида менга ярим соат «матруза ўқиди».

*Кеч тунлар уйғотиб баъзан уйқудан,
Менга бир ҳикматни эслатар юрак:
Биз тубан бўлганда, ҳаёт ҳам тубан,
Биз юксак бўлганда,
ҳаёт ҳам юксак...*

Холид кетгандан кейин, беихтиёр ўйланиб қолдим.

Тасаввур қилинадики, Буюк Инсон ҳаёти гўёки қироатхонага қарсақлар билан кириб, у ердан қарсақлар остида чиқиб кетишга ўхшайди.

Яна, тасаввур қилинадики, Буюк Инсон ҳаёти ялтираб ётган силлиқ йўл. Унинг усти ҳам ялтир-юлтур. Йўлда ҳеч кимга парво қилмай, кеккайиб кетяпти.

Ҳолбуки...

Буюк Инсонни ўз даврида ҳамма Буюк Инсон, деявермайди!

Ҳолбуки...

Ана, Ҳусайннинг ифлос бир ошпази! Бурнини этагига артиб, сабзи тўррайдиган. Алишерни кўчада учратиб, саройда бутун сизни тийбат қилишди, дейди. Озор етказди.

Ёки, илбирсқи бир саргарош! Шоҳнинг соқолини кузаб келяпман, сизнинг соқолингизни тагидан олиб ташлашим ҳам мумкин, деб тегишади.

Кейин-чи?!

Кейин ҳам, турли даврда унга муносабат турлича бўлаверади!

Ана, Янги Тарих...

Шундай бир давр учрайди:

*Шоҳ — душман.
Вазир — душман.
Бек — душман.*

Бой — душман.
Мулла — душман.
Табиб — душман.

Фақат Ишчи билан Деҳқон қолади.

(Уроқ ва Болға!)

Алишерни Ишчига ҳам, Деҳқонга ҳам бовлаёлмайсан.

Хўп. У Дўстми ёки Душман?!

Кулгили. Лекин бир кунлар пуг тарзда масала кўндаланг қўйилган!

Навоий номини тилга олиш манъ этилган.

(Чол-кампирилар унинг китобларини яширин бағирларига босишган. Менга ўхшаш невараларига баъзан «дадиллик» қилиб, ўқиб ҳам беришган.)

Пайти келиб, ахийри (зиёлилар курашиб) Алишерга «у барибир, Халқни ўйлаган. Ишчи билан Деҳқонга хайрихоҳ!» деган «оқлов» топилган. Навоий ҳаёти ҳақида ярим-ёрти (бутун ҳақиқат эмас!) тапириш, унинг ёзганларини ярим-ёрти (тўла ҳолда эмас) босишга «рухсат» берилган.

Бизнинг авлодимиз Навоийни яхши билмайди.

(Қозонда овқат бўлмаса, қолқоқни очишнинг маъноси йўқ!)

Зулм натижасида, унинг бирон китоби хатосиз, тўғри босилмаган.

(Уроқ ва Болға!)

(Уриб Ташлаш ва Бошга Тушириш учун!)

«Оқлов»дан кейин, баъзи бир олимлар ортиқча ҳаяжонланиб ҳам кетган! Улар Алишерга бўйинбоғ тақиб, чўнтагига «дафтарча» солиб қўйишларига оз қолган! Унинг Зухд Аҳли билан баҳсидан даҳриёна ўйинлар излашган! У Жомийга эргшиб, Авлиё Мақомотиға яқинлашганидан беҳабар бўлишганми?! Бу ҳақда ўйлашмаганми?!

(Мана, энди давр ўзгарганида, тескариси. Уша олимлар маънога етиб-етмай, унинг ҳар бир сатридан Илоҳият «топишябди». Буни «исбот»лашга уринишябди! Бу ишнинг ўзи ширкка айланишини уларга биров айтса-чи!)

Йиллар давомида баъзан бундай муносабатни ҳам кузатганман:

«Навоий зодагон! Халқдан узоқ...»

(Тилинг кесилсин! Неча аср муқаддам халқим, деб жони ачиган ОДАМга тош отасанми?!)

У бир куни эл ичидан сенга ўхшаганлар ҳам «чиқиш»ини билиб:

*Мен жаҳондин кечдим-у,
кечмас менинг жонимдин эл... —*

дегандир-да! Ойнага қара, у ўшандаёқ сенинг башарангни кўрсатган:

*Тонимаслар бир-бирин
ёққан мазилат гардигин...)*

«Навоий мураккаб! Тушуниш қийин...»

(Ўл-а! У бир куни сенинг саводсиз ва эринчоқ бўлишингни ўйлабмиди?! Тушунмасанг, ўқи. Ўрган! Сенинг бурун жийиришингни эса, у олдиндан «кўрган»:

*Ҳар замон душманларим
озурдагур...)*

Қисқаси,

Алишер (Буюк Инсон) вақтида

ўзига нисбатан МУНОСАБАТГА

айрича эътибор берган.

(Ҳусайннинг ўзгарувчан муносабати шундан, баъзан унга малол келган!)

Бу олифталиқдан эмас. Ўз даражаси, ҳурматини билгандан!

(Унинг руҳи ҳозир ҳам Бизнинг Муносабатимизни кузатади!)

У, дунёда яшаб, энг ёмон кўргани — ЖАҲОЛАТ.

Зероки, ЖОҲИЛ:

*Нур — эл кўзидин англаса,
ўз кўзига кам...
Эл кўзини ҳам ўйвай-у,
ўз кўзини ҳам...*

* * *

Ҳаётда

Алишер

кўпроқ суянган тариқат:

Қалб — севиш учун.

Қўл — иш учун...

Қалб — севай турмас. Севай туролмас!

Боя, гул, булбул, май, булут ва офтоб, илиқ ва совуқ шамоллар, эзгин ёмғирлар — Ёр борлигидан, бор. Бўлмаса, буларнинг кераги йўқ! Ёр теграсида булар — бир манзара! Алишер Ёрга мурожаат қилиш баҳонасида, манзарани чизади.

Унинг деярли барча асарлари Ёр ҳақида!
Ишқ ҳақида!
Ҳофиз айтмоқчи:

*Бошда ишқ осон туюлди,
сўнгра пайдо бўлди мушкуллар...*

Алишер асарларини, айниқса ғазалларини (ана, «Ҳазоин-ул маоний» — «Маънолар хазинаси») қайта-қайта ўқийман.

Ғазалларда Қайси Ёр тасвирланган?!

Оҳанг, руҳ ҳар хил...

энг аввало, у Оллоҳни улуғлайди.

(Илоҳият ҳақидаги гапда бироз жон бор. Оллоҳни севиш Ишқ Аҳли ижодида мартаба саналади. Сўзга рамзий бир маънолар берилади.)

*Ёр аксин майда кўр, деб
жомдин чиқди садо...*

(Ёр — Оллоҳ,
Жом — олам.
Май — ҳаёт.)

Шоҳни Ёр тимсолида кўриб, ундан «ўпқаланиб» ёзган ғазаллар ҳам йўқ эмас:

*Кимса кўнглин, кимсадин истаб вафо, олгурмасун,
Ким, менга худ етмади ул кўнглум олгондан вафо...*

(Шундан кейин, гап ким ҳақда эканлигини очиқ ҳам айтади:

*Эй Навоий, гар вафосиз чиқди ул Султон Ҳусайн,
Топунг элдинким, тиларсен эмди султондин, вафо...)*

Баъзан Халқни — Ёр, деб ундан шикоятланган сатрлар ҳам кўринади. Тахминан:

*Ҳар киши ёр олида дер, чинни ҳам, ёлгонни ҳам,
Ваҳки, ул бовар қилур воқеъни ҳам, бўҳтонни ҳам...*

(Сал кейинроқ «гап эгасини» топади:

Эй кўнгул, давр аҳлига йўқ ваъдау паймон...)

Баъзан эса чиройли одам, умуман чирой баҳонасида меҳр билан ишқ орасидаги ҳолат:

Мен қари қулгурман, ул мирзо йиғит... —

дегандек.

Алишер Биринчи Муҳаббати — Гулини эслаб ҳам, нималардир ёзади:

*Ёшрунгон эмиш қаро булутга моҳим,
Гардунни совурмоққа эрур ғилаҳохим;
Кирмиш қора-тупроққа қуёшдек шоҳим,
Нечун қора қилмасун фалакни оҳим?!*

Демак, «Ёр кўйида» унинг ёзганлари, асосан:

*Оллоҳга,
Шоҳга,
Халққа,
Чиройли одамга,
Гулига
бағишланган.*

(Шу холосми?!

Озгина сабр!

Гап ҳали тутагани йўқ.)

У ўз ҳаётида аввалдан ЁЛФИЗЛИК туйган.

(Болалиқда китобга берилиб, ота-онасидан бироз «узоқ»лашади; кейин, саҳрода Ёлғиз қолади.)

(Онаси ва отасидан айрилиб, ёшлиқда Гулини ҳам йўқотгач, Ёлғизликка умуман қисмат, деб қарай бошлайди.)

Алишер укаларидан ёлчиган, дейиш қийин.

(Катта дарахт яқинидаги ниҳоллар заиф, сўлғин ўсади!

Бўлмаса, Улутбекнинг ўрли ахир, мулкпараст, шухратпараст, сотқин ва қотил чиқарми-ди?! Бу — даҳшатли бир қонуниятми...)

Алишернинг ўзи ҳам укаларига ортиқча меҳрми, эътиборми кўрсатолмаган!

Улардан бири (Дарвеш Али) — қизиққон, бадгумон, бардошсиз.

Бошқаси (Амир Ҳайдар) — бир ишни олдин қилиб қўйиб, кейин у ҳақда ўйлайдиган, бировлар гапига тез кирадиган, сал девонаваш.

Лекин улар (Абдуллатиф эмас!) барибир, Алишерни яхши кўришади. Алишер билан фахрланишади! Керак бўлса (Алишерга озор етганини билишса ёки уларга шундай туюлса), ҳатто Ҳусайндан уни ғимоя қилгилари келади. Уларнинг акаси ҳақида ўйлаб, баъзан ҳар ёққа от суришлари — Алишер ҳаётидаги жуда таъсирли ҳолат!

Шунга қарамай, у ўзини ЁЛҒИЗ сезади.

Яна ЗИДДИЯТ!

Алишер бирон пайт одамлардан ажралиб яшамаган. Шунинг баробарида, унинг умри ЁЛҒИЗЛИКда ўтади.

У бир умр муҳаббатни куйлайди. Шу билан бирга, унинг ҳаёти асосини ҲИЖРОН (айрилиқ) ташкил этади.

Бу ҳолатни ўзи ҳам билганки, КИМГАДИР бағишлаб ёзган ғазалда:

*Мен агар маҳрум эдим, —
маҳрам ҳам эрмас эрди ул;
Кўнглум ар озурда эрди, —
лек миннатдор эди...*

ЁЛҒИЗЛИК — ФАҚАТ Гулига тегишли бўлмаганидек, ҲИЖРОНни ҳам фақат Гулига борлиқ, деёлмаймиз. Алишер учун ҲИЖРОН аввалдан келган ЁЛҒИЗЛИКнинг давомидир:

*Эй Навоий, чун рафиқа топмадим. Бу ғуссадин
Ўзни бекасиз балосия гирифтор истадим...*

Қандай бўлмасин, кўзга ташланадиган манзара:
ғусса ва ҳижрон!
Ҳижрон ва ғусса!

*Ҳажрдин асру ҳазинмен...
Телбарармен ғуссадин...
Мен юшмоғон ҳунобу ҳижрон қолдиму...*

У Ҳижрон Азоби ва Ёлғизлик (ғусса)ни енгиб, бор имқидори, бор имконини ЁЗИШ (ижод) йўлига тикади:

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

«Шукру сано УЛ ҚОДИРғаким, чун адам осойишгоҳидин вужуд оройиши огоҳлариға жилва берди; инсонни сойир махлуқотдин нутқ шарафи била мумтоз қилди...

бу хоксори паришонрўзор...

ишқим ошуби тугёнида ҳар суубатким юзланур эрди, чун бир ҳамдард-рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммае изҳор қилгаймен. Бирор байт бирла ул ҳол мазмунин назм қилиб, кўнглумни холи қилур эрдим! Ва жунуним шиддати ғалаёнида ҳар ошубким, олдимға келур эрди, чун ҳамзабон-мушфиқим йўқ эрдиким, махфий ўтумни ошқоро этгаймен. Бирор матлаъ била ул маънони адо қилиб, қаттиғ ҳолимни шарҳ этар эрдим...»

Энди бундай (ЗИДДИЯТ)!

Бир томондан, у

Ҳижрондан азобланиб,

Ёлғизликдан огриниб,

булар ўз насиби эканлигидан зорланиб юради.

(Асарларида «ҳоли қаттиғ» эканлигини яширмай ёзади!)

Иккинчи томондан, ўзига

«ҳамдард-рафиқ», «ҳамзабон-мушфиқ» топишни

қандайдир

хаёлига ҳам келтирмайди.

Аксинча:

*Эй Навоий, эр эсанг,
дунё арусин қил талоқ;
Бир йўле бўлма забун
бу золи-маҳкор оллида...*

*(Яъни, йигит бўлсанг, «дунё арусин» —
Аёл қиёфасидаги Дунёни талоқ қилгин;
унинг макрига учмагин...)*

Бундан тушқунлик (тарки дунёчилик) излаш жоиз эмас.

Гап Аёл устида боряпти!

Кўнглида яшаган ЁЛҒИЗЛИК ва ёнида «бир маҳрам» бўлмаганини айтмаганда, Алишер каби АРБОБни ҳаётда ЁЛҒИЗ қолган, дейиш қийин. Унинг умри ДАВРАЛАРда ўтади! Бу давралардан айримларида Дунё Муаммолари ҳал этилса, айримларида ширин суҳбатлар, шеърхонликлар, мусиқа тинглашлар... баҳслар ва ҳаттоки баъзан қалтис ҳазиллар!

Ўша давраларда (тарихда) Алишер билан кўпроқ баҳслашган, унга аёвсиз тегишиб-ҳазиллашган киши — Камолиддин Али бўлиши керак...

* * *

Навоий билан Бу Одамнинг муносабатини гоҳо душманлик деб билишган! Гоҳида икки ижодкор орасидаги рашкка, гоҳида ғайрликка йўйишган. Аслида, ҳаммаси оддий...

Муҳаммад Собзнинг ўғли Камолиддин Али Ҳиротда туғилган. Ёшлиқдан хаттотлик, тарих, мусиқа ва назмда арзирли бир ишлар қила бошлаган. («Бағоят қобилияти бор»). У аввалига Ҳолий таҳаллусида шеърлар ёзган. Отаси меъмор бўлгани учундир, кейинчалик Биноий деган таҳаллусини олган.

Қисмати фоже инсонлардан.

Одамлар билан унчалик чиқишолмаган. («Эл таъну ташнининд Хирийда туролмай, Ироққа борди... кўп гурбат ва шикастлиқлар тортди; умид улким, нафсиға ҳам шикаст ва тавозеъ етмиш бўлғай».)

Ҳиротда бир неча бора келиб, туролмай кетади («фақр тарийқин ихтиёр қилди»). Самарқанда Заҳириддин Бобур, сўнг Муҳаммад Шайбонийхон дарборида хизмат қилади. Шайбоний лашкари билан яна Ҳиротга келади. Аммо шоҳ Исмоил Сафавий (сафавийлар) Ҳиротни эгаллаши арафасида Амударёдан кечиб, Қаршига боради. Наҳми Соний бошчилигидаги Сафавий лашкари Мовароуннаҳрнинг анча ерларини босиб олиб, талаб, халқни қатлиом қилганида, кўпчилик орасида у ҳам шахид бўлади. (Бу воқеалар жила кейин рўй беради.)

Ҳиротда турган йиллари, Биноий маълум муддат Жомий ва Навоий даврасига киради. Лекин («пири ва муршиди йўқ эрди») бу даврада узоқ юролмайди. «Био яратиш»дан кўпроқ ўзига «бино қўйиш» хислатими, катталар билан эркаланиб-тенг муомалага кириш-верганими, Алишернинг гашига теккан кўринади! Биноий аслини олганда, Алишердан 12 ёш кичик эди. Буни ўйлаб ўтирмай, у бемалол ҳазиллашади. Алишер ҳам кескин жавоб қайтаради. Ана, Алишернинг уйида бир давра. Ҳовлида итни кўриб...

Биноий:

— Бу уйнинг итлари ҳам наво қилади, — деса;

Навоий:

— Кичиклигидан боқиб парварип қилганмиз. Энди биноий бўлиб қолди, — дейди.

Инсоф юзасидан, Алишер ўзи Биноийга биринчи бўлиб тегишган пайтлар ҳам учрайди. Бир куни даврада ўтириб, у:

— Ҳиротда оёрингни чўзсанг, шоирнинг кетига тегади, — дейди.

Биноий кулади:

— Йиғсанг ҳам...

* * *

ЁЛФИЗЛИҚдан ички бир норозилик ва Бунга Зид ЁЛФИЗЛИК истаги! — Алишернинг ҳолати барибир, кишини эсанкиратади! Эҳтимол, шу боисдан, унинг шахсий ҳаёти ўз даврида ҳаммани қизиқтирган. (У нега уйланмаган, ҳозир ҳам одамларни қизиқтиради.)

Бир ғазалда Алишер: «Айламанг бекаслиғимни таън...» дейди. Сал ошириб айтилган! Унга ўз даврида ҳеч ким «бекаслиғи» (ёлғизлиғи)ни таъна қилмаган.

*Қизиқиш бор.
Таъна йўқ!*

Бу — биров ундан қисиниб, ботинмагани ёки гапиришни эп кўрмаганидан эмас. Инсон сифатида мабодо бир қусур (оғизлик) сезилса, «ўйиб оладиган»лар топилади. Мен айтмоқчиман, Биноийнинг ўзи уни «еб ташлар» эди!

* * *

Унинг ҳолатини Ҳусайн «поқдоманлик ва риёзат сабаб» деб тушунтирган бўлади.

Шоҳнинг суюкли хотини Хадича оғо бегимни бу гап қаноатлантирмайди. Ривоят бўйича, Давлатбахт деган канизакни Хадича «имтиҳон учун» бир оқшом Алишернинг уйига киритиб юборади. Улар туни бўйи суҳбатлашишади.

Бу ривоят вақтида қанчалик батафсил ёзилган бўлмасин, «кемтик» жойлари кўринади. (Алишер Ҳусайн ва Хадичадан ақллироқ, айтиш мумкинки, «муғамбирроқ». Адашмасам, қайси бир дафтарда олдин ҳам ёзгандим, у ўз ҳаётини атрофдагилар кўзидан «пардалаган», яширган! Ҳозиргача унинг ҳаёти *ғиж-ғиж* сир-жумбоқ эканлиги ҳам балки, шундан!) Алишер билан Давлатбахт бир-бирига нисбатан аввалдан яқинлик сезган. Бўлмаса, Алишер уйда канизакнинг қолишига изн бермасди. Давлатбахт ҳам Хадичанинг «шумлиги»га қараб, «шарт»ни бажаравермасди. Уша давр шароити (итоат, қуллиқ ва чўрилиқ)ни минг инобатга олганда ҳам, Кўнгул Хукми муҳим! Менимча, шундай.

Бошқа бир ривоят:

«Бог сайлига чиқувчи қизлар Алишерни сўзлатишга (Алишер билан гаплашишга) ишқи-боз (муштоқ) эканлар. Шоир ён бермай, уларни ўзига йўлатмай юрар экан.

Улар ҳазиллашиб, аксар унинг давотими, дафтарими, патқаламими?! — ўтирлаб, яшириб қўйишар экан...»

Нима қилганда ҳам, Алишернинг олдида АЁЛЛАР «уймалашишгани» аниқ!

Алишер келишган йигит. Чиройли! Юзи нузли. Кўзлари чақнаган. Порлаган! Хушқомат. Одими тез. Ҳаракати эпчил! Унинг ўзини тутиш одоби айниқса мафтун этади.

Алишернинг ўзи ҳам АЁЛ ОЛАМИни яхши билгани шубҳасиз!

Ана, биргина тасвир:

*Ё Раб, бу не гулдирким,
бошига чечак санчар;
гаҳ эгри кўяр бўрким,
гаҳ белга этак санчар...*

Унинг ёзганларида кўпинча Йигитлик Шаъни ҳақида ҳам сўз боради:

*Йигитлигинг ҳаққи...
Йигитлик бирла ошиқ шевалик
ўз иштиёримга...*

Умуман:

У Кучли Инсон.

Ҳар жиҳатдан КУЧЛИ.

Жисман!

Давлат ишида юриб, ҳар қадамда халқнинг ҳолатини чиқариб, яна тун-кун ўзи учун меҳнат қилиш қобилиятига — уни билганлар доим ажабланишган.

Руҳан!

Аниқ мақсад билан, ўйланган, ўлчовли тартибда яшаган бундай чинакам маънода — иродали шахслар дунёда кам топилади.

Эҳтироси шу қадар шиддатлики! —

... ўтлуғ дамимдин ваҳм қил.

Қисқаси, у ўз ҳаётини (дунё «кўрки»га маҳлиё бўлишдан сақланибми, нафсини тийибми?) онгли равишда ЁЛҒИЗЛИК ва ҲИЖРОН «илкида» ўтказади! (Шу бойсдандир, баъзан: «Бу умр бирла юруб, ўлмаган менинг жоним!» — деб ўйлайди.)

Шунинг баробарида, унинг «Ёр кўйида» ёзган (Оллоҳга, Шоҳга, Халққа, Чиройли одамга, Гулига бағишланган асарларидан ташқари) яна Икки ТУР ғазаллари кўзга ташланадики, Булар ва буларнинг ЭҒАСИни ҳар ҳолда эслаш керак.

• • •

Булардан биринчиси...

*Бор эди ул ҳамки, бир чоғ, бирга ёри — бор эди,
Кулли ар ёр ўлмаса, филжумла бори — ёр эди.*

Филжумла бори — ёр!

Буни — кўнгул майллари, деймизми, ўткинчи эпкинларми?!

*Илтимосим булдурурким, борча элдин ёшурун —
Қилмасен, мускин Навоий гардин издор, эй кўнгул.*

Албатта, борча элдин ёшурун!

Алишернинг КИМЛАРгадир шунчаки кўнгли кетганми?!

У КИМЛАРнидир шунчаки ёқтирганми?!

*Ошиқ ўлдум, билмадим, ёр ўзгаларга ёр эмиш,
Оллоҳ-Оллоҳ! Ишқ аро мундоқ балолар бор эмиш.*

«Ёр ўзгаларга ёр» бўлиши шарт эмас! Бу — ғазалда, Рақиб (ишққа моне куч ҳам) борлигини кўрсатиш учун келади. Лекин Алишер опшиқ бўлгани рост!

*Дам-бадам жоми тараб — ғайр ила ул моҳ чекиб,
Мен йироқдин боқибон, қон ютибу оҳ чекиб...*

Аксар йироқдин боқибон, албатта!

Муносабат баъзан оддий, фақат ҳавас билан тутаган бўлиши мумкин:

Лабларингким, ҳайф эрур тенг тутмоқ они қанд ила...

Ёки:

*Кўзунгки, куфр ила юз динга солди вайронлиғ,
Худой учун, тий они! Йўқмудир мусулмонлиғ!*

Баъзан (қайсидир Ёр билан, афтидан) муносабат анча яқинлашиб қолган:

Ваҳки, чамандин яна эсди шамол ўзгача...

Ёки:

Оразингни боғ аро чун кўрди, ҳайрон бўлди гул...

Ким биландир муносабат беихтиёр чуқурлашган ҳам кўринади:

*Эй Навоий, хўбларни — кўрма осонлиғ билан,
Ким, бировким, солди кўз — узмак кўнгул душвор эмиш...*

Ва албатта:

Бўсае қилмас мурувват, асру қаттиқдур лабинг...

Воқеанинг якуни:

*Лабларингдин гарчи қон ютмоқ дамо-дамдур манго,
Гар даме — жоми висалинг йиқса, не ғамдур манго...*

Бу муносабатларнинг ҳар гал, умри қисқа кечган!

Аввал:

Мубтало бўлдим санго...

Кейин:

Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санго...

Ниҳоят:

*Ошнолиғ тарк этиб,
чун ёр этар бегоналиқ...*

Гулига ёшликдаги Чексиз Муҳаббатдан кейин, бу муносабатлар (филжумла бори — Ёр!) биров «мавҳумми, хира» чизилган расмни эслатади. Тасодиф санамлар билан «ошнолиғ» (табиийки) Катта Бир Муҳаббат эмас, Алишернинг юрагидаги Муҳаббат эҳтиёжидан «сач-раган» учқунлардир! Аммо Алишер Буюк Шоир эканлигидан, шу «учқунлар»ни ҳам Катта Бир Муҳаббатга «айлантиради».

Унинг Гули билан муносабати ёшликка хос, содда эди.
У Гулини умри сўнгигача барибир, эслайди. Муҳаббати ҳам юрагида сақланади!
Бироқ Буюк Шоир етуқлик даврида Бошқа, Номатлум Ғўзали севмаслиги, Катта Бир Муҳаббатни ҳис этмаслиги мумкин эмас...
уни куйламаслиги мумкин эмас эди.
Яъни:

*Гар наво топса Навоий
лабларингни зикридин...*

Демак, иккинчиси...
НОМАТЛУМ ҒЎЗАЛ!

*БИР ПАРИ-ПАЙКАР ғами ошуфтаҳол этмиш мени,
ЭЛГА АҲВОЛИМ демакдин гунигу лол этмиш мени...*

*ЁР КҮЙИ ичраким, туфроғ ила тенг бўлмишам,
ИШҚ ҒАВҒОСИ бу янглиғ поймол этмиш мени...*

Яъни:

УЛ ПАРИ савдоси...

Ва:

МАЖНУН мисол этмиш мени...

Алишернинг ҳаётига Номатлум Ғўзал қачон, қандай кириб келган?! — айтиш қийин.
Бир нарса аён:
Алишер УНЙ шундай севади, бу «савдо»га шундай берилиб кетадики... одатта хилоф, бу гал ўз ҳолатини ортиқча яширмайди:

*Ишқ махфий қолмас охир...
Мен ҳам аввал кўп ёшурдим...*

(Замондошлари ҳам, биз ҳам ВОҚЕАни билмаганимиз бефарқликданми?! Гуллиқдан-ми?!)

Бир пайт Гулига бағишлаб ёзганларида бўлганидек, унинг ғазалларида яна ранглар тиниқлашади! Шарқ шеъриятида бор шартларни бузмаган ҳолда, уларга энди гуркираб ҲАЁТ киради. Эҳтирос «даражаси» юксалади!

(Шу ўринда айтаман. Номатлум Ғўзал бўлмаса, фақат ғазаллар эмас, Алишер «Хамса»-ни ёзганида ҳам Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширинлар ишқини «тўлиб» чизолмас эди! Унга ҳатто Гули ҳам «ёрдам» беролмас эди!)

Қисқаси, ойдин-равшан БИР МАНЗАРА...

У неҗа Номатлум Гўзалга эътибор берганини билмас эди!
Лекин ўзича бундай хатга боргани аниқ:

...юзун очса!

Ўз устидан кулиб қўйгани ҳам аниқ:

*Қуруқ шох, ўлаким,
зоҳир қилур гуллар,
баҳор ўлғач...*

Хўп.

Уша куними, кейинми Номатлум Гўзал билан у танишади! Сўзлашади.
Уша куними, кейинми Номатлум Гўзал унга юзини очади.

*Кўргач ул ойни, —
жунунгинким
ишқилдим...*

Алишер ўзи кутмаган ҳолда Номатлум Гўзални қаттиқ севиб, телбаланиб қолади.
Бундай бўлганига унинг қандайдир ишонғиси ҳам келмайди!

Кейин, бир кун шу боисдан, бу учрашувни эслаб, Бутун муносабатга назар ташлаб, у
ёзади:

*Бўлмамай эрди жамолнинг мунча зебо, кошки,
Бўлса ҳам, қилмай эрдинг кўзлардинг ихфо, кошки,
Қилмамай эрдинг улус қатлин таманно, кошки,
Очмамай эрдинг жамол оламо, кошки,
Солмамай эрдинг бори-оламга явво, кошки.*

*Эмдиким, очдинг жамол-у, халқ ила қилдинг ситез,
Кўргач они, хайли ишқинг тортибон юз тийғи тез,
Қилдилар кўнглумни ҳижрон ханжаридин рез-рез,
Чун жамолнинг жилваси оламга солди рустахез,
Қилмамай эрди кўзум они тамошо, кошки...*

Ва яна:

*Бўлмамай эрди, кўзум ўтлуз юзунг кўрган замон —
Ишқинг ўти шуъласи кўнглумда пайдо, кошки...*

Яна:

*Айлагач зулфинг балоси зор кўнглумни ҳазин, —
Қилмамай эрдинг мени — маҳзумга парво, кошки...*

Бутун Муносабат ҳақида эса:

... чехра бурқатдин намудор айлабон! —

Ва:

Кўнглум олғонда, гединг, сендин ғаме айрилмайин...

(Бироз илдам юрдим!)

Дастлабки учрашув ўтгач...

*Бода тут, соқийки, айёми висол ўлди яна,
Даст берди шодли, ғам поймол ўлди яна.*

Ва шубҳасиз:

Борғали кўйида эгнимдин чиқар гўё қанот...

Киши ҳайрон қоласан!

Алишер қайта-қайта ўзига Катта Бир Муҳаббат буюрганига иқдор бўлади. Лекин атрофдагилардан ҳеч ким буни сезмайди! Ҳамма унинг «бекаслиғи»га қизиқиб юраверади.

Алишер Номатлум Гўзал билан бот-бот учраша бошлайди. Улар орасида чинакам МУҲАББАТ ДАМЛАРИ кечади. Лекин атрофдагилар ҳеч нарсани кўрмайдилар! Эшитмайдилар! Одамларни «шакланган-тайёр тасаввур» чалғитганмикин?!

Ана, умумий тарзда яна у эслати:

*Қимки, онинг БИР МАЛАК-СИЙМО, ПАРИВАШ ёри бор, —
Одами бўлса! — пари бирла малакдин ори бор.*

Энди аниқ ҳолат:

Кўрмадим ЖОНОНни ўтган кун ҳаётим йўқ эди...

Номаълум Гўзалнинг ўзига қарата, тан олган ҳолда:

*Ҳақ тонукдурким, тирикликдин менга сенсан — мурод!
(Яъни, Худо шоҳид, ҳаётим мазмуни — сен!)*

Алишернинг (асосан, умри ЁЛФИЗЛИҚда ўтган Инсоннинг) аҳволи маълум:

*Қачон даврон менга бир бўйла ишратни раво кўргай?!
Ки, ўрганмиш мени ўртарга — ҳижрон дарду доғинда!*

У ўзича орзу қилади:

*Не хуш бўлай, икковлон маст бўлсоқ васл боғинда,
Қўлум бўлса онинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.*

Ва шундан сўнг, албатта:

... бошим оёғинда!

Ниҳоят, улар «икковлон» хилват бир гўшада кўришадилар:

Ёрдин келди сабо, кеч келмакин айларга фош!

(Унинг ғазалларида «кеч, кеча» сўzlари «тун» мазмунида келади.)
Номаълум Гўзалнинг қиёфасини у энди «сочиқ» бир рангларда тасвирлайди:

*Илкин ул гулранг этибдур — лала яфрои била,
Кафталарин — барги била, тирноғларин — доғи била...*

«Яқинроқ» келиб:

*Кирди симобий либос ичра яна ул гулўзор...
Бу либоси-сиймгун ичра сенинг назик танинг...*

Ва албатта:

*Қўз бирла қошинг яхши, қабогинг яхши...
... бошдин-оёғинг яхши!*

Шу кун (тўғрироғи, шу «кеч»):

*Ой-у, хуршидингни йиғ, эй чархи гардун! Ким, бу дам —
Ҳамдам ул ой чехралик...
Ким, бу кун ҳамсуҳбат ул сарви суманбар...
Ким, шабистон — меҳр шамъидин мунаввар...
Ҳеч билмонким, топибмен васлини!*

Номаълум Гўзал кетгандан кейин:

*Эй Навоий, тан қолиб,
жонимни олиб борди ёр...*

Мана, бу — минглаб ғазалдан бири, бошқаларни билмадим, шахсан ўзим неча бора ўқиб, Алишер ЎША КУНЛАРни, ажабки, бўяб-бежамай, БОРИЧА, МУКАММАЛ тасвирлаганини сезмаган эканман! Бехосдан, диққат қилиб, донг қотдим.

Худодан яширмаган бандадан яширмайди!

Алишер ўшанда чамаси, ўзининг «дунё арусин талоқ қилиш» ҳақидаги АҲДИ бузилаётгани, одамлар маломати, бу ишнинг охири ёмон бўлиши мумкинлиги — ҳеч нарсани ўйламаган! Оламдан кетаётган ИНСОН сингари ЯЛАНГ НАМОЙИШда эл-улус қаршисига чиққан!

*Гар жафо қил, гар вафоқим — дилситоним сен менинг,
Гар мени ўлдур ва гар тиргузки, — ЖОНИМ сен менинг.*

*Хоҳ раъно қад била борил ёнимдин жилвагар,
Хоҳ кел қошиммақим, — сарви равоним сен менинг.*

*Қўнглум ичра СЕНсену ИШҚИНГ! Не дей ҳолим сенга,
Чун бу янглиш МАҲРАМИ РОЗИ-НИҲОНИМ сен менинг.*

*Жилва айлаб ҳар замон, афғону оҳим қилма айб,
Ҳам сен-ўҳ чун боиси оҳу фиғоним, сен менинг.*

Лаълидин БИР-ИККИ СЎЗ мазкур қил, эй хаста жон,
БОРИ бу — БИР-ИККИ ДАМким, — меҳмоним сен менинг.

Телбалардин гарчи рақ қилдинг мени, лек онглайил, —
Ким, ПАРИ-РУХСОРЛАРДИН ТАНАФОНИМ сен менинг.

Ўлди меҳрингдин Навоий, бевафо дебсен они,
Эртаги нозик мизожи, бадгумоним сен менинг.

* * *

Инсонда иштибоҳ туғилмаса...

у ИНСОН эмас!

{Яна:

Ақли ОДАМ шубҳага боради. НОДОН шубҳани билмайди.}

«Филжумла бори» йўқ. Номатълум Гўзал ҳам йўқ. Алишернинг БУТУН ЁЗГАНИ Гулига бағишланган бўлса-чи?!

Гули ҳам йўқ (ахир, Гули эртақ-ривоятдаги Деворга тушган Соя, холос). БУНИНГ БАРИ шоирона Хаёл Осмонида «чарх уриш» бўлса-чи? Алишер тунда тор, зим-зиё ҳужра ёки кенг, кундузгидек ёруғ, лекин бу ҳам бўм-бўш хонада ЁЛФИЗ ўтириб, НИМАЛАРНИДИР тасаввур қилган ва ШУНИ ёзган бўлса-чи?! Қўрқаман. Адаштиш мумкин. Одамлар олдида жавобгарман. Алишернинг руҳи олдида! ТОНГЛА яна жавоб бор.

Ҳақиқатга яқинлашганимча юратим оғзимга келди!

Энг аввал...

Алишер ўзи иштибоҳга бормаганими?!

Аксинча.

У ҳамма нарсага шубҳа билан қараган.

{Бу — ҳар нарсадан шубҳаланган, деган маънода эмас!}

ОШИҚЛАР (риндлар)дан бўлиб, одамларни ҳаётни севишга, гўзалликка чорлаб, уларни нотўғри йўлга, куфрга етакламаяпманми, нопокликка, гуноҳга бошламаяпманми, деган гап унинг доим ҳаёлида турган. ЗОҲИДЛАР билан баъзан ҳисоблашиш ҳам кераклигини ҳис этган. {ЗОҲИДЛАР унинг хатти-ҳаракати, сўзларидан «гуноҳ» излашган. У ўзини ҳимоя қилишга мажбурият сезган.}

Умуман...

иштибоҳ — файласуфлар, мутафаккирлар нони!

У — ҳаётни олдинга бошлайдиган фидирак!

Бундан ташқари, ғазални (назмни) ҳар хил талқин қилиш мумкин.

{Балки, менинг талқиним нотўғридир?!}

Аммо...

Тарихда, Алишерни яхши билган одамлар гувоҳлигида: «Бир пари сочларини жингала қилиб келди ва унинг умр хирманига ўт тушди!» — деган ҳикоят учраса-чи?!

Буниси майли.

Алишер ўз Муножотида (насрода) ҳам ўша пайтдаги ҳолат (МАНЗАРА)га иқроор бўлса-чи?! Унинг ҳаёти {ғазаллардаги каби, очик-илтижода} акс этса-чи?!

Ана:

«Илоҳи, тоатингга ҳавасим бор, аммо нафсқа забунмен. Ибодатингга мултамасим бор, аммо гирифтори ишқу жунунмен...

Илоҳи, пари-узорларга мени девона қилдинг. Ва шамъ-рухсорларга кўнглумни парвона қилдинг. Бу сабаблардин, расволия била оламга афсона қилдинг.

Илоҳи, неча мусалсал зулф савдосидин бўйнумда занжир бўлмай. Ва муанбар хол ҳаёлидин кўнглум асир. Сенга тақдир бу навъ эрса, менга не тадбир?!

... Бу офатларнинг илоҳи Сенга осондир, менга душвор.»

Яна:

«Илоҳи, биров хуснига малоҳат берурсен. Ва онинг «тузин» менинг кўнглум жароҳатига секурсен...»

Ва яна:

«... Қайси шамъи гулрух ишқи ўт-инким, кўнглумга соддинг!

...йигитлигим бу навъ — ҳам қаттиғ ўтди, ҳам аччиғ!»

Демак, «филжумла бори» бўлган.

Олдинроқ Гули ҳам.

Номатълум Гўзал-чи?!

Мен ундан «воз» кечиб, Алишернинг БУТУН ЁЗГАНИ Гулига бағишланган, дердим-ку, ҳолат тўғри келмайди.

Алишер билан Гули орасидаги муносабат хилват бир ерда кўришадиган даражага етмаган!

Чун бу ерда ичкаридин руст боғланди эшик...

Бу — шубҳасиз, Номатълум Гўзал билан кўришган пайт!
Ёки:

*Дедим, заканинг тутуб, садоғингни ўпай,
Кўз-қошинга суртубон қаболингни ўпай,
Гулдек юзунг ислабон, дудоғингни ўпай,*

Йўқ-йўқки, агар десанг, оёгингни ўпай.
Кейин:

Киши висол туну ёри бирла ётқунча...
Негинки, қолмади жоним, они унатқунча.

Ёш йигит билан ёш қизнинг учрашувига бу «гаплар» сиғмайди (агар Алишерга Гули билан жиддийроқ бир учрашув насиб этган бўлса!) Бунинг устига, ЁЛФИЗЛИКдан, ХИЖ-РОНдан куйиб-битган Алишер, МУҲАББАТдан «эриб», Номатлум Гўзалга ўзини тўла бахш этгани-ю (унинг учун ҳамма нарса мўҳим бўлганидан) «бироз суюлгани» — ҳақиқатга яқин. Мана, бу ҳам Гули билан учрашган даврдан бошқа:

Не келса, тонгла келсун. Бир тун усрук ётса ҳам хушдур,
Киши гул чоғи, бир гул-хирманин тортиб қучоғинда.

Фақат Алишер эмас, Номатлум Гўзал ҳам уни ёқтирган бўлса керакки:

Ўзга юзга боқма, деб бир-бир кўзумга босди муҳр...

Ишонип қийин, бироқ ҳасратли Алишернинг гоҳ кўтаринки, гоҳ маҳзун шеърятини кулги ҳисси (табассум) оралаб ўтади. Ёшлиқда (Биринчи Муҳаббат даврида) муроссасизлик кучли; бу туйғу кейин келган! У дилбари ва ўзини «четдан» жилмайиб кузатади:

Дилбарим нозик мизожу мен баёят беадаб...

Улар кўришганда, унинг хаёлида (афтидан) шундай гап туради:

Гар фалаҳдин бир хиёнат ошкоро бўлмаса...

Алишер одамлар (айниқса, ЗОҲИДЛАР)нинг ҳар хил таъна-дашномларидан асраниш учун атай ўзининг «бекаслиғи»га уларни ҚИЗИҚТИРИБ ҚЎЙМАГАНМИКИН?! У ўзи ва ўз ҳаётини «пардалаши», «яшириши»га ҳам, ана, сабаб қаерда! Ҳамма (Хусайну Хадичадан тортиб) унга Катта БИР Муҳаббат букюрғани, у ЁЛФИЗЛИК ва ХИЖРОНдан иборат умрни Шу Муҳаббат билан «тўлдиргани»ни билмай қолаверган. (Кам ўқиб, кам тушунгандан, биз ҳам беҳабар юрганмиз!) Қолбуки, Алишер Шу Муҳаббатсиз унинг ҳаёти беранг эканлигини мутлоқ яширмаган:

Ўтқа солғил сарвни — УЛ ҚАДДИ МАВЗУН бўлмаса,
Елга бертил гулни — УЛ РУҲСОРИ ГУЛГУН бўлмаса.

Бир гал Номатлум Гўзал келиб-кетгандан («ёр бордию») кейин, негадир бундай:

Хижрону висолни — кўпу оз, дема, Навоий,
Юз шукр де-ким, кўпи бориб, ози қолибдур.

Ниманинг кўпи?!

Ниманинг ози?!

Жумбоқ.

Хижроннинг кўпи ўтиб, доимий ВИСОЛга оз қолганми, ёки висолнинг кўпи ўтиб, яна одатдаги ХИЖРОН яқинми?!

«Юз шукр»дан — биринчиси тўғри бўлса керак!

Алишер ВИСОЛни «кўп» ҳам деёлмайди:

...умрида бу навъ бир кун!

Бундан биз фақат тахмин қиламиз:

у гоҳ-гоҳ ўзининг саргардон ҳаётига чек қўйиб, Чинакам Севганидан, Номатлум Гўзал билан қовушиш, «парда орқасидан чиқиш» хаёлига ҳам борган! Бунга шахд этган. Лекин қандайдир сабабларга кўра, унинг нияти амалга ошмаган. (Ёшлигида уйланмаганидек, Номатлум Гўзалга ҳам уйланмай қолаверган!)

Шу ўринда айтай:

эҳтимолки, аввалдан Алишер бирон дўсти, сирдоши (Паҳлавон Муҳаммаддек киши)ни қақриб, Номатлум Гўзал билан ўртага бир коса сув қўйиб, махфий никоҳдан ҳам ўтган (мен бунга зигирча шубҳаланмайман)! У Худодан қўрққан жиддий тариқат кишиси. (Унинг ЗОҲИДЛАР билан ҳисоблашмагани Оллоҳ билан ҳисоблашмаслик эмас!)

Яна. Унинг «нафса забунмен», «расволи» била оламга афсона» деган сўзлари «фақир ҳақир» банданинг ИТОАТИдан келиб чиққан, холос. («У тутилганидан тортиб маъсият гўбори — гуноҳ гарди этагига қўнмаган, руҳи шишаси залолат тошдан синмаган ИН-СОН!») Унга «ўйинқароқлик» либосини кийдириш муносиб эмас.

«Кўпи бориб, ози».

Ҳаётда иккинчиси тўғри чиқади!

Яна одатдаги ХИЖРОН.

Айрилиқ қачон, қандай рўй берган?! — биз билмаймиз.

Сабаб нима?! — буни ҳам билмаймиз.

Улар муносабати анча давом этган! —
шунинг баробарида, ўртада — айрилиқ.
Соғиниш, кутиш ҳақида ғазаллар бир даста! Алишер уларни шундай таъсирчан ёзган-
ки! Улар Бир Кишига (Номатлум Гўзалга) бағишланганини сезиш учун чексиз донолик
талаб қилинмайди.

*Тун оқшом бўлди-ю, келмас мени шамъи шабистоним...
Ул ой ҳажрида тор этмиш фалакни, гуду афғоним...*

У бирон тун йўқки, севгилисини кутмаса! Келишига умидланмаса!

*Кеча келгумдур, дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга — кеча тонг отқунча, уйку келмади.*

*Лаҳза-лаҳза чиқдим-у, чекдим йўлуда интизор,
Келди жон оғзимга-ю, ул шўхи бағҳў келмади.*

*Оразидек ойдин эркон-да, гар этти эҳтиёт
(Юзидек ойдин, ёрут пайтга келишга эҳтиётланган, десам) —
Рўзгоримдек — ҳам ўлғонда қоронғу, — келмади.*

Ул париваш ҳажридинким, йиғладим девонавор...

Толиби содиқ топилмас...

Тунги (шом) изтироб ва эрталаб (субҳ) яна янгидан «тун оқшом»ни кутишга тушиб,
қайтадан умид қила бошлаш ҳолатини Алишер шундай чиройли чизганки! Ўқиб, бахтиёр
кўзларинг ёшланади:

*Кеча ул осудагур. Кўнглум БИРОВ қайғусига,
УЛКИ, мен қайғусига — осуда ноз уйғусига.
Ўлгуриб тун, субҳ тирғизмак мени, зоҳирдур —
Шомнинг гирёнлиги-ю, субҳнинг кулғусига.*

Биринчи учраган («кўзум ўтлуғ юзунг кўрган замон»)дан Номатлум Гўзалга маҳлиё ва
шайдо бўлган Алишер, айрилиқдан кейин, ажабки, баттар ҳаяжонланиб, гўёки Шу Ҳижрон-
ни олдиндан кутгандек (ва бундан, Худо кечирсин! — хурсанд бўлгандек), яна-да Ишқи
Алангаланиб, шошиб қолади. У Номатлум Гўзалга ЭНДИ шундай муҳаббат изҳор қиладики!
Хаёлан (тахайюл бирла) севгилисини «чақириб», ўзини шундай бағишлайдики...

*Эврулай бошингга-ю, беҳушу ҳайронинг бўлай,
Ҳар замон садқанг бўлай. Бир лаҳза қурбонинг бўлай...*

Кўнглум истардек, тахайюл бирла меҳмонинг бўлай.

Кейин, ҳаттоки:

Неча, жоно, мубталои гарди ҳижронинг бўлай.

Яна:

*Гарчи бандангмен — мени озод қилма лутфдин,
Ким, қўндек, садқан сарви хиромонинг бўлай.*

Ва яна:

То бошингга эврулурга — гарди майдонинг бўлай.

Қисқаси:

Ўйла, гарду таминга ўргандим!

Ёки:

*Кезармен кўйида йиллар, назар ҳолимга солғай, деб,
Агар ўлгурса, қоним ранги туфғоғида қолғай, деб.*

Яъни: ўлғунимча, умрим унинг кўйида ўтади; ўлгандан кейин ҳам, «қоним ранги»
(менинг борлиғим) унинг туфғоғида (уники бўлган, унга тегишли ОЛАМДА) қолади!

Бир Бутун Ҳолда
Шу Кунлардаги
АҲВОЛ
бундай:

*Неча, эй ой, мендин айру айлавай даврон сени,
Бўлмарай — йилларда кўрмак бир нафас имкон, сени,
Жон тилар кўнглум уйида айлағай меҳмон сени,
Кел-кел, эй оромни жонимким, тилайдур жон сени,
Чехра очким, кўрмак истар гудуи гирён сени.*

Кейин:

*Сен, пари, пинхон учун, мен ҳам камоли заъфдин,
Ғойиб ўлдум эл кўзидин, кўргали пинхон сени.*

Улар ахён-ахёнда бўлса-да, қаердадир, қайсидир йўсинда кўришишганми?! Ёки, муносабат фақат Алишернинг ғазалларида давом этганми?! Бунга ҳеч ким айтолмайди-ку, лекин ҳар ҳолда...

Анча олдин келган — Ямоқчининг Угли ҳақидаги ҳикоят! Мана, бу ғазал ҳам, афтидан (воқеа четдан тасвирланганига қарамай), —

Алишерга ва
унинг Номатлум Ғўзал билан
КЕЙИНГИ БИР УЧРАШУВИГА
бағишланган:

*Хушдурур, бир тийра шомӣ ҳажр — ИККИ ЁР учрашиб,
ТОҒИШИБ БИР-БИРЛАРИН, маҳкам қучишиб, йиғлашиб;*

*Ҳажр гарди-ю, фироқ андуҳига таскин бўла,
ЎЛТУРИБ улфат-била бир-бирларига ёндашиб;*

*Фурқат айёмида ҲАР БИРнинг бошига келганин
Юз туман ҲАМДАРЛИҒлар бирла, ҳар дам сўзлашиб...*

Ва ниҳоят:

... бир-бирига чирмашиб.

• • •

Аввалида озгина шикояту ҳамон умидланаётганга ўхшаш кайфият...

*Машғали ВАСА ила
улус шомӣ мунаввар-у, менинг
Бахтима бир шарора йўқ...*

Яна:

*Эй хаста кўнгул! Сенга керак ВАСА,
Йўқ ҲАЖРга чунки зор сендек...*

Давоми:

*Не ИШҚ аро — хокисор мендек,
Не ҲУСН аро — шахсувор сендек.*

*Гулгун тўн уза — қаро чавак нақш, —
Очилмади лолазор сендек...*

*Йўқ зулфига тушгали, Навоий,
Ошуфтаи рўзгор, сендек.*

Бора-бора, ажабланганча! — АЙРИЛИҚда «кўникиш» ҳолати келади:

*Навбахор айёми бўлмиш.
Мен диёру ёрсиз...
Ваҳки, мен — мен! — гунгу лол
УЛ САРВИ ГУЛ-РУХСОРСИЗ.*

Ниҳоят, «Ёрнинг масканини» (диёр)ни «тарк этиш» хоҳиши туғилади:

ИШҚин басдур менга ўртанмагим!

Ўз аҳволи унинг жонига тега бошлаган. Қандайдир толиқиш сезади:

*Дўстлар! Кўнглум ҲАДИСИН демангиз, Тенгри учун,
Ким, мен ул ДЕВОНАЙ САРГАШТАгин безормен...*

Энди у «бошига тушган савдо» ҳақида ўйлашни ҳам истамайди! Эринади. Оғринади:

*Вужудим ўртадинг, ЭЙ ИШҚ! Эмди тарким тут,
Худой учунки, мени қайда кўрдинг — анда унут!*

Унга ўзи (ҳолсизланиш устига, кўнгли бўм-бўш) бехосдан қариб қолгандек туюлади:

*ҲАЖР бепоён ЙЎЛИН қатъ айламак душвор эрур! —
ЗАЪФдин менким юрурмен, ҚЎЛ ТАЯБ деворга...*

Бутун ВОҚЕАНИ ўзимча аниқладим!

Кейин, яна фаромушландим,

Худойим!

Тарих шуми?!
Ҳамма нарса ўрни-ўрнини топган туюлади.

Лекин диққат қила бошласанг, камбағалнинг уйидаги оёқ остидан олиб арқонга ослан бўйра ёки гиламдек, ҳар ёғи илма-тешик, гоҳ у-гоҳ бу еридан осмон кўриниб турибди.

Номаълум Гўзал ким?!

Давлатбахтми?! Бошқами?!

Алишер бир ғазалда ёзади:

*ЁР ИШҚИН асратил пинҳон, дебон саъй этмангиз,
Ваҳ, не навъ этгум ЙЎҚ ИШҚНИ ошкор...*

Қайси ЁРнинг ИШҚИН?!

Нега «ЙЎҚ ИШҚ»?!

«Пинҳон» сақлаш асосан, Номаълум Гўзалга тегишли.

«Ишқ йўқ»лиги — энди олдинги ишқ йўқ, демоқчи. Балки, бу яна «пардалаш»дир?! Умуман, ғазал кексалиқда ёки ўзини кекса ҳис этиб, ёзилган. Аслида, умрининг сўнгги нафасигача Алишернинг юрагида ИШҚ асранган!

Шу ғазалда яна:

*... бир кун БОР ЭДИ —
Менга ҳам БИР НОЗАНИН, ЧОБУКСУВОР!*

У кимни кўзда тутган?!

Ким «бор эди»?!

Ғулими?! Давлатбахтми?!

Алишер УЗ МУҲАББАТИ ҳақида алоҳида бир асар ёзмоқчи бўлган!

Асар ёзилмай қолган.

У Гули ҳақида ЁЗМОҚЧИМИДИ?!

Давлатбахт ҳақидами?!

Номаълум Гўзал ҳақидами?!

... Менинг кўз олдимда

ШАМОЛ ногаҳон ЭШИКНИ очади,

парда юлқинади ва худди парда ичидан

гулгун қабо кийган

БИР НОЗАНИН чиқади.

Мен УНИ танимайман.

«Сўзим узалдию

адо қиладургон

мақсудим йироқ қолди...»

Алишер Гулига аталган Муҳаббати, Эҳтиросини Номаълум Гўзалга тутади! Бу — ўша, Биринчи Муҳаббатнинг давоми, қанчалик нотабиий туюлмасин, Биргина МУҲАББАТдир.

У — Номаълум Гўзалда, Гулини «кўради»!

Алишер БАҲТЛИ бўлиши мумкин. Бироқ...

унинг Алишер бўлиши учун — ЁЛҒИЗЛИК ва ҲИЖРОН керак!

Дунёнинг телбалиги: ШУЛАР борки, у Буюк Бир Ишлар қила олган!

Алишер ўртаниб, азобланиб, ГҲЕКИ АТАЙ —

Ёлғизлик ва Ҳижрон томон юради.

*Тақлид қилиб кўнгулма,
ИШҚ АҲЛИ чекар оҳ...*

Алишердан ҳеч ким халқ билан бирга, дунёдан изтироб чекиб ўтишни (халқ учун ўзининг ҳатто шахсий ҳаёти, ўз бахтидан воз кечишни) талаб қилгани йўқ! Унинг ўзи шу «қаттиғ» йўлни танлаган. У ўзини «жиловлаган», холос!

Дарвоқе...

«Занжирбанд шер».

Мана, энди мен бу расмнинг

маъносини англадим.

3

АРМОН

«Азиз Барно!

Қандай ҳаяжонланиб-суюнган ҳолатда Сизга хат ёзаётганимни тасаввур қилолмай-сиз. Бир томондан, ўзим «йўқотиб қўйган» охириги дафтарин ҳам қидириб топдим. Иккинчи томондан, Сизнинг Термиздан шамолдай кутлмаганда келиб, мен билан беш-ўн дақиқа сузлашиб кетганингиз мен учун байрам бўлди... Мендан кулсангиз ҳам, мен оссангиз ҳам, айтаман. Талабалик йиллари Сиз билан кўришиб юриб, Сизни кўрмаган,

таъйимагаган эканман! Беш-ўн дақиқада мени банди-асир қилдингиз! Энди сўнгги дафтарни юбораётиб, уни ҳам кўриб чиққанингиздан кейин, қочиб қолмайсизми, деб қўрқаяпман.

Абулхайр ҳақида Сизнинг айтганларингизни кўп ўйладим. Мен балки, адашарман, лекин бу дафтарлардаги ёзувларни адабларнинг асарлари ёки олимларнинг китобларига қийслаш унча тўғри эмас. Бунинг бир кишининг, рассомнинг кузатишлари, деб қабул қилган дуруст. Сиз Ойбекини, Иззат Султонни, кейин Турғун Файзийнинг қайсидир мақолаларини эсладингиз. Вамбери, Бать ҳақида гапирдингиз... Бу Инсонларни Абулхайр жуда ҳурмат қиларди! Дафтарларни у баҳс тариқасида тўлдиргани ҳам йўқ. Аксинча, шу инсонларнинг ёзганларидан фойдаланган! Бундан ташқари, у арабий ва форсий қўлёзмаларни кўриб чиққан. Эсимда, бир учраганимда, қатор китобларни арақлаб, ҳижжалаб ўтирганини кўрганман.

Рассом асосан, Навоий расмини қайси тарзда чизиб устида бош қотирган. Менимча, унинг ёзганларини шу йўлдаги излавиш, деб тушуниш керак. У нималарнидир англаб-англамаган бўлиши ҳам мумкин! Навоий шундай бир зотки, уни бир умр ўрганмай илож йўқ... Менинг касбим ҳисоб фаани, Адабиёт ва Санъатдан узоқман. Бу ёни яна, ўзингизга ҳавола, демоқчиман...

Сизнинг Термиздан келишингизни кутиб қоламан.

Одил.

Бешинчи дафтар

«Мир Алишер аслаҳаллоҳу шонаҳуким, таҳаллуси Навоийга (Навоий деб) машҳурдурур ва ашъорида бу таҳаллуси мастур (дурур) — турк тилининг (туркий тилининг) ўлжон жасадиға масиҳ (Ийсо) анфоси (нафаси) била руҳ киюрди. Ва ул руҳ(ни) топқонларға туркий ойин тору-пудидин тўқулжон хулла ва ҳарир кийдуриди».

Хусайн Алишерни шундай улуғлайди.

У Алишер билан фахрланади.

Ўзи ёзган «Рисола»да Алишерга ЗАМОНДОШ бўлганини бахт деб билишини таъкидлайди.

(Бунга «ялпайиб, суюниш» ортиқча.

Алишер — Хусайн даврида яшаган шоир эмас, Хусайн — Алишер даврида яшаган шоҳдир!)

Дунёқараш борасида ИШ бундан ҳам қизиқ!

Бир гал Хусайн оқ отини етаклаб келиб, Алишерни мажбурлаб миндиради. Кейин, отни ўзи етаклайди.

— Минбаъд, сиз менинг пириим, мен сизнинг муридингизман, — дейди.

У ўз умрида — аввал ҳар хил шоҳлар, шахзодаларга, кейин аъёнларга, бекларга қарши юриб, — Алишерни ҳаммадан юқори ўринга қўяди! Дўстини — Буюк Шоир бўлишига имкон, шароит яратиш баробарида. — Буюк Арбобга айлантиради! Саройда унинг ўзи Алишер ва Алишерга яқин (Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Амир Шайхим Сухайлий, Амир Маҳдум Барлос, Хожя Афзал сингари) кишилар эътибор топиши, катта бир куч бўлишига йўл беради; булар мамлакатда эзгу ишлар амалга ошишига хизмат қиладилар!

Ҳеч кимга ўхшамаган ғаройиб вазаллар ёзган Хусайний бирон пайт Алишерга ғайрилик билан, рашк билан қарамайди. (Навоий «Хамса»ни ёзиб бўлиб, сиёҳи қуримаган ҳолда шошганча Хусайннинг қўлига олиб бориб топширганидан таъсирлироқ ҳолат борми?!)

Бутун ҳаёти давомида Хусайн Чинакам Дўстлик шартини бажаришга уринади! Бунинг бари ҳақиқат.

Лекин ҳамма бало шундаки, улар орасидаги яқинликка йиллар бўйи озгина соя тушиб тураверади! Чироқ қаршисида нари-бери бориб-келган жисм каби, Бу Соя гоҳ Кичрайиб, гоҳ Катталашиб кўзга ташланаверади.

Неча бор олижаноб қалб эгаси эканлигини исботлаган Хусайн албатта, мамлакат манфаатини ўйлаб, аммо маълум муддатта Алишерни Астрободга сургун қилади. (Бунинг Алишер аниқ сургун деб билади!) Астрободда Алишер кўп хайрли ишларни бажаради, ўз ҳукми ва обрўси билан кўп одамларга меҳрибонлик кўрсатади. Бироқ бу ерда у барибир, ўзини «ғурбатда ғариб» ҳис этди, зериқади.

Ҳиротда давлат ишларидан «четланган» Алишернинг орқасидан, шахсан Хусайн бўлма-са ҳамки, САРОЙ баъзан жосус қўйиб, Буюк Амир қандай «нафас олаётгани»ни текшириб туради. Ҳар бир инсон ҳаётини доим ХОС деб тушунган, бировнинг ҳаётига биров «бурун суқиши»дан нафратланган (ўз ҳаётини «пардалаган», яширган) Алишер «ёт кўзлар»дан қочишга баттар ўзини мажбур сезади!

Алишернинг укаси Дарвеш Алини Хусайн бот-бот ҳокимликдан бўшатади, унинг «ис-ён»ларини босишга аёвсиз шахдланади. Буюк Амирнинг юзи учунгина тишини-тишига қўйиб, бу йилгитга чидагандек таассурот қолдиради.

Иккинчи ука, Амир Ҳайдарни эса Хусайн ўлдиртириб ҳам юборади.

Хўп.

Алишер-чи?!

У ҳам ўз навбатида, фахрланиб Хусайнни улуғлайди.

Ёдгор Муҳаммад Мирзога қарши Хусайн олиб борган жангги машҳур қаҳрамон (ўз асарининг ҳам қаҳрамони) Баҳроми Гўр жасоратига қийслайди:

«Баҳром... отасидан сўнгра салтанат тахтига ўлтурди. Отаси бузғонларни тузди ва анинг зулми ўрнига адолат кўргузди...»

Аммо Баҳром Озарбойжондин Гуржистон била Дашти Қифчоқдин чиқиб, Хоразм бостуриб, Журжон навоҳисада ҳоқонга шабохун уруб, оз киши била уч юз минг черикни бузуб, хоқонни дастгир қилиб, ўз илки била бошин чопти. Ва бу бир иш эдиким, ондин бурун ҳеч подшоҳ қилмайдур эрди ва ондин сўнгра, дағи ҳеч кишига даст бермайдур эрди; магарким, Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон ҳаллада Оллоҳу мулкаҳува муяссар бўлди-ким, бу навъ иш қилди.»

(Шу ўринда, Алишернинг ўзи эҳтимолки сезмаган ҳолда, яна бир БАШОРАТ ўтади! Ҳусайн ҳаёти сўнгида Баҳромни Гўр қисматиға чиндан яқинлашади.)

Ўз ҳаётида Алишер кўп марталаб, ҳар хил оҳангда Ҳусайнға «ёпиқ» ғазаллардан ташқари «очиқ» шеърлар бағишлайди,

*Ё Раб, бу — замона шоҳларининг шоҳи,
Ким, кўнгли эрур — сирри ниҳон огоҳи.
Бергил анга авжи моҳдин то моҳи,
Балким, неки бор эса — анинг ғилҳоҳи...*

Яна:

*Бўлгонча сипеҳр, даври коми бўлсун,
Афлок уза базм ихтишоми бўлсун,
Ҳам дарғаҳи — шоҳлар мақоми бўлсун...*

Кейин:

*Ҳар лаҳза қил анга юз июоят, ё Раб,
Ҳам умрини айни бениҳоят, ё Раб...*

Алишер мақтовни (бу энди Шарқда бор хислат!) баъзан ошириб ҳам юборади. Назмда кўп ҳам сезилмаган «ширинзабон»лик насрда беихтиёр диққатни жалб этади:

«... кўпиш размгоҳининг Рустами Достони ва бахшиш базмгоҳининг Ҳотами Замони...

Ва ҳар ким ул тарихни (фасоҳатшиор яхшилар «Насабнома» битибдурлар...) мутолаа қилса, онглавайким, Жамшид ва Искандар анинг — ҳам билғонларидин, ҳам қилғонларидин шармандадур.»

У Ҳусайннинг шоҳлигидан ҳам кўпроқ инсоний хислатларига ниҳоятда юксак баҳо беради:

«Субҳоналлоҳ! Офарин УЛ СОНЕЪФАким, бир соҳиб давлатқа мунча ҳусни хулқ ва камоли фазл ва баладд идрок ва таъб ва зеҳни пок каромат қилибдурки, бу афсоналарни ясаб, бировға боғласалар, эшитгон киши инона олмағай. Балки, жаълийдур, деб айтқувчининг тақаллумиға қулоқ солмағай»

Алишер шоҳнинг зийракигига мисол, бундай ҳикоятни келтиради:

Осмонни булут қоплаб, ёмғир ёғаётган баҳор кунини Мавлоно Лутфий «бу фақирға йўлуқти ва дедиким...»

... Мир Хисравнинг ҳиндуча бир шеърида «ажиб-ғариб маъни» (тасвир) бор экан. «Маҳбуб (ёр, ҳозиргидек) баҳор айёмида бир ён борадурмиш бўлғай.» Ўша кунини ҳам ёмғир ёғаётиб, ер балчиқ эмиш! «... анинг оёғи балчиқдин тойиб, йиқилур чоғида, ғоят нозиклиғидин, ёғин риштасин (ёмғир ипини) мадади била тутуб», ўзини йиқилишдан сақлаб қолган эмиш!

«Бу фақир бу маънини эшитғач, хушҳол бўлиб... ҳар ким қошида бу сўз нақл қилилди.»

Алишер Ҳусайн ҳузурида ҳам «бу сўз»ни эслайди.

Ҳусайн ўйланиб туриб, бошини чайқайди.

«... зътироз будурким, ул ёғин қатраси юқоридин қуйи эниб келадур. Муқаррардурким, риштасиға дағи ҳамул ҳолдур! Риштаеким, майли қуйи бўлғай, анинг мадади бирла, йиқила-дургон ўзин асрамоғи маҳолдур».

(Алишер Ҳусайнға ҳеч нарса демайди. Аксинча, унинг донолигини мақтайди! Иккила-нибми, одоб юзасиданми, бу суҳбатда Алишер одатига Деҳлавий ва Лутфийни «ҳимоя» қилмайди.)

Ҳусайн сингари ва ҳатто, Ҳусайндан чандон ортиқ Алишернинг дўстлиқни қадрлагани шубҳасиз!

Аммо бора-бора Ҳусайн «совиб», Алишерға нисбатан муносабати ўзгаргану Алишер доим (саройдаги ўйинлар, ўз бошига тушган кулфатларға қарамай) Ҳусайнға бир хил муносабатда бўлган, дейиш унча тўғри эмас (баъзан шундай фикр ҳам юради).

Улар орасидаги яқинликка (аввалдан) гоҳ-гоҳ СОЯ тушиб турганиға сабаб нима?! Бахтиқаро Гули воқеасими?! Ёки, йиллар ўтган сайин одинги ШАКЛ сақланиб, МАЗМУН ўз-ўзидан ўзгариб бораверганми?! Балки, Ҳусайн тахтта миниб, қайсидир пайтдан Алишернинг «ақд ўргатиши» унга ёқмай қолгандир?!

Умуман, улар бир-бириға сира ўхшамаган Икки Инсон эди...

* * *

Ҳусайн Бойқаро тахтта мингач (Заҳириддин Бобур айтмоқчи):

«фитна ва фасод ўтиким, Хуросон диёри атрофида шуълазан (ёниб ётган) эрди, эгнига таскин либосин ёпди».

У «қордан ва соҳибтажриба... шужоъ ва мардона киши эрди... Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн Мирзоча қилич чопмиш бўлғай».

Ҳусайн бир жангда Абусайид юборган уч минг кишилиқ аскарни олтмиш киши билан енгган эди.

«... кийик кўзлук, шер-андом бўйлук киши эди. Белидин куйи(си) ингичка эди».
«Мафосил заҳмати (бод касалидан) намоз қилолмас (букилиши, ўтириб-туриши қийин) эди. Рўза ҳам тутмас эди... Ҳарроф (сўзга уста) ва хушхулқ киши эди. Хулқи бир нима гузарроқ (тез қизишиб-совийдиган), сўзи ҳам хулқидек эди.»
«Аввал, тахт олрон маҳалда, олти-етти йил тоиб (ичмайдиган) эди. Андин сўнг, ичкута тушди. Қирқ йилга ёвуқким, Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндан сўнг ичмагай! Вале ҳаргиз сабуҳий қилмас (эрталабдан ичмас) эди. Ўғлонлари ва жамъи сипоҳийга ва шахрига бу ҳол эди! Ифрот била (беҳада) айш ва фасқ қилурлар эди.»
«...кичиклардек, қўчқор сақлаб, кабутар сақлаб, кабутар ўйнар эди. Товуқ ҳам урушга солур эди.»

Хусайннинг қуюқ бўёқлари «қалам учи»даги тасвири — шу!
Бу тасвир мукамаллигига бир-икки чизги етмайди.
У — ЁНИДА ҳамниша БИРОВ туриши керак бўлган одам!
Ақлли. Закий.
Ўзининг фикри йўқ эмас.
Лекин ўз фикридан кўра кўпроқ ЎША БИРОВнинг маслаҳати (сўзи) билан иш тутди.
Унинг тахтига кейинчалик икки ўғли минганида ҳикмат бор! Хусайннинг ёшлиқдан одати, кимнидир «ўзи била шерик қилгай». Заҳиридин Бобур кулади. Хусайн («подшоҳликда қачон рост келгайким») жанг қилиб юриб, амирларидан Музаффар Барлос деган кишига, босиб олган ернинг олтидан икки қисми сеники, деб шарт қўяди... Унинг яхши ёки ёмон бир ишни қилиши одатда, ЁНИДАГИ КИШИга боғлиқ!

Хусайн ҳаётида бу тартиб ҳеч қачон ўзгармаган.
Тупқада теккан касал!
Тақдир ўзи умр бўйи Алишерни Хусайннинг ЁНИДАГИ КИШИга айлантирган.
(Алишер истамаган ҳолда «ярим подпоҳлик» қилишига тўғри келади.)
Маълум муддат, отаси Шохрух Мирзо ҳузурда вазир бўлган Мажидиддин бу вазифани бажаради.

(Хусайн Алишер ва унинг яқинларидан юз буриб, бу одамни бир пайт «шерик»ликка олган!)
Хадича ого бегим ҳам маликалар орасидан «ажралиб», бот-бот Хусайннинг ЁНИДАГИ КИШИ бўлган...

* * *

Хадича — Хусайннинг (ўн бир хотиндан) бешинчи хотини.
У Ҳиротда тутилган; Хусайндан тахминан ўн тўрт-ўн беш ёш кичик эди.
Хадича вақтида Абусайид Мирзога ҳада қилинган қанизақ; Абусайид унга уйланиб, уларнинг Оқо бегим деган қизлари ҳам бор эди. Абусайид жангда ҳалок бўлганидан сўнг тахтни эгаллаган Хусайн, султон ҳарамиди Хадичага кўзи тушиб, уни ёқтириб қолган ва кўп ўтмай, ўз никоҳига кириртган эди.
«Хадича бегим гўзал, аммо енгилтабиат, димовдор аёл бўлиб, ичиқора, макр-ҳийлага мойил эди». «Ўзини оқила тутар, вале беақл ва пургўй (ичи тўла гал) хотун эди». У тез орада «хусн-латофатию ёлрон-сохта (маккорона) илтифотлари билан Хусайннинг буткул кўнглини олиб, ҳарамда УЛУФ БЕКЛИК ўрнини эгаллайди. Бойқаронинг Хадича бегимдан икки ўғли бор: каттаси Шохариб Мирзо, кичиги (пайти келиб, Бадиуззамон билан шерик тахтга ўтирган!) Музаффар Хусайн Мирзо эди».

* * *

Хусайн Бойқаро тасвирига яна бир чизги:
Амир Темурдан кейинги бу, ҳеч муболағасиз БУЮК ХОҚОН ҳаёти ҳам, ўлими ҳам қандайдир фожиага бурканган.

Унинг «ичкута тушиши» ва «кабутар ўйнаши» кўнглининг туб-тубида мана шу фожиани ҳис этиб, ўзи-ўзини «чалғитиш»га ўхшайди!
Унга суйган хотинлари хиёнат қилишади. Бир Шаҳрибону, бир унинг синглиси Поянда бегим Хусайнга қарши душманлари билан тил бириктиришади; салтанатни унинг қўлидан тортиб олиш пайидан бўлишади.

Марв ҳукмдори Санжар Мирзонинг қизи Бека Султон бегим — Хусайннинг 18 ёшида уйланган биринчи хотини эди. Бека хушқомат, чиройли; лекин рашқчи, тили заҳар, ўта инжиқ эди. У «шоҳнинг катта хотини бўлганини рўқач қилиб, ҳарам аҳлини қийратади. Ҳатто шоҳ, ҳарамдаги бошқа хотинлари билан сўзлашиб турган бўлса, уни ҳам чаёндек чақиб, мулазам қилади. «Кўп кажхулқ эрди, султонни кўп огритур эрди. Мирзо батанг келди, охири қўйди. Ҳақ Мирзо жонибида эрди!» Хусайн талоқ қилгач, Бека қайғуриб, хасталаниб вафот этади! Унинг ўлгани хабарини овда юрган Хусайнга ҳеч ким етказишга ботинмаган. Алишердан илтимос қилишган (унинг Хусайн билан қанчалик яқин эканлигига яна бир далолат). Гарчи Бека «сарвадин тобут ясаб, гулдин кафан этмак» билан, шоҳона дафн этилса-да, Хусайннинг юрагига унга нисбатан кин ва жароҳат сақланиб қолаверган!

Хусайннинг тўғилч ўғли Бадиуззамон — худди шу Бека Султон бегимдан дунёга келган эди.

(Бадиуззамон отасига жуда кўп меҳрибонлик, фидойилик кўрсатишга шайланади. Лекин у ОТА ва ОНАси орасидаги ёмон муносабатнинг қурбони! Отасига қарши баъзан қилич яланғочлайди.)

Ўн бир хотиндан тутилган 14 ўғилдан 7 таси Хусайн тириклигидаёқ дунёни тарк этади. (Кейин, ўн йилча вақт ичида 7 тадан яна 6 таси вафот этиб, Хусайн зурриёти бўлган биргина ўғил қолади.)

Шу шароитда барибир, тахт устида кескин кураш боради.
Хусайн хонадониди (бу оилада) бир кун ҳам аҳилик кўринмайди.

Султон ҳали тирик, унинг тахти устидаги можаро эса бошлаб юборилган.
Аслида, валиаҳдлик (Хусайндан кейин тахтни эгаллаш) ҳаққи Бадиуззамон Мирзоники эди!

Бироқ Хадича ого бегим кичик ўғли (Музаффар Хусайн Мирзо)ни валиаҳд қилиб тайинлаштиш учун хуфийна тарадду қўради.

Бойқаро Улуғ Бека Хадичанинг сўзини икки қилиши қийин. Бунинг устига, суйган ўғли Музаффар Хусайн Мирзони тахтга ўтказишга мойиллиги ҳам йўқ эмас! У Бадиуззамонни (онаси сабаб!) унча хуш кўрмайди. Шу билан бирга, тўнғич ўғлини ҳар ҳолда рози қилиш кераклигини ҳам тушунади. Унинг боши қотади.

Саройда кўпчилик (жумладан, Алишер ҳам) Бадиуззамоннинг ўғли Мўмин Мирзони валиаҳдликка энг муносиб киши деб билишади. Улар ўз фикрини Хусайнга маълум ҳам қилишади! Хусайннинг арқони давлат иродаси билан иш тутиши мумкинлигидан кўрқиб, Хадича бегимнинг қони қайнайди. Юрагида ҳасад олови алангаланadi.

Шу пайтда Бадиуззамон Балхга ҳоким қилиб тайинланган; у Астрободни ўғли Мўмин Мирзога қолдирган эди. Хусайн Мўмин Мирзони бўшатиб, ҳокимликка Музаффар Хусайнни қўяди. Бундан Бадиуззамон билан Хусайн орасида (навбатдаги) низо чиқади. Мўмин Мирзо бобоси томонидан қамоққа олинади.

Бу ишларнинг барида кўз-қош бўлган Хадича, вазир Низомулмулк билан бирга, Мўмин Мирзони ўлдириш ҳақида фармон ёздириб, маст Хусайнга қўл қўйдиртиради. Ва... навнихол Мўмин Мирзо зиндоннинг ўзида қата қилинади.

«Хуросонда Султон Хусайн Мирзо идорасининг матонати Мовароуннаҳрда жиддий равишда тартибсизликлар чиқишига йўл бермасди. Мовароуннаҳр халқи бу шароит ва (кўп йил подшоҳлик қилган) Султон Аҳмаднинг қадр-қимматини у... вафот этиб, ўрнига ухаси Султон Маҳмуд ҳукмдор бўлгандан кейингина англай олдилар».

Султон Маҳмуд қисқа, олти ойча ҳукмронлик қилади.

Кейин, унинг ўғиллари орасида тахт учун талаш бошланади.

Шу кунлар Самарқандга Хўқанд (Анджон)дан Умаршайхнинг ўғли, кейинчалик Фарбда номи Шарқ Қайсари (Юлий Цезар) деб зикр этилган Заҳириддин Бобур Мирзо йўналади. Лекин «Темур сулоласининг ботаётган юлдузини 19 ёшли Бобур қўли билан ҳеч ерда ва хусусан, Мовароуннаҳрда тутиб туришга имкон йўқ эди.» У ИНҚИРОЗ вақти яқинлашганини биринчи бўлиб кашф этади; бунини тўхтатиш учун илк бор қаршилиқ кўрсатади, холос...

Кўп ўтмай, Муҳаммад Шайбонийхон Самарқанд тахтини забт этади...

Қаршилиқ кўрсатишнинг фойдаси йўқ. Мўмин Мирзо ўлими билан ёнма-ён, изма-из Мовароуннаҳрга кириб келган тартибсизликлар аста-секин Хуросонга ҳам кўча бошлайди. Хусайн салтанати эски уйдек, томи босиб, қулай бошлайди.

Хусайн учун биринчи йўқотиш — Алишер вафот этади.

Кейин, Муҳаммад Шайбонийхон Хуросонга ҳам яқинлашиб, бостириб кела бошлайди. Маймана, Фарёб, Балх, Шибирён — ҳаммаёқни эгаллай бошлайди...

Хусайннинг шоҳлик даврида, тахт устида олиб борган эсда қоларли энг катта юриши — Ёдгор Муҳаммад билан жанги эди. Ушанда ҳам, бу асосан «шабохун» эди. Яна, ўша пайтда: «Султон Хусайн Мирзо кўп ишлар кўрган (тахтга мингунча буюк жанглarga кирган) улуғ ёшлик подшоҳ эди! Ёдгор Муҳаммад... ўн етти-ўн саккиз ёшлик бетажриба ўғлон эди». Бундан ташқари, ҳалиги «шабохун»:

«Ёдгор Муҳаммад Мирзо ва тавоби (хос кишилари) андоқ ичқуликка тушқон экондурларким, УЛ КЕЧА Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг эшикида уч киши экондур. Алар ҳам маст». Шайбоний Муҳаммад бошқа! У девор тортиб келаётган бир тўфон эди.

Қаршилиқ кўрсатишнинг фойдаси йўқ! Хусайн ичида кўркаётган эди. Қариб қолганини сезмоқда эди.

Хусайнда энди — на куч бор, на руҳ.

На у оғир дамларда биринчи суянган — ЁНИДАГИ КИШИ...

Хусайн барибир, жангга отланади.

Лекин йўлда, Боби Илоҳий деган жойда тўсатдан тоби қочиб, ётиб қолади.

Касали оғирлаша бошлайди. Кўз юмади...

Уни тезда қўмиб, салтанат ишларини йўлга қўйиш, қўшинни мустаҳкамлаб, душманга қарши юриш керак эди!

Шундай қилинади ҳам. Хусайнни бир мадраса ичида вақтинча (омонат) дафн этиб, катта-кичик ИККИ УҒЛИ йўлга тушадилар...

Маълум муддатдан сўнг, султонни «ўз қабри»га қўйиш учун гўрни очганларида эса...

у лаҳад ичида

устидан кафани тушиб кетиб,

тўнтарилиб ётгани,

лаҳаднинг ҳаммаёғи тимдалаб ташланганини кўрадилар.

Хусайн сакта касалидан бир неча дақиқа томирлари беҳол уриб, ҳаёт учқуни сезилмай қолганида, уни ўлган гумон қилиб, дафн этишган эди...

... у қабр ичида —

нималарни эслаб,

нималарни ўйлади экан?!

Яна бироз илдам юрдим.

СЎЗ Алишер ҳақида!

* * *

Уни бирон жиҳатдан Ҳусайнга ўхшатолмаймиз.

У — ЗОҲИД эмас. Аммо Ҳусайннинг (соғлиқ баҳона!) намоз ўқимаслиги, рўза тутмаслиги унга ёқмайди.

Ҳусайн «ичкуга тушиши», «хўчқор уриштириб, каптар ўйнаши» Алишерга буткул ёт.

У, Ҳусайн тахтта мингунча ҳам, кейин ҳам бировлар бошини ўлимдан қутқарган пайтлар кўп. Аммо умрида бирон пайт бировнинг бошига қилич солмаган! Алишернинг энг катта «жанги» қилични «ҳасса» қилиб, Ёдгор Муҳаммад қароргоҳига кириб боргани!

Алишер бир неча жангларда иштирок этади. Лекин у ҳеч қачон жангга кирган эмас. Ҳусайннинг ЁНИДАГИ КИШИ бўлган, холос.

УРУШ эмас, Алишер — ТИНЧЛИК элчиси!

Қаерда ғайрликми-исён — НОТИНЧЛИК кўринса, Ҳусайн Алишерни юборади! Алишер (бизга аён!) шаҳзодалар, беклар билан ҳам, деҳқонлар, ҳунармандлар билан ҳам «гаплаша» олган. Ҳусайннинг сўзига кирмаган одамлар Алишернинг СУЗИни қулоқ қоқмай эшитган.

Сўнгги йилларда Алишер ва Ҳусайн орасидаги яқинликка тушиб турган СОЯ ҳар қачонгидан БҮРТИБ кўринади.

Уларни ИККИ Ёққа ажратган:

бир-бирига сира ўхшамаганлик эмас,
бир-биридан кўнгил совиши ҳам эмас,
ҳатто Гули воқеаси ҳам эмас,
асосан — ХАЛҚ!

(Шоҳ билан халқнинг ўртасида, икки ўт орасида туриш канчалар оғир!)

Ҳусайн халққа енгиллик бермай қўйган.

Ҳар хил ўлпонлар халқнинг тинқасини қурита бошлаган.

АМАЛДАГИ ШОҲ ўз шон-шукӯҳи, айш-ишрат, телба ҳою-ҳаваслар билан банд.

Халқ имкон қадар тўқ-тўқин, бахтли яшаши, Ҳаётида МАЪНО бўлишини ОРЗУ қилган Алишер Ҳусайндан инжий бошлайди.

(Ҳусайн, Алишер вафот этганидан кейингина кўп нарсаларга тушгунади.

«У олижаноб эди!

Халқпарвар эди!

Адолатли эди!

Бир эпкиндек келди-кетди.

Мен унинг қадрига етмадим...»)

Умуман, унинг Ҳусайнга МУНОСАБАТИ тарихи бир неча даврдан «тузилган»:

Болалик кунларидан Ҳусайн тахтта мингунча — биринчи давр.

Саройда юрган пайт — иккинчи давр.

Ёш шаҳзода Мўмин Мирзо майдонга чиқиши — учинчи давр.

Мўмин Мирзо қатл қилинганидан кейин — тўртинчи давр...

Буни қисқаси шундай тушуниш мумкин:

Ёшлиқда Алишер — худди бир эртақ! — Ҳусайннинг Адолатли Шоҳ бўлиб, қўли остидаги мамлакатда АДОЛАТ ўрнатишига ишонган. Уни ҳар қадамда қўлаган! Аммо кейин, саройда юриб, у олдинги Ҳусайн «йўқолиб» бораётганини кўради. Ҳусайнни бир улутлаб, бир тергайди — натижа йўқ! Алишер Ҳусайнга бағишланган ОРЗУЛАРИни ниҳоят, истеъдодли ва қобилиятли шаҳзода Мўмин Мирзога тикади! Мўмин Мирзо сарой ўйинлари оқибатида ўлдирилгач, унинг бутун умиди сўна бошлайди... («Мўмин Мирзонинг ўлими Темурийлар Хонадонининг Инқирозидан нишонадур!») Алишер «ИНҚИРОЗ вақти яқинлашганини» Бобурдан олдинроқ кашф этади. (Балки, буни улар, Икки Даҳо, бир пайтда кашф этишгандир?!)

Лекин Алишер саросимага тушмайди.

«Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча тарбия ва мадад берувчи киши ҳеч бўлгон эмас».

У аввалдан келган ЎЗ ВАЗИФАСИни ўйланган, ўлчовли тартибда давом эттираверади.

* * *

Инсон ўзининг қачон, қаерда ва қандай ўлишини билмайди.

Тутилишини билмагандек!

Бу — Худонинг иродаси...

Бироқ, тасодиф ўлим йўқ. Ҳар бир инсонга вақти-соати билан, ўлимдан олдин ўлим дарағи келади. Ажал новорасининг гүмбур садосини атрофда ҳеч ким — энг яқин одамларинг ҳам эшитмайди. Уни фақат Сен эшитасан!

Сўнгги пайтда ўғиллари билан урушишдан бўшамаган Ҳусайн Астрободга кетган, Алишер (биринчи марта эмас, олдин ҳам кўп бўлган) Ҳиротни бемалол идора қилиб юрган эди. Одатдагидек, халқнинг БАХТИ, ОСОЙИШТАЛИГИга қўшиш бидирмоқда эди.

Кутилмаганда чопар келиб, Ҳусайннинг Астрободдан қайтаётганини маълум қилади.

Алишер аъёнлар, Ҳиротда қолган амирлар, беклар, обрўли кишилар билан бирга, дарҳол отланиб, шаҳардан ташқарига чиқади. Бир тўп отлиқ қора совуқда султонга пешвоз бора бошлайдилар.

Шоҳ-Малик работига қараб кетаётиб, Алишернинг совуқдан эти жунжиқади.

У от устида зикайганича, чуқур хаёлга ботади.

Аввалида Алишер бутун ўз ҳаёти ҳақида ўйлаб, қандайдир машқи паст эканлигини ҳис этади...

*Не бўлди, дарғума, эй бевафо, даво қилсанг,
Вафого ваъда қилиб, ваъдая вафо қилсанг.*

*Танимни қурб фазосига хокироҳ этгинг! —
Бошимни васл эшикига ошно қилсанг.*

*Сунуб қўлимни ювунгга, мурод этиб ҳосил,
Очиб юзунгни, кўзум ҳожатин раво қилсанг.*

*Висол авжи бийик! Эй кўнгул қуши! — сен паст,
Етишмак анда не мумкин, агар ҳаво қилсанг.*

*Жаҳон камин чу олур, бер қадаҳни, эй соқий,
Олурман икки жаҳон мулкига баҳо қилсанг...*

Кейин, у ўзини бироз лоҳасми-ноҳушми сеза бошлайди.
«Мен ХАСТАЛИҚдан ўлмайман. ИШҚдан ўламан...»

*Эй Навоий,
ИШҚ АРО ўлмақдин ўзга чора йўқ!*

Буни Алишер илк дафъа хаёлидан кечирибдими?! ҲАЁТ ва ЎЛИМ ҳақида доим ўйлаган! Бирок айни дамда «ўлмак» унинг кўнглига хавотир солади. Олдингидан баттар ланжлик сезади.

Кейин, назарида, у билан бораётган отлиқлар беҳосдан биёбонда судралган карвонга «айланади». Карвон ортида — бўйнига гўлу солинган бир тўда қулар... Алишер, бу кетаётгани болалиқдаги Язд чўлими, бошқами?! — негадир ажрата олмаётгандек ҳолатта тушади. Лекин шу пайт унинг кўз ўнгига Каттакон Ёғоч Идишдаги сув келади. Шундан кейин, у аниқ-тиниқ, дунёда ИНСОНИЯТНИ урушлар, исёнлар, бири-бирига зулм, бири-бирига НАФРАТ эмас, МУҲАББАТ (ИШҚ) асрайди, қутқаради, деган ўйга боради. Узининг ОШИҚ эканлиги билан алланечук фахрланади. Унинг ёнида эса, энди КАРВОН йўқ. Атрофда фақат қукон. Қуюн...

*Ҳар қуюн гўёки бир —
САРҒАШТА ОШИҚ гардигур;
Баски, туфрор ўлди —
ИШҚИНГ ДАШТИДА оворалар...*

Шу аснода ҳамроҳлари тараддудланаётганини кўриб, сергакланади.
Рўпарада Ҳусайннинг «тахтиравон»и пайдо бўлганини пайқайди.

Ҳамма гурс-гурс отдан туша бошлайди.

Алишер ҳам отдан тушади.

Ана шунда...

ногоҳ...

ажал новорасининг гумбур садоси унинг нақ қулоғи остида эшитилади.

У икки озиз сўзни хаёлидан кечиради...

Биринчи:

*Эй ажал, кўрқутма
ўлдурғум, дебон...*

Иккинчиси, бунга дахли борми, йўқми, ҳар ҳолда:

Юраклар ичра қозғон чоҳ...

Яқинида турган икки кишига кўзи тушади:

Хўжа Шаҳобиддин ва Жалолиддин Қосим.

«Мендан огоҳ бўлинг! Ҳолим овир...»

Унинг олдин ҳам, ҳатто ёшлиқда ҳолсизланиб йиқилган пайтлари бор. «Табиблар бу балова не чора қилғойлар! Мараз чу зоҳир эмас...»

Мараз (касаллик) шуки, ички БИР ҚУДРАТ жисмни «ёриб» чиқмоқчи! Жисм «ожиз келиб», таслим бўлишга мажбур.

Лекин олдин Алишер тузалган, қайтиб туриб кетган эди! Чунки унга ҳозиргидек ўлим дарағи келмаган эди.

Уни бояги Бир Амир ва Бир Уламо қўлтиқлаб олишади.

Улар шу таҳлият «илагари юриб, Алишернинг бошини Баланг даражали Подшоҳ кўксига» қўйишади.

Беҳол Алишер Ҳусайн билан «кўришаётиб», ўйлайди:

«Мен Сизни барибир суяман, шоҳим! Сизнинг ИНҚИРОЗга қараб кетаётганингизга ачинаман...»

Бу сўзларни у очик айтиши ҳам мумкин эди-ку, ҳаракат тўхташи билан бирга, тилдан ҳам қолган эди.

Ҳусайн Алишернинг Ярим Подшоҳ эканлигига яна бир карра иқрор бўлгандек, уни «тахтиравон»га ётқиздириб, ўзи отта минади.

Ярим кечада Ҳиротта қайтиб келишади.

Ҳусайн шу кечаси ҳам, эртаси тунда ҳам мижжа қоқмайди.

У ЮРАГИ БҮМ-БҮШ бир ҳолатни туяди.

Алишер учинчи кеча деганда узилади.

У ҳолсиз, ҳаракатсиз ётганида, бир неча бора...

ШАМОЛ ногаҳон ЭШИКни очади,

парда юлқинади ва худди парда ичидан

гулгун кабо кийган

БИР НОЗАНИН чиқади.

*(Очар гўё сабо
ул гул юзидан —
ҳар замон бурқаб...)*

Алишер бу Нозанин Давлатбахтми ёки,
Номаълум Гўзалми?! (ё буларнинг иккиси бирми?!)
яхши фарқлаёлмайди.

Ниҳоят, парда ичидаги ДИЛБАР Гули қиёфасига киргандек бўлади!

У сўнг нафасда ўйлайди:

«Ҳаётнинг ниҳоятига қомлар, балки қомронлиқлар била етибмен. Ҳеч турлук АРМОН
хотиримда қолмайду. Ва ҳеч навъ ОРЗУ кўнғулумда синғонин ҳаёлим тополмайду...»

У кўнғулида калима ўтиради ва унинг лаблари икки оғиз сўзни пичирлайди:

Биринчи:

Юраклар ичра қозғон чоҳ...

Иккинчи:

*Эй ажал, кўрқутма
ўлдурғум, дебон...*

Алишер Ҳусайини кутгани Ҳиротдан чиққанида пайшанба куни эди.

Якшанба куни саҳарлаб Ҳирот фиғон ва фарёдлар билан уйғонади.

Шаҳар ийдоғи (ҳайит намозлари ўтадиган хонақоҳ)да жаноза ўқилади.

«Кейин, Алишернинг ўзи солдирган масжиди жоме пинжидаги гўмбаз — олдиндан
тайёрланган даҳмага олиб келиб, уни дафн этишади... Султон Соҳибқирон уч кунгача у —
АҲЛИ ДИЛЛАР БОШЛИҒИнинг уйида мотам тутиб ўтиради...»

*Мен ва Шаҳрия,
Сухроб ва Назми...*

Ҳайит ва Тозагул-чи?!
Улар иккиси шаҳар ташқарисидаги соя-салқин бир жойда дам олишаётган эди. Биз

уларни кўргани бордик.

Ёз ўртаси, осмондан олов ёғилаётган эди. Куюқ дарахтзорда палос ёзиб, собиқ синф-
дошлар ҳар қачонгидек «бололик кунлари хотираси»га шўнғидик...

Мен бу воқеани эсламасдим, ўша куни гапга берилиб, дунёни унутган эканмиз, дабду-
руст ёнимизда жиккак, қорагина бир жувон пайдо бўлди. Биз аввалида, унинг қаердан
келиб, нега бошимиз устида қадалиб турганига ҳаттоки тушунмадик.

Бири-бирига ҳазиллашиб, кулаётиб, жувонни пайқаганда, қотиб қолган эдик. Унга хўш,
нима ишинг бор, дейишимиз мумкин; лекин у бизга шу қадар ғамгин тикилган эдики...

Биринчи бўлиб, жувон ўзи сўз очди:

— Кечирасизлар. Яхши одамга ўхшайсизлар! Шунинг бир кўринглар, — у қўлидаги
халтадан тўрт-бешта тақинчоқ чиқариб, бизга узатди.

Дунёда чиройли нарсани кўриб, қизиқмайдиган, кўзи чақнамайдиган аёл кам! Бизнинг
хотинлар, албатта жонларини, тақинчоқларини бирма-бир қўлларига олганча, томоша қила
бошлашди.

— Булар сизникими?! Қаердан?! — деб сўрадим жувондан, кўнғулумда шубҳа туғилиб.

— Менга совға, — деди жувон осойишта ва қандайдир бироз мамнун.

— Қанақа совға?! — гапга аралашди Сухроб.

— Эрим қамалган. Улар бўш вақтларда бир нарсалар ясашади. Хотинлари, яхши кўрган
қизларга беришади.

— Совға бўлса, нима қилмоқчисиз?! — қизиқсинди Ҳайит.

— Учта болам бор. Пул етмайди, қийин, — деди жувон.

Мен бу жувон учун совға қанчалик азиз эканлигини, аммо бошида яшаш савдоси бўлга-
нидан, уни бизга тақинштираётганини ҳис этдим. Юрагимга баёнсиз бир дард ўрмалади!

— Биз сизга озгина пул ёрдам қилайлик. Буларни сотманг, — дедим жувонга.

— Мен пул ололмайман. Мен тиланчи эмасман. Бир ерда ишлайман, — деди жувон.

— Бўлмаса, биз мана бу битта оддийроғини олайлик, қолгани ўзингизда қолсин, —
ақллилик қилди Шаҳрия.

Биз Шаҳриянинг мақсадига дарҳол тушуниб, ёнимиздаги бор пулни жувонга тўплаб
бердик.

Жувон ҳам бизнинг олиҳимматлик қилганимизни англаб кўзлари ёшланди...

Бу воқеани энди бир неча кундан буён эслаб, хаёлга ботаман.

Ана, ЖИНОЯТЧИ! У яқинлари меҳри, эътиборига зор. Бунга жавобан ўзи ҳам хотини-
ми, севган қизими бўш пайт топиб, нимадир СОВҒА қилишга ўринади! Унинг юрагида
шундай МУҲАББАТ бор экан, унга НАФРАТ қачон, қаерда юққан! Дунёда қоллар, кампир-
лар, аёллар, норасидалар БАХТСИЗЛИГИ, КЎЗ ЁШЛАРИГА сабаб — ЖИНОЯТ нега содир
бўлади?! Қамоқхонада ётганлар эмас, ОЗОДЛИҚда юрганлар орасида одамлар БАХТИ,
СЕВИНЧИ, ОСОЙИШТАЛИГИНИ ўйирлаб, Дунёни ҲАЛОКАТ ёқасига олиб бораётганлар
йўқми?! Исёнлар, урушлар кўзгаб, еру кўкни ўқ-дорига тўлдириб, Дунёда МУҲАББАТ
кераклигини билган ҳолда, ИНСОНИЯТнинг кўксига НАФРАТ ҳиссини жойлаётганлар
йўқми?! Улар ЖИНОЯТЧИ эмасми?!
67

Қани, Сиз, ИШІҚ АҲЛИ?! ҲАҚИҚАТ, АДОЛАТ посбонлари?! ЖАҲОЛАТ, ЁВУЗЛИК,
ЁЛФОНга бурканиб бораётган Дунёга КҮРК бавишлагга қодир ИНСОНЛАР, қани, СИЗ?!

*Бизинг ШАЙДО КҮНГУЛ БЕЧОРА бўлиш,
МАЛОМАТ даштида ОВОРА бўлиш...*

* * *

Менинг хаёлим яна Алишерга кўчади.

ҲАЁТГА АРАЛАШИШ

ёки

ҲАЁТГА АРАЛАШМАСЛИК...

Алишернинг Бутун Борлиғи ва Бутун Ижоди ҲАЁТГА АРАЛАШИШнинг Буюк Тимсоли-
дир!

У, шоҳми, гадоми — бирон пайт, ўзига юзлашган бирон кишининг аҳволи қандайлигига
лоқайда қарамаган. Ўзи шоҳид бирон ҳолат, бирон воқеага МУНОСАБАТ билдирмай қолма-
ган.

Унинг ЗОҲИДЛАРга Терс юриб, ОШИҚЛАРдан бўлганига сабаб ҳам шу!

* * *

Ўша даврдаги ўрганиш мумкин фан, соҳа йўқки, Алишер қизиқмаган бўлса! Мана, шу
ОЛАМНИ АНГЛАШГА интилиш уни УЛУҒ МУТАФАККИР даражасига кўтаради.

* * *

У фақат Темур насли эмас, умуман Ер Юзида Ҳаёт ИНҚИРОЗга қараб кетмаслигини
истайди. Унинг Тарихдаги Хизмати ОГОҲЛИКка даъватдир.

* * *

Унинг ҳаётидаги Бутун ЗИДДИЯТлар —
Буюк БИР МАҚСАДГА ИНТИЛИШ жараёнини акс эттиради.

* * *

Алишерни кўп қийнаган, ахийри «олиб кетган» касаллик маълум:

Ички БИР ҚУДРАТ жисми «ёриб» чиқмоқчи!

Жисм «ожиз келиб», таслим бўлишга мажбур..

Мана, энди мен Қақнус билан Занжирбанд Шер орасидаги боғлиқликнинг «мағзини
чаққандек» бўлдим:

Унинг руҳи — Қақнус.

Жисми — Занжирбанд Шер.

* * *

Мен уни шундай тасвирлайман:

Ташқи — ҳорғинлик,

Ички — тоқатсизлик.

Ҳорғин юз-кўзида битмас-туганмас куч!

* * *

Худого шукр! Изланишларим ниҳоясига етгандек.

Мен уни тасвирлайман, албатта. Лекин...

Чексиз Осмонни кўргандек бўлдим.

Чексиз Уммон ёқасига бориб қолдим.

Бу «юк» билан дунёда энди қандай яшайман?!

Ҳалли шу ерда тутатмоқчи эдим-ку...

Бундай Ривоят...

* * *

Ҳусайн бир куни тонгда уйғониб, қор ёғаётганини кўради.

У каттақон ойнадан ташқарига тикилиб туриб, Алишерни, болаликдан ДҮСТИНИНГ
ҚИШ ҳақидаги шеърини эслайди:

Сенги тун мушкига сийми-судагин кофур қиш,

Айш учун, оқу қарони айлади масрур қиш.

Гарчи Ҳиндистонда қор ўлмас. Вале, оқ рахтини

Ёйди Ҳиндистон киби, бу тунда номақдур қиш.

Гар эрур занг аҳли зулмоти, ва лекин, қор ила

Қилди тун зангисини аҳли сафо-у нур қиш.

Бода оқ уй ичра ичмак расм эрур қиш бўлмали,

Ҳақ юзун оқ айласунким, қўйди хуш дастур қиш.

Базми ўтдин қизитди, базм аҳли бодагин,
Саҳ эмишким, бўлди совуқлиг ила машҳур қиш...

Уйи вайронларга қаттиқдур...

Ҳусайн — кайфият кишиси.

Яқин орада Алишернинг қабрини бориб зиёрат қилмагани ёдига тушади.

У шарт хушранг-яшил абришим кийиб, бошига қора-қўзи бўрк қўндириб, икки муло-
зими билан қасрдан чиқади.

Алишер солдирган масжиди жомеъ ёнидаги гумбаз олдига келиб, отдан тушганича,
дахмага киради.

Дахма ичида, Ҳусайн Алишернинг қабри устида бир қиз (гулгун қабс кийган БИР
НОЗАНИН) йиғлаб ўтирганини кўради.

Қизга аҳамият бермай, у пойгакда чўкиб, Қуръон тиловат қилади.

Юзига фотиҳа торттандан сўнг, беихтиёр қиз ўзига бурқас остидан ярим ўкинч, ярим
адоват билан қараётганини сезади. Ноқулай аҳволга тушиб, дахмадан ташқарига сирғалади.
Қиз ҳақида ўзича, Гули деб ўйлайди. Гули!

Отта минмай, мулозимларига ҳам қарамай, Ҳусайн пойи-пиёда кета бошлайди. «Бу қиз
Алишердан ҳам оддин, ҳў анча оддин, ёшлик пайтида ўлган эди-ку!» — деб ўйлаб, ажабла-
нади. Кейин, негадир хаёлидан кечади:

«Йўқ, булар ўлмайди.

Алишер ўлмайди! Гули ҳам...»

У қорга ботиб кетаверади.

Ёмғир қорга айланди, дейишарди. Қараса, тескари ҳол: қор тўхтаган. Эзиб ёмғир
ёряпти. Оёқ ости балчиқ. Сирпанчиқ.

Ҳусайнга шу пайт Ер торлик қилаётгандек туюлади.

«Эй Худо! — деб ўйлайди Ҳусайн, қораги қисиб. — Киши мана, шу ёмғир риштасига
чирмашиб, қани энди, осмонга чиқиб кетсанг!»

У бехосдан тахтадек қотади.

Шошма! Бу гап қаерда бор эди?!

Ҳа-а... Деҳлавийнинг ҳиндуча бир шеъри.

Лутфий ҳайратланиб Алишерга айтиб берган, Алишер хушҳол бўлиб Ҳусайн ҳузурда
нақл қилган эди.

Эмишки: «Маҳбуб баҳор айёмида бир ён борадурмиш бўлғай ва ёгин жиҳатидин, ер
балчиғ бўлмиш бўлғай ва анинг оёғи балчиғдин тойиб, йиқилур чоғида, қоят нозуқлиғидин,
ёгин риштасин мадади била тутуб-қўпмиш бўлғай».

Ушанда...

Деҳлавий ҳақли экан.

Лутфий ҳақли экан.

Алишер ҳақли экан.

Дунёда тескари ҳол ҳам учрайди.

Ёмғир риштасини тутиб, йиқилишдан сақланиш мумкин!

Фақат буни ҳис этиш керак...

Ҳусайн ўзини мулазам сезиб тўхтади.

У мулозимларни ҳайрон қолдириб, тез отта яқинлашади ва сакраб миниб, отни асабий
қамчилади.

ХОТИМА ЎРНИДА

«Холид! Яхшимисан! Салом алайкум.

Севи тополмай, хат ёзиб қолдирдим. Кўришм тарт.

Шундай латифа бор. Биров хотини билан чиқишолмай, ажралибди. Кейин, кўчада
учратиб, уни севиб, қайтиб уйланган экан. Мен ҳам шунақа... эскидан таниш бир қизни
сўнгги пайтларда ёқтириб қолдим. Сен ҳазиллашиб айтмоқчи, уни ҳозир ҳеч кимга
кўрсатмай юрибман. Уйланадиганга ўхшайман.

Қисқаси, оғайни, Барно санъатга қизиқади, тоғанг устод Абулхайр билан уни
таништиришим керак. Абулхайр чизган Навоий тасвирини кўриши керак. Музейларда,
кўрғазмада тасвири учратмадим. Ўзим тоғанг билан гаплашгани унга бир-икки бор-
дим. Лекин янга — Шаҳрия хоним яқин йўлатмаябди, эримнинг тоби йўқ, чарчатасиз,
деябди. Мен бунга кўп ишонмадим. Навоий расмини чизган рассом аксинча кучга тўлиб,
ёшармайдим! Менимча, янга бироз думор пайдо қилиб, одам танимайдиған бўляпти-
лар. Кечирасан, тўғрисиини ёздим... Нима қилганда ҳам, менга сенинг ёрдамнинг керак.
Холид! Сендан, кейин бир умр, минватдор бўлиб қоламан...

Тоғанг ёзган дафтарларни ўқиганмисан! Ўқимаган бўлсанг, менда! Буларни ўзи
китоб қилиш керак. Агар биров ёзувчи қизикса...

Қўнғироқ қилишнинг кутаман. Ёки, менга учра.

Илтимос...

Одил.»

* * *

Халқимиз орасида гаройиб инсонлар кўп ўтган.
Буюк аждодлар руҳи барчамизга мададкор бўлсин!
Омин.

1998—2000 йиллар.

Рамиз Равшан

СУТ ТИШИНИНГ ОҒРИҒИ

Достон

Фузулийга, яна болам Равшанга

Биринчи сентябрда, мактабда дарслар бошланганда маълум бўлдики, тўртинчи синфнинг ҳамма ўқувчилари қимирлаб қолган сут тишларини бу ёз тушириб қайтибдилар. Ўша синфда фақат бир боланинг оғзида бир дона сут тиши қолган эдики, бу ҳам Самад эди. Самад оғзини очиб салом берган заҳоти ўқувчилар у тишни кўрдилар, кулдилар.

Сўнгра қалин ипнинг бир учини Самаднинг тишига боғладилар, бир учини синфхона эшигига.

Ўша ёз қишлоққа шаҳардан янги муаллима келганди, жуда гўзал қиз эди, исми Чимноз эди. Биринчи дарс ана шу Чимноз муаллиманинг дарси эди ва, ўзингиз тушуниб тургандек, эшикни очиб, Самаднинг тишини суғурган ҳам Чимноз муаллима бўлди.

Тўғриси, Самад кўрқоқ эмасди, аммо эшикнинг орқасидан Чимноз муаллима туфлисининг пошначалари тақиллаганда Самаднинг юраги жойидан қўзғалди, ўқдай учиб Чимноз муаллиманинг кучоғига тушди. Самаднинг бўйи зўрға Чимноз муаллиманинг кўкрагидан келарди, шунинг учун Чимноз муаллиманинг юраги тўғри Самаднинг қулоғи остида дукурлаб тепди.

Самаднинг тишига боғланган ил ҳам узилиб, бир учи эшикда осилиб турарди. Ил узилганди, аммо сут тиши ҳам Самаднинг оғзида эди.

Сўнгра, Самад ўтиб жойига ўтирди. Ўша кун Чимноз муаллима дарсда нималарни ўтди, нима деди, Самад эшитмади, қулоғида фақат Чимноз муаллима юрагининг дукурлаши эшитиларди. Самад оқшом тўшакка кириб ётганда ҳам у юракнинг дукурлаши ҳали қулоғидан кетмаганди.

Ёндош уйда чироқ ёнарди, отаси милтиқ тозаларди, эҳтимол, саҳармардонда яна овга чиқса керак. Девордаги қора гардишли суратдан онаси суқланиб отасига боқарди.

Онаси Самад туғилганда ўлганди. Самад кўзини очганда, онасини ўша қора гардишнинг орасидан, у ўлим панжарасидан суқланиб боққан ҳолда кўрган эди.

Онаси отасини жуда яхши кўрар экан, айтишларича, бу қишлоқда ҳеч ким бунчалик кучли севгини кўрмаган экан. Балким, Самад туғилганда онаси у севги туфайли ўлгандир, у севгини тўққиз ой юрагининг остида асраган ўз фарзанди билан ҳам бўлишгиси келмагандир.

Ҳалигача Самад онаси юрагининг уришларини ёдида асраб келарди, энди эса қанча уринмасин, у дукурлашни ёдига келтиролмасди, энди Самаднинг қулоғида Чимноз муаллимининг юрагигина сас берарди.

Шу лаҳзаларда Самаднинг ўз юрагида ҳам нимадир секин-секин куртак отар, ўсиб, гуркираб борар, энтиктирарди. Самад буни бутун жону тани билан ҳис этарди, аммо унинг нима эканини ҳеч ҳаёлига келтиролмасди ва қалбини тўлдирган у энтикишдан ҳам лаззат оларди, севинарди, ҳам бир боладай кўрқарди.

Ҳали меваси на бўлишидан хабарсиз, умрида илк барг чиқарган ёш дарахтдай, ўз жонига бўртган биринчи мевадан еган боладай ҳам лаззат олар, севинар, ҳам бир боладай кўрқар.

... Самаднинг юрагида куртаклаган у меванинг исми СЕВГИ эди...

Бу нечук севгидир, тушди бошингга,

Оллоҳдан кўрқмади, менинг болам?

Боқмади гўдак ёшингга,

оғзингдаги сут тишингга боқмади, менинг болам —

бу нечук севгидир, тушди бошингга?!

*Бу қарри дунёда шу ёш ёшингда
тишладинг ҳар нени шу сут тишингда.*

*Тотдинг бу дунёнинг кўп аччиғидан,
ўтдинг йўталидан, қизамиғидан,
севгисига*

тутилдинг бу дунёнинг.

*Золим севги, боққил, сени найлади,
бундай золим ўлим йўқдир, дард йўқдир.
Қўлингга қораяр эмлаш пайванди,
болам, севгидан эмлаш — пайванд йўқдир.*

*Бу севгидир, менинг болам,
умрлардан узун севги:*

бир қўлида

бешиқларни тебратган,

бир қўл билан

қабрларни қазган севги.

Бу севгидир, менинг болам,

бир асов тулпордай

оптимиздан чопган севги,

қайда бўлсак, ўлим каби

келиб бизни топган севги,

бу севгидир, менинг болам,

минг йилдирки — омон севги,

ўзидан ёш томчилаган,

қўлидан қон томган севги...

... О, сен кимсан, менинг болам:
бу чандикли юзинг таниш,
ямоқ тушган тизинг таниш,
чимрилганда қошинг таниш,
ийғлаганда кўзинг таниш?!
Болаларнинг, гўдакларнинг
энг фақири, сиқилгани,
ҳаммадан ҳам секин юриб,
ҳаммадан кўп йиқилгани.

Эҳтимол, секин юргин, деб,
севги сени хоҳлади,
йўлларингни тўрт тарафдан боғлади.
Энди шундай, бу севгидир
суваринг ҳам, емагинг ҳам,
сумбул каби юрагингда
бу севги дон боғлади.
Қисқагина умримизда
дунёга боқа-боқа,
болам, минг йиллардан буён
яшаймиз шунақа.

Минг йиллардир,
юрагимиз томир-томир
севгига боғлидир бу ер юзида.
Чангидан юлдузигача,
ўғлонидан қизигача,
бари ҳисоблидир бу ер юзида.

Бу дунёнинг севгиси ҳам
ўлчовли, ҳисоблаб чиқилган, болам,
барчамизга бўлакланиб,
бўйимизга бичилган, болам.
Аммо урфдан қолган чопон кўргандай
кўпдир бу дунёда севгидан кулиб,
афтин буриштирган, лабин бурганлар,
кўпдир бу дунёда қўл-қўл ушлашиб,
яланғоч кезганлар, ишқсиз юрганлар.

Севгисиз ўпичлар яланғоч,
қизларнинг ёноқлари
япроқдай қурийдими оч —
кўпдир дарахтнинг илдизидан кириб,
шоҳида барг каби ҳиссиз юрганлар.

Кесилган ўрмонлар каби,
қуриётган уммонлар каби
севги ҳам тугайди бу ер юзида.
Дунёдан қўли бўш, тиланар севги,
у ёнга-бу ёнга бўйланар севги,
севганларни излар кўзи — тополмас,
йигитни топганда
қизни тополмас —
севганлар ёлғиздир бу ер юзида.

Менинг болам, сен-да ёлғиз,
ёлғиз, ер юзинда ёлғиз,
ой каби, кун каби ёлғиз,
тупроқда дон каби ёлғиз,
боғда шамол каби ёлғиз,
жонда юрак каби ёлғиз,
сен ҳам ёлғиз, менинг болам,
бу кўкнинг остида ёлғиз,
дунёда севги аталган
бир юкнинг остида ёлғиз.

Лабларинг нимадир дейди, пичирлар,
кўзларингдан ёш тўкилар, менинг болам.
Суюкларинг қисирлайди, ғичирлар,
белинг букилар, букилар, менинг болам.

Оллоҳнинг кўзи қийдими —
шошди бу кўкнинг эгаси,
севги сенинг юкинг эмас,
қани бу юкнинг эгаси?!

Тангри ўзи енг шимариб,
кирсин бу юкнинг остига,
курагини, юрагини
берсин бу юкнинг остига.

... Воҳ, эҳтимол, болагинам,
йўқликка бақирган менман,
ўзим бунда қараб туриб,
ўзгани чақирган менман.

Балким, бу кўкнинг остида
мен ҳам гуноҳга ботганман,
сен кирган юкнинг остидан
елкамни олиб қочганман.

Поёнсиздир дунё юки:

севгиси — юк, нафрати — юк,
учрашганда, суҳбати — юк,
айрилганда, ҳасрати — юк.

Дунё — бир юк дарахти,

ҳар юкнинг кўки инсондир,
инсоннинг юки — дунёю

дунёнинг юки инсондир.

Пешонага битилганмиш

елкамизга тушар юклар;

болагинам, бу ёзувдан

қочмоқ мушкул экан-да,
юк остидан елкасини

олиб қочса катталар,
болаларнинг елкасига

юк тушар экан-да.

Билмай қолдим, болагинам,

мен ориқни кечиргин,
елкамдаги қабариқни кечиргин!..

«Кечир!..» Гапга қара, Оллоҳ! Ҳамма бир-бирига: «Кечир!» дейди, аммо ҳеч ким ҳеч кимни кечирмайди.

Бироқ оёғимизга теккан тошлар бизга: «Кечир!» демади.

Биз тош билан урган қушга: «Кечир!» демадик.

Шунақа яшаймиз: тошлар қушлар, одамлар. Бизни оғритганлар, биз оғритганлар.

Қушлар ва болалар биров бир-бирига ўхшайди. Болалар ҳам тушларида уча олади. Тушида учган боланинг бўйи ўсади, дейдилар.

Туш йўқ нарсаси, тушнинг жони йўқ. Эҳтимол, ҳар учган қуш жони кириб қанотланган тийра кўзли бир тушдир — бир гўдакнинг тушидир. Бас, шундай экан, болалар нега қушларга тош отадилар, қушларнинг оёғидан дарахт шоҳига боғлаб қўядилар?!

Менинг болам, кўраянман, сен ҳам у болаларнинг орасидасан.

Бир дарахт теварагида давра қуриб ўтирибсизлар. Шохлардаги чумчуқлар сизга боқадилар, оёқларига боғланган ипдан хабарсиз, шўрлик чумчуқлар. Болалар тўсатдан қичқиришадилар, чумчуқлар ҳуркиб қўзғаладилар.

Сен ҳам қичқирдингми, болам?!

Бу дунёда болаларга алданган

қушлардан ҳам шўрлик не бор, илоҳим,
оёғидан бутоқларга боғланган

қушлар нега қанот қоқар, илоҳим?!

Шўрлик қушлар типирчилар, уринар,
бUTOқлардан

қанотлари тилинар.

Кўкдан ерга эланган қуш натиждан

болаларнинг сочларига оқ тушар,
дарахтларни кўпорулмас ўрнидан,
шўрлик қушлар чарчаб, чирилдоқ тушар.

У болалар, у кичик жаллодларнинг

оёғи остинда, азоб ичинда
ўлган қушлар қон томирга осилиб
юрак каби титрар ипнинг учинда.

Қушлар эмас, ўлган бизмиз, эҳтимол,
ким билади — ўлган кимдир, тирик ким?

Унда турган

қўллари қон гўдак менман, эҳтимол,
унда ўлган у қуш — менинг юрагим...

Барглар тушар

у қушларнинг очик қолган кўзига,
ботиқ-ботиқ оёқлардан

қонли иплар ечилмас.

Энди шундоқ бу қушларнинг юзига
кўк юзи бир қулф эшикдай —
очилмас.

Чумчуғини айирмайлик булбулдан,
қуш сиёқли юракларга йиғлайлик.
Не замонсоз шоирларнинг қўлида
қўшиқ ёзган лайлақларга йиғлайлик.

У қушлар ҳам биров бизга йиғласин,
бу юраксиз умримизга йиғласин.

Балким, биздан хабарсиздир у қушлар:
ёмонимиз, яхшимиздан хабарсиз,
бу оқарган сочимиздан хабарсиз,
бу тиришган юзимиздан хабарсиз.

Устимизда доғлар қолмиш
у қушларнинг қонидан,
юз бир кийим алмаштирсак
энди у қон кетмагай.
У ишларнинг изи ҳам
жизиллайди бутоқларнинг жонида,
у қушларнинг саси ҳали
дарахтларнинг қулоғидан кетмагай.

Балким шундай, қушлар сўнгги фурсатда
ўла-ўла бизни севган, қарғаган.
Балким шундай, бизни ипла ул пайтда
ул қушларнинг оёғига боғлаган.
Балки шундай, у дунёда, тупроқдан
ҳар саҳар ул ишнинг учидан тутиб
уйғотар, уйғотар бизни у қушлар,
ипга осиб қўйган ўйинчоқ каби
ўйнатар, ўйнатар бизни у қушлар.

Пешонамиз тиришидан,
бағримизнинг бошидан
биз у ишни ечолмаймиз ўлгунча.
Бу дунёнинг тупроғидан, тошидан,
хотинларнинг нозидан, қарғишидан
озод-эркин учолмаймиз ўлгунча.

Йиғлағаймиз, бизга кулар ул қушлар,
яширинсак, яна кўрар ул қушлар.
Ул қушларни кўрмайин деб,
кўзимизни юмармиз —
келиб тушимизга кирар ул қушлар.
Ул қушларнинг оёғига йиқилиб
ёлворармиз: ёқамиздан йироқ кет.
Кеча-кундуз тинчлигимиз йўқолди,
бирор оқшом уйқумиздан йироқ кет...

...Тушимизда ўлик қушлар тирилар,
қанот қоқиб тебратар кўк юзини.
Оёқларин қонли ипи чўзилар,
ғичирлатар дарахтнинг илдизини.

Қушлар тортар дарахтларни ортидан,
чинорни ҳам, ёнғоқни ҳам қўпорар.
Тупроқ ерни
қаттиқ ушлар дарахтлар,
қушлар тортар, тупроқни ҳам қўпорар.

Қушлар тортар, қалқар уйлар-эшиклар,
бир-бирини қувлар итлар-мушуклар.
хотинлар ҳам, ушоқлар ҳам қичқирар,
кўрқоқлар ҳам, қочоқлар ҳам қичқирар.

Қичқирамиз:

— Қутқар бизни, илоҳим,
қушлар қайга тортар бизни, илоҳим?!
Балким, қушлар торта-торта обориб,
йўқликларга отар бизни, илоҳим!..
Тош келтириб, излағаймиз қушларни,
битта-битта кўзлағаймиз қушларни.
Учган қушлар кўк юзидан тўкилар,
тош отармиз бир дона қуш қолгунча.
У битта қуш яна биздан зўр келар,
яна тортар дунёмизни толгунча.

Ўзи ростдан битта қушми, илоҳим,
бу дунёни
шаҳар-шаҳар, ўлка-ўлка кўтарган?!
Бу дунёда энг охирги шоирнинг
юрагидир, балким, бизни кўтарган?!

Биз у қушга, Оллоҳ, нега тош отдик,
хотин, гўдак ҳам кексаю ёш отдик?!
Бу дунёда энг охирги шоирнинг
юрагини тошлагунча тош отдик...
У қушнинг ҳам сўнгисини отайлик,
кимнинг тоши тегар, қани, у қушга,
кўзимизни катта очиб боқайлик
кўк юзидан: кўчиб келган у қушга...

Кўк юзининг узанар ҳар қаричи,
бу не ишдир, айт, кўкларнинг эгаси,
нечун, айтгил, дунёнинг ҳам, қушнинг ҳам
ҳеч тузалмас, ҳеч тузалмас яраси?!

Қўл бер, бу дунёнинг тоғу тузин тут,
тоғу даштнинг, ахир, недир гуноҳи,
бу дунёда ўзинг ушла, ўзинг тут,
йиқилармиз, йиқилармиз, илоҳи!..

Балким, бир дам кўролмадик у қушни,
балким, ўзга дунёларга тўқнашиб,
парча-парча тўкилажаск бу дунё.
Кўк юзидан у қуш ғариб тушасжаск,
у қуш охир қайга кетиб тушасжаск,
охир қайга йиқилажаск бу дунё?!

Қутқар бизни бу қўрқувдан, шлоҳим,
уйғот бизни бу уйқудан, шлоҳим!..
... У уйқудан телба каби уйғониб,
кўзимизни очганда,
қўрқа-қўрқа кўтаришиб кўрпани,
қуш ўлигин ахтарамиз
тўшагимиз ичида...

Ўлик қушлар ерга қатор-қатор тушиб ётарди.

Болалардан бири:

— Тезроқ бўлинглар, қочдик, — деди. — Чимноз муаллима келяпти!..

Ростдан ҳам йўлнинг у четидан Чимноз муаллима келарди, ўзи ҳам тўғри улар томонга келарди. Эҳтимол, у қушларнинг бошига тушган савдони кўрганди.

Болалар ердаги ўлик чумчуқларни йиғиштириб, тезда кўздан ғойиб бўлдилар. Дарахт-нинг остида фақат Самад қолди, яна бир ўлик чумчуқ.

Чимноз муаллима келди, эгилиб ўлик чумчуқни ердан кўтарди ва Самадга ўғирилди:

— Эртага ё отанг, ё онанг мактабга келсин! — деди.

Самад индамади.

— Гапимни эшитмадингми?!

Самад яна гапирмади.

Шунда Чимноз муаллима Самаднинг қўлидан тутди:

— Қаерда яшайсизлар? — деди.

Самад боши билан имлади.

Чимноз муаллима Самаднинг қўлидан тортди:

— Кетдик! — деди.

Самад эгилганча Чимноз муаллиманинг ёнида йўлга тушди.

Кетдилар, етдилар. Самад эшикни очди, ичкарига кирдилар.

Самаднинг отаси йўқ эди.

Чимноз муаллима қўлидаги ўлик чумчуқнинг бошини силади:

— Ҳечқиси йўқ, кутиб тураман! — деди.

Шундай айтдики, гўё Самаднинг отаси келиб, бу чумчуқни тирилтиради.

Сўнгра Чимноз муаллиманинг кўзи девордаги суратга тушди.

— Онангми? — деди.

Самад бошини қимирлатди.

— Онанг ҳам уйда йўқми?

Самад бошини тебратди.

Чимноз муаллима суратга суқланиб боқди:

— Қандай гўзал онанг бор-а, — деди. — Ростдан ҳам гўзалми ё суратда гўзал чиққан-ми?

Самад охири тилга кирди:

— Билмайман, — деди, — кўрганим йўқ.

Чимноз муаллима суратнинг қора гардишини энди кўрди, сесканиб ўлик чумчуқни қўлидан ерга тушириб юборди.

Самад тез эгилиб, қушчани ердан кўтарди. Шу пайт эшик очилди, отаси ичкарига кирди, елкасида милтиқ бор эди, қўлида — у овлаган бир жуфт қирғовул.

Самад отасининг ёнидан сиқилиб ўтиб эшиқдан чиқди.

Чимноз муаллима Самаднинг отасини кўриб, ўзини йўқотиб қўйганди.

Чимноз муаллима бу ёш умрида ҳали ҳеч бир кишидан қўрқмаганди, аммо энди ҳис қилдики, бу одамдан қўрқади, энг оғири шу эдики, бу қўрқув унга лаззат бахш этарди.

Чимноз муаллима бехосдан бу одамнинг қўлидаги бир жуфт қирғовулар билан, яна бу киши овлаган-овламаган барча қирғовулар билан, какликлар, беданалар, жайронлар билан, бошқа шундай жсониворлар билан ўз қондошлигини, яқинлигини ҳис қилди ва бир жуфт қирғовулни кўрсатиб, юраги дужурлай-дужурлай:

— Овчимисиз? — деди.

Самаднинг отаси Чимноз муаллиманинг оёғидан бошигача термулиб:

— Ҳа, — деди. — **ОВЧИМАН!**..

Бир ов майдонидир бу қишлоқ, шаҳар,
милтиқсизу ўқсиз бу қандай овдир,
бир озча овчидир ҳамма эркаклар,
хотинлар ҳаммаси бир озча овдир.
Бу маккор боқишининг қурбони бўлай,
аёллар овланар, қизлар овланар,
узун киприклари ёрдам беролмас,
ола кўзлар, қора кўзлар овланар.
Қандай соз, эшикни очиб келмишсан,
сен менинг овимсан —
танидим сени,
балким, бахт қушисан, учиб келмишсан,
бас, қани елкангда қанотинг сенинг?!

Деворлар гул очар —
қўлинг тегинса,
тортилар Тангрининг қўли бу уйдан.
Бироз тутун ҳиди, порохнинг дуди,
бир озча қон иси келар бу уйдан.

О, ёмон тикилар кўзинг деворга —
суратга боққанда ёшланар кўзинг,
бурайлик суратнинг юзин деворга,
бир ўлган севгининг руҳи ёнмасин.

Балким, бир туш эрур у ўлган аёл,
юсам кўзларимни — қайтади, балким,
севги илоҳийди у ўлган аёл,
усиз илоҳсизман дунёда, балким.

Ўлганга барибир, шўрлик қолгандир —
ўлган ўлди, қолган энди найласин?
Дейдилар: Худолар ўлмас...

ёлғондир,
Худо ўлган ерда банда найласин?

Яримзор, яримҳуш кетар ўлганлар,
ким айтар қўли бўш кетар ўлганлар:
қўли текканидан оборар қўли,
кўзи кўрганидан оборар кўзи.
Қабрлар кўпаяр — дунё камаяр,
ўлганлар парчалаб оборар бизни.

Бир оздан оборар ҳар ўлган одам
ҳар қолган одамнинг тириклигидан.
Ноннинг таъмидану
сувнинг тотидан,
чечакнинг исидан, гулнинг ҳидидан.
Тирилар ҳаммаси бироз-бироздан,
бир қуруқ соямиз,
бир бўш алвасти,
Оллоҳим, чиқажак, ахир, қачондир
тупроқнинг устига
тупроқнинг ости.

Биламан, ўлганлар тирилмас,
аммо,
менинг у дунё-ла олди-бердим бор:
эхтимол, ўлимни ўлим олгайдир,
ўлимни ўлим-ла алмашмоқ даркор.
Сен ҳам, гўзал хоним, мени кечиргин,
сени қўрқитмасин қўлимдаги қон,
менинг овлаганим барча бу қушлар
у ўлган аёлга қурбондир-қурбон.

Юз қушининг, минг қушининг ўлими, балким,
унинг ўлимига тенг кела билса,
охири кунлардан бир куни, балким,
уни у дунёдан мен ола билсам.
Балким, сени унда Тангрим қўндирмиш,
балким, у дунёдан келган малаксан?

У аёл ўлганда ўлгандим, ўлган —
эхтимол, сен мени тирилтажасан.

Сочларинг бунчалар юмшоқдир-юмшоқ,
сочингга тегинса —
қўлим тирилар,
мен ўлган эдим-ку, не бўлди, Оллоҳ,
балким, танимдаги ўлим тирилар?!

... Самад мурғак тирноқлари билан боғда ерни кавлаб, ўлик чумчуқни кўмиб қўймоқчи бўлади.

Ер метин эди. Самаднинг бармоқларини оғритарди...

Илтижо қиламиз минг-минг тил ила —
дунёнинг тош сабри каби сабр йўқ.
Қабр йўқдир,
бир боланинг қўли-ла,
қазилган қуш қабри каби қабр йўқ.

Бир ҳовуч қора тупроқ етарди,
қушлар биздан кўз ёши ҳам сўрамас.
Бир қаричдай қабр қазсак,
бас эди,
бир бармоқдай гўр тоши ҳам сўрамас.

Бунча ўхшаш қушларнинг,
болаларнинг ўлими,
иккисидан ҳам
дунёда бир юк қолар:
болалардан — тўйғунича
яшалмаган бир умр,
қушлардан-чи тўйғунича
учалмаган кўк қолар.
Одам ўғли, сабаб будир, эхтимол,
болаларнинг
тобути тош кабидир,
балким, бу зил тобутларга юкланган
болаларнинг яшалмаган умридир?!

Яхшиямки, тобути йўқ қушларнинг,
ул тобутни юклаб қандай кезардик,
бутун осмон ул тобутга юкланиб,
балким, нозик елкамизни эзарди?!

Балким, етди додимизга болалар,
ўлган қушга қабр қазган болалар
бу тобутдан елкамизни асради,

Тирилар кўксимда юрак, илоҳим,
тирикман,
тирикман,
тирикман яна!
Тириклар яшаши керак, илоҳим,
ўзинг раҳмат қилгин ўлганларингни...

тепамиздан босиб турган бу кўкдан,
бу қуёшдан, бу юлдуздан, бу ойдан,
бу булутдан елкамизни асради.
Яхшиямки, яшайтимиз шунақа,
ҳар гуноҳни ювган, тузган топилар,
яхшиямки, бу дунёда бир парча
чумчуққа ҳам қабр қазган топилар.

...Балким, менинг қабримни ҳам қазган бор,
кундуз қазар,
кеча қазар қабримни,
чумдуги-ла чўқиб-чўқиб тупроқни,
бирор митти қушча қазар қабримни.
Ахир, ҳали мен оз умр сурганман,
ўлим, балким, узоқ-яқин излайди.
У қушчани, балким, юз бор кўрганман,
айтганманки,
шўрлик дон-дун излайди.

У чумчуқнинг еми, балким, менман, мен,
у чумчуқнинг чумдугида донман, мен,
чўқилар, чўқилар мени у чумчуқ.
Кунларимни, йилларимни чўқилар,
қора сочим, қўлларимни чўқилар,
чўқилар, чўқилар мени у чумчуқ.
У чумчуқнинг чумдугидан қутулиб,
бекинмоққа ҳеч бир макон топмадим,
у чумчуқнинг қабоғида тутилиб,
чидамоққа жонимда жон топмадим.
Чўқилайди, чўқилайди бу чумчуқ,
бу танимдан
неча жонлар айрилар,
Мендан қўпиб,
қават-қават шилиниб,

яна янги,
янги танлар айрилар.

Чўқилайди, чўқилайди у чумчуқ,
оғриқ чиқар танимдан,
танимдаги оғриқлардан кўкариб,
қизим чиқар,
ўғлим чиқар танимдан.
Отам ўғли, бас, сен нечук, мен нечук,
бас, мен кимман,
бас, мен қайдан туғилдим,

балким, шундай отамни ҳам
чўқилаган бу чумчуқ,
мен отамнинг танидаги
оғриқлардан туғилдим.
Балким, шундай на таниш бор, на ёт бор,
бу дунёда

ҳаммамиз бир баданмиз,
балким, шундай биз одамлар, одамлар,
насл-насл чўқиланган бир танмиз.

Не бўлғайки,
ҳовуч-ҳовуч дон сепилган ҳар ерда,
не бўлғайки,
бошдан-охир ҳовли-ҳовли сочилдик.

Балким, шундай битта тандир
бу дунёнинг аввали,
балким, «Оллоҳ» дейилган дам
шундай бирдан очилдик.

Балким, шундай минг йиллардир
у чумчуқнинг тумшуғидан
тушиб-тушиб келармиз,
минг йиллардир шундай
чўқиланган бадандан
сачраб-учиб келармиз.

Ориқлардан, оромлардан
ўтиб-ўтиб келармиз,
кундузлардан, оқшомлардан
ўтиб-ўтиб келармиз.

Пешонада ҳали бундай
минг-минг оғриқ-аччиқ бор,
минг-минг кундуз-кеча бор,
бир ўлимсиз ТАН бор бу ер юзида,
бир ўлимсиз ЧУМЧУҚ бор...

Самад чумчуқни кўмиб келганда, Чимноз муаллима уйда қирғовулнинг патини юларди.
Отаси деворга суяниб, кулиб қараб турар эди.
Аммо девордаги онасининг йиллар бўйи боқиб турган сурати ўғирилган эди, қора
гардишли суратнинг юзи деворга буриб қўйилганди.

Самад шошди, бир суратга, бир отасига термулди.
Отаси бирдан ҳушёр тортиди, суратнинг юзини бу ёнга ўғирди. Самад бадтар шошиб
қолди. Суратдан термулиб онаси жилмаярди.

Самад суратдан кўзини олди. Ўша кун қирғовул гўштини оғзига ҳам олмади.
Ўша кундан кейин Чимноз муаллима гоҳи-гоҳи Самадларникига келиб турадиган бўлди,
бироқ ҳар гал у келганда, Самад секин орадан чиқиб кетар, уйга жуда кеч, Чимноз
муаллима чиқиб кетгандан сўнг қайтарди, ҳар гал қайтганда отасини хурсанд, жилмайган
ҳолда кўрарди.

Бир гал Самад уйга қайтиб, эшикни ҳарчанд итармасин, оча олмади.
Эшик ичкаридан берк эди.

Самад оёқларининг учига чўзилиб деразадан қаради ва отаси ҳамда Чимноз муаллима-
ни кўрди. Чимноз муаллима йирик, оқ-оппоқ қуш каби тўшакка узала тушганди. Бу,
эхтимол, отаси овлаган энг гўзал қуш эди. Бироқ, у қуш тирик эди. Чимноз муаллиманинг
қўллари отасининг бўйнидан қучарди, лаблари отасининг юзидан, кўзидан ўпарди, оёқла-
ри...

...Қарама, болам, ёш бола бундай ишларга қарамайди!..

Аммо Самад қараб турарди.

Девордаги қора гардишли суратдан онаси ҳам қараб турарди, қараб куларди, гўё севинарди. Нега севинарди, Оллоҳ?!

Сўнг Чимноз муаллима чиқиб кетди, уйда ёлғиз отаси қолди, яна онасининг сурати.

Ўша куни Самад отасига бир оғиз ҳам гапирмади, бош кўтариб суратга ҳам боқмади.

Эртасига Чимноз муаллима Самадни доскага — ёзув тахтаси олдида чиқарганда, Самад тош каби сукут сақлади.

Чимноз муаллима:

— Ёз, — деди.

Аммо Самад бу қора тахтага ҳеч нима ёзмади, кўзини қора тахтага тикканча тураверди, гўёки, бу қора тахта деразадай ярқ этиб очиларди, чексиз йўқликка, бош-ахири йўқ зим-зиё қоронғуликка очиларди. Самад у деразадан боқиб, қоронғуда кимнидир кўрарди.

КИМНИ?!

Бешикдан тобутгача

умримиз оқ узра қора ёзилар,
бас, нечун, менинг болам,
бу тахтанинг юзи қора,
нега оқ-ла ёзилар?

Умр деганлари узун ё қисқа,
дунёнинг энг қийин дарси экан-да.
Бу қора, қоп-қора ёзув тахтаси
бизнинг умримизнинг терси экан-да.

Юлдуз-юлдуз йиртилган кўк юзидай
у тахтани сўз-сўз йиртган биз бўлдик.
У қора тахтанинг
қора бетидан
туғилган сўзларни тутган биз бўлдик.

Ёздик ва ўчирдик бўйи-эинида,
ул қора тахтанинг ҳар қаричинда
қўлимизнинг изи намоён.

Алдандик, менинг болам,
у ёзув тахтасига,
энди билдик, ҳар ёзувнинг ўчмоғи аён.
Ёздик ва ўчирдик —
севинчу ғамимиз
ҳар сўздан, ҳарфдан, чизгидан ўтди,
у қора тахтадан ўтдик ҳаммамиз,
билгинки, бир қора кўзгудан ўтдик.

У кўзгудан қўлимиз-ла ёзилган
неча-неча отлар ўтди,
туғишганлар, ётлар ўтди.

«От» деб ёздик,

«Ўт» деб ёздик,

у кўзгудан

йилқи-йилқи отлар ўтди,
чаман-чаман ўтлар ўтди.

Ўтган ўтди —

бир дам дўниб,
у кўзгудан сўролмадик,
минолмадик у отларни,
у ўтларни ўролмадик.

Менинг болам, бу не ишдир,
боқдим, йўл тута билмадим,
у кўзгудан ҳамма ўтди,
сен нега ўта олмадинг?!

Талпинарсан, уринарсан,
у кўзгунинг ичиндасан,
балким, ҳозир от чопарсан,
балким, ўроқ-пичандасан.

Нега бунча ивигансан —
терданми ё кўз ёшидан?!

Бирор фурсат сувинг чиқмас
у кўзгудан қирғоққа,
у кўзгу босар бошингдан,
бўйинг чиқмас у кўзгудан қирғоққа.

Қуриган, ёрилган лабларинг билан
чақирарсан, сас бермаслар сасингга,
талпиниб, кучаниб уён соларсан,
нозик қўлларинг-ла, оёқларинг-ла
у ёзув тахтасига
михланиб қоларсан.

У қора тахтада йўқолар, йитар
қоп-қора кўзларинг, болам,
у қора тахтада кўкарар, битар
япроқ-япроқ сўзларинг, болам.
У сўзларни теролган йўқ, былган йўқ,
юз бор чақир —
ёрдам қилиб келган йўқ.

Кошки, биров ёрдам этсин додингга,
у чормихни ўзинг суғур, воҳ, болам,
дор куни ўз отинг этсин додингга,
ўзинг ўз отингни чақир, воҳ, болам!

Йўқ, тилинг дудукланар, шошарсан —
ўз отинг тилингга битмайди гўё,
уринарсан, талпинарсан, тошарсан,
ўз отингга кучинг етмайди гўё.

Кел, қийнама бировни ҳам, ётни ҳам —
кучинг етмас ўз муқаддас отингга,
менинг болам, оғир кунда оти ҳам
бу дунёда мадад бермас одамга.

Ким қолибди бу дунёда?
Умр йўли
дунёнинг энг кетар-келмас йўлидир,
менинг болам, бу дунёда
ўлгунча
ҳар ким шундай ўз исмининг қулидир.

Ўлгунча жонимиз-ла
боқажакмиз исмимизни,
этимиз-ла, қонимиз-ла
боқажакмиз исмимизни.

Майли, жони бўлмаса-да,
гўшти, қони бўлмаса-да,
яна, яна бу дунёда ҳар ненинг
исми ўз жонидан чиқар,
тошнинг, сувнинг, ернинг, кўкнинг
исми ўз жонидан чиқар.

Ўз исмига кетар кучи,
ҳар не кучдан тушиб қолар.
«Сув» дегунча — сув чарчайди,
«Тош» дегунча — тош юмшалар.

«Ер» дегунча —
ер ҳам биров ботар ерга.
«Кўк» дегунча —
кўк ҳам биров кўкдан тушар.
Ичимизни бир севги еган каби,
титраб-қақшаб «Севаман» деган каби
севгимиз чарчаб қолар.
...Бас, сен нечук, менинг болам,
ўз исмингни чақирмоққа,
у ёзув тахтасидан
талпиниб чормихни суғурмоққа
ҳали кучинг қолдими?

Ер юзида
оёқ қўйиб турмоққа
ҳали бир қарич еринг,
кўк юзинда
боқмоққа бир қарич кўкинг қолдими?
Бир қарич ер — кўкнинг орасида
ўсмоққа,
қалқмоққа бир қарич бўйинг қолдими?

Ерда еринг,
кўкда кўкинг қолмаса, болам,
ўз исмингни қичқирмоққа
яна кучинг қолмаса,
энди қўрқма,
чақирмоққа яна бир от топарсан,
ундан кўмак, ундан имдод топарсан.

Уни чақир, оғир кунда, оғир дамда,
ўз дардингни унга де, болам,
бу қора тахтага, бу кўр тахтага
юзингни тут:
— Она!.. — де, болам!

...Қора тахта, кўзингни оч,
кўр мени, кўр, қора тахта.
У қоракўз, у қорасоч
онамни бер, қора тахта.

Қора тахта, Худодан қўрқ,
«Йўқ» дема, йўқ, қора тахта.
Қора тахта, онамни туғ,
Онамни туғ, қора тахта!..

Ўша кун Самад мактабдан қайтганда, онаси яна жилмайиб девордаги суратдан боқарди.

Отасининг қўшоғиз милтиғи ҳам деворга осиб қолган эди, бироқ отасининг ўзи йўқ эди.

Самаднинг кўзлари жикка ёшга тўлганди, Самаднинг йиғлагиси келарди. Онасига ўгирилиб: «Кулма!» — деди.

Аммо онаси ҳали ҳам кулиб боқарди.

Самад курсини оёғи остига қўйиб кўтарилди, онасининг юзини деворга ўгирди.

Сўнгра милтиқни девордан олиб келди, ўқларнинг жойини биларди, борди, бир жуфт патрон келтирди, милтиққа жойлади, тепкиларнинг иккисини ҳам тортиб, пастга қўйди.

Кейин бир қалин ипнинг учини милтиқнинг тепкиларига туғиб, иккинчи учини эшикка боғлади, юзи деворга ўгирилган сурат остидаги курсига ўтирди, милтиқнинг қўндоғини ерга тираб, қўшоғизни нақ дукурлаётган юрагига қадади.

Самаднинг чеҳрасида ғалати бир тус бор эди. Гўёки, бу пайтда, у умрида ҳеч қачон ўйнамаган энг қизиқ ўйинини ўйнаётганди.

Самад боғлаган ип милтиқ ва эшик орасида таранг тортилганда, эшик очилган заҳоти ўқ унинг юрагига отиларди. Самад гоҳ ипга, гоҳ эшикка термула-термула кутарди. НИМАНИ кутарди, Оллоҳ?!

Ўлгунча

қанча-қанча эшикдан ўтар одам,
дунё —

юзимизга тутилган эшикларга тўлиқдир.

Эҳтимол,

юзимизга ёпилган эшикданмас,
юзимизга очилган

эшикдан қўрққуликдир.

Болагинам,

ҳаммамиз ҳам туғилганда йиғлармиз,
оналарнинг танидан
қувилганда йиғлармиз.

Балким, яшамок эмас

дунёга келмоғимиз,

балким, туғилган куни

бошланар ўлмоғимиз.

Оёғимиз ерга теккан заҳоти,

қадам қўйиб йилдан-йилга ўлармиз,

бу дунёда бир дафъалик ўлгунча,

Худо билар, неча карра ўлармиз?!

Бир нозли хотинга айланган куни

бир гўзал қиз ўлар, болам,

мўйлови чиққан куни

бир ўсмир қувноқ ўлар.

Бу дунёда оз яшаган

оз ўлар, болам,

бу дунёда кўп яшаган кўпроқ ўлар.

Ҳеч ким кўрмас марҳумларнинг қонини,
бизлар соғмиз, соғ одамга ким йиғлар?

Ким билади,

қўл-оёғи титраган бу кампир

бир нозли хонимнинг олмиш жонини,
бу шўрлик чолнинг букри белида
навқирон йигитнинг, балким, қабри бор.

Ҳам ўликмиз, ҳам тирикмиз, илоҳи,

биз нечук инсонлармиз,

бу дунёда кезиб юрган

жонли қабристонлармиз.

Болам,

хайрон боқарсан пешонам ажинига,

бир вақт мен ҳам бола эдим —

сенинг ёшингда.

Йиллар ўтди, ўлди-кетди у бола,

кўмдим у болани пешонамнинг тиришига.

У болага ҳеч ким аза тутмади,

туққан одам ҳам ҳеч йиғламади,

ҳеч ўзим ҳам йиғладим, ўзим ҳам —

ҳеч билмадим,

у боланинг қўли қачон

тушиб қолди қўлимдан,

у боланинг юзи қачон

йитди-битди юзимда?!

Болам, золим ажал бу ён чопгунча,
келиб бизни бу дунёдан топгунча,
исмимизни билгунча
оламнинг қабртошлари,
умримиз чўзилгандан чўзилажак,
ортажак пешонамизнинг ажинлари,
пешонамизда
янги-янги қабрлар қазилажак.

Тақдир отиб ўйнар
бизни сомон чўпидек,
ойлар, йиллар
гуруҳ-гуруҳ ўтажак устимиздан.

Қўлимиздан
қанча-қанча қўл узилиб тушажак,
қанча-қанча юзлар тушиб кетажак
юзимиздан.
Ўзимизни
қанча алдаб овутсак, фойдаси йўқдир,
юзимизни,
қўлимизни тутсак, фойдаси йўқдир.
Фойдаси йўқ, гўзалмисан ё хунук,
туғилгандан ўлгунча,
ойлар, йиллар юзингни,
қисмат ёзиб-чизиб қоралагунча
ҳаммининг юз-кўзини,
юзимиз ҳам вароқ-вароқ йиртиллар.

Тунлар боқиб биз термулган кўзгулар
бу кун танимайди бизни,
яхшиямки, бу дунёда биз ҳали
таниб олаяпмиз ҳар кун, илоҳим,
таниб олаяпмиз бир-биримизни.

Яхшиямки, ўзимизни
таниб олаяпмиз, шукур,
кўзгуларда юзимизни
таниб олаяпмиз, шукур.
Ҳали оқарганмас қора сочимиз,
пешонамиз тиришиб қат-қат бўлмади,
ҳали пешонамиз тиришларидан
кўзгулар чирсиллаб қарс-қарс синмади.

Ҳали ботмаганмиз минг-минг гуноҳга,
болам, вақти келди,
бу дунёдан кетайлик, кетайлик,
бир гўзал юз билан кетайлик
Оллоҳнинг эшигига...

Эшик очилиши билан милтиқ отилди.
Эшикни очган одамни сен кўрмадинг, болам! У одам ким эди?!

Балким, қўшни болалардан бири эди, сени ўйнамоққа чақириб келганди.
Балким, Чимноз муаллима эди, яна сизларникига келганди.
Эҳтимол, эшикни очган ўз отанг эди.
...менинг болам, балким, у эшикни очган МЕН эдим...

Озар тилидан Карим Баҳриев таржимаси.

Адҳам Дамин

Ҳасём ВА Бувим

Роман

Тонг сахар ташкарида машина овози эшитилгандек бўлди. Акмал кеча Тошкентдан чарчаб келган бўлса-да, барибир уйкусида сергак эди.

Аста туриб ҳовлига чиқди. Болохона остида турадиган сутранг «Москвич» жойида йўқ. Укаси Толибу ундан бошқа ҳеч ким машина минмайди бу уйда. Азонлаб қаёққа кетди экан? Кечқурун ҳаммалари жам бўлиб, ош еб ўтиришганда индамаганди. Секин бориб укаси яшайдиган ташқи ҳовлига кўз ташлади: чироғи ўчиқ, болалари уйқуда. Катта ҳовлига қайтаркан бувисига¹ кўзи тушди.

— Буви, нима гап? Мошин кўринмайди? Толиб қаёққа кетди? — деди у ҳовлиқиб.

— Тинчлик. Яхши ётиб турдингми, болам? — бувиси ўзини хотиржам тутишга уринди. — Даданг билан докторга кетганди.

— Нимага?!

— Тезда қайтамиз дейишди. Пича мазаси қочди-ёв. Биласан-ку дадангни, ичимдантоп. Қайтишса, ўзинг гаплашарсан. Хавотирланмай кириб ухла, ҳали вақт эрта.

Акмалнинг уйга киргиси келмади. Фира-ширада ҳовлидаги валишлардан ой нурида ҳосил бўлган олакўланкаларга, юлдузлари бирин-сирин милт-милт қилиб ўча бошлаган баҳор осмонига бепарво қараб, ўйчан кезиб юрди. Бошқа маҳалда бу гўзалликлардан кўнгли чексиз яйраб, ажабтовур маънолар кашф этарди. Ҳозир эса хаёли «Дадамга нима бўлди экан? Бувим ниманидир мендан яширди», деган ўйлар билан банд эди. У ўз саволларига бирор жўялироқ жавоб топа олмади. Охири уйга паришон кирди-да, беихтиёр чироқни ёқди ва бешиқда пишиллаганча ухлаб ётган олти ойлик қизчасига термулиб, ўзини-ўзи чалғитишга уринди. Барно! Барнохон! Ҳадемай катта қиз бўлиб, «дада, дада» деб тили чиқади. Ёки онасига тортиб, қўқонликларга ўхшаб олдин «ая, ая» дермикин... Кейин у ҳам дадасидек қизчасининг қўлидан етаклаб, қишлоқ гузаридаги ёлғиз дўконга олиб боради. Барно «уни олиб беринг, буни олиб беринг», деб хархаша

¹ Ойи маъносига.

қилади, худди ўзининг болалик пайтидагидек. Ўзи ҳам ғирт шунақа эди. Мана, шаҳарга борганига қанча йиллар бўляпти-ю, қишлоқда кечган болалигини, болалик хотираларини ҳозиргидек кўп эслайди. Дадам ҳўп ажойиб-да, уни кўп яхши кўрарди, қаерга борса эринмай ортидан «дум» қилиб эргаштириб юрарди. Барнодек у ҳам тўнғич фарзанд эди-да. Энди эса, Барно каттасига¹ тўнғич набира. Эҳ, каттасига нима бўлди экан?! У оҳиста эгилиб, қизчасининг юзларини силади, сўнг, меҳри жўшиб, лўппи юзларидан беозор ўпди.

Хотини бир кўзғалиб, уйқусираганча пичирлади.

— Ҳа, тинчликми?.. Кўйинг, уйғонади. Ўзи ғингшиб-ғингшиб янгитта ухлади. Чироқни ҳам ёқвоганингизни.

— Тинчлик. Негадир уйқум кочди.

— Боя машина овози келгандек бўлдимми?

— Дадам билан Толиб бир жойга кетишибди.

— Ҳа... Унда ухланг, ҳадемай тонг отади.

* * *

Бу пайтда укаси билан дадаси туман маркази — Бағдоддаги шифохонанинг жарроҳлик бўлимига етиб келган эди.

— Яна келдингизми, домла? Саҳарлаб-а?! Сўфи азон айтмасдан бурун. Тағин ўша дардми? Ичгандирсиз-да? — деди қирғизқовоқ Наби доктор, иккинчи қаватдаги жарроҳлик бўлими эшиги тўйнугини хушламайгина очаркан, уйқуга тўймаган кўзларини ҳамқишлоғи Самин домлага ёқимсиз тикди.

Домла ўглининг ёнида бу гапларни эшитгандан хижолат тортиб, бошини қуйи солди. Кейин сўниқ оҳангда:

— Тезроқ, Набижон, туни билан мижжа қоққаним йўқ, — деди-ю, тишини тишига босганча оёқларини жуфтлади, қўлларини мушт қилиб қовуғининг устига босди.

— Киринг! — Наби доктор истамайгина эшик очиб йўл бошлади. Сўнг тиббий муолажа хонасида шприц билан қовуқ тепасидан сийдикни тортиб оларкан, норози ғудурлади:

— Нима бало, жонингизда қасдингиз борми, домла? Неча марта айтдим — ичманг деб. Туппа-тузук тушунган одамсиз, ахир? Худо кўрсатмасин, бу туришда сийдик танангизга тарқаб кетса... Ёки яшаш жонингизга тегдимми?

«Тегди» деб юбораёзди домла сал бўлмаса. Лекин ўзини босди. Дардини аритаётган одамга терс гапириш яхшимас. Нима бўлганда ҳам Набижон — доктор. Аммо негадир бу гал Наби жарроҳнинг қўли оғир қимирлаётгандек, иши ҳам қийин кечаётгандек туюлди — оғриқ жонидан ўтиб, кўз олди қоронғилашди. Ҳатто у ишни тугатгандан кейин ҳам ўзида оз бўлса ҳам енгиллик сезмади...

Кетишларида Наби доктор масалани узил-кесил қўйди:

— Домла, операция қилдирмасангиз бўлмайди. «Простата» бези катталашиб кетган. Бу ёғига ҳазили йўқ. Олиб ташлаш керак! Бўлмаса, у яна шишиб, сийдик йўлини тўсаверади. Айниқса, ичганда хуружи кучайиши ўзингизга ҳам маълум. Кўнмасангиз оқибати ёмон.

Домла бу кескин гапдан аввалига бошига мушт тушгандек қарахт бўлиб қолди. Ҳаял ўтгач, ўзига келди-да:

— Набижон, тўғрисини айт: Сулаймон домла ҳам шу касалини сенга операция қилдириб ўлганмиди? — деди унинг юзига тик қараб.

— Энди у кишини қўйинг! — Наби докторнинг ранги қув оқариб, жаҳли чиқди. — У киши саксондан ошганди. Бошқа дардлари ҳам бор эди.

— Балки операция қилдирмаганда узокроқ яшармиди? — деди-да, домла эшик томон юрди. Негадир бу гал домланинг эсига раҳмат айтиш ҳам келмади. Бу эса Наби докторга оғир ботди. Тағин Сулаймон домлага писандаси-чи... Қилган яхшиликларига раҳмати шу бўлдимми!

— Домла, — орқадан Наби докторнинг зардали овози келди. Домла эшик тутқичидан ушлаганча ўгирилиб қаради. — Агарда яна ароғ ичиб шу аҳволда келсангиз қарамайман, билиб қўйинг! Бу ерда сиздан бошқа ҳам мингта ташвишимиз бор. Сиз бўлсангиз кунда-шундасиз, ичмаган кунингиз йўқ, уялмайсиз ҳам. Айтганини қилмайсиз. Бу қанақаси ахир?!

¹ Бобоси.

— Ўчир овозингни! — Домла охири чидаёлмади. — Насиҳатингни бошқаларга қил! Мен сени ўзимники деб...

— Мен ҳам сизга ачинганимдан, ўқитган домлам, ҳамқишлоғим бўлганингиз учун айтаяпман...

— Келмайман! — Самин домланинг кўзларидан нафрат ўти чақнаб, қўлини зарб билан силтади. — Сени ҳам, банисангни ҳам елкаминг чуқури кўрсин! Ўлсам ҳам келмайман!!!

Домланинг важоҳатини кўриб Наби доктор хушёр тортди, бироқ бирор нарса деб дафъатан жавоб қилолмади. Касалхона эшиги тарақлаб ёпилди. Шунда Наби доктор қўлига тиг ушлаб эмас, балки тилига эрк бериб катта хатога йўл қўйганини пайқади... Лекин гишт қолипдан кўчганди. Айтилган сўз — отилган ўқ!

II боб

Самин домла касалхонадан қайтгач, Наби докторнинг очикдан-очик айтган гапларидан аввалига дили қаттиқ ранжиган бўлса-да, барибир кўнглининг бир четида унинг ҳақлигига ҳам иймон келтирди. Ахир шу зорманда ичкилик қачон, кимга бахту омад келтирибдики, унга яхшилик келтирса. Ҳамма қора ишлар аслида шундан бошланади-ку. Мана, оқибати — уни ҳам бемаъни «чол касали»га гирифтор этди. Аслида-ку олтмишдан ошиб нафақага чиққан, тирикчилик — тирриқчилик деб ҳамон мактабда ўралашиб болаларга ваъз ўқиб юрган одамга сира-сира бу ярашмаган иш. Бу ёғи болалар ҳам улғайиб қолди. Қолаверса, эл-юрт, маҳалла-кўй олдида ҳам уят. У қишлоқдагина эмас, бутун бошли туманда ўз обрўсига эга муаллим. Бироқ, бир томондан у турмушнинг не-не азоб-укубатлари-ю, қийинчиликларини тотмаган, не-не қирғинбарот ва қатагон даврларни кўрмаган. Қанчадан-қанча тенгқурлари бу кўргуликларига дош беролмай эрта ҳазон бўлишди, кўплари эса немис урушида ўлиб кетишди. Қолган-қутганигина кўрсатганига шукур қилиб, мусичаи безаволдек умргузаронлик қилмоқда. Омад-лимикан ёки Худога хуш келиб қолган жойи бормикан, у барига мардона туриб омон-эсон шу ерга етиб келди, эгилмади, букилмади, синмади, сотилмади. Аммо ўша алғов-далғов кунларнинг мудҳиш асорати юрагининг тубида бир умр муҳрланиб, қора доғ бўлиб қолди. Эслаганда юраги қон, дили хуфтон бўлади, борлигини зулмат қоплайди. Шундай пайтларда ўқувчиларига бу манфур замона ҳақида ич-ичидан илғаган бор ҳақиқатни оқизмай-томизмай айтиб солгиси келади. Лекин айтолмайди. Мана шу — биргина «айтолмагани»дан дили баттар куяди, бутун вужуди коврилади, виждони эзилади. Аслида-ку бу дунёда дарди йўқнинг ўзи йўқ. Аммо дилда борини тилингга чиқаролмай, ҳақиқатни айтолмай дардингни ичингга юта-юта зимдан қийналиб юришдан оғири бўлмаса керак. Айтсанг — тилинг куяди, айтмасанг — дилинг... Қурмагур мана шу ароқдан «қиттак» ичганда ўтмишни ҳам, айтолмаган дардларингни ҳам бироз унутгандек бўласан. Гоҳида эса бунинг акси бўлади, улфатинг ўзингга хуш келиб қолса, унга ишониб юрагининг туб-тубидаги дардларни, армонларни тўкиб соласан. Ўтмишни бузиб кўрсатаётган «кўзбўямачилар»ни бўралаб сўкасан, даврга, замонага дарғалик қилаётганларнинг тутган йўлидан ошқора нолийсан... Лекин сенинг бундай ҳақ гапларингни жон қулоғи билан тинглайдиган мард қани? Тинглайди-ю, чурқ этмайди, ёлғондакам бош қимирлатиб маъқуллаган бўлади-ю, бир оғиз гап қўшмайди. Кейин тезроқ сенинг ёнингдан жилиб қолиш тараддудига тушади. Ахир дангал гапларни эшитишга ҳам юрак керак, юраги бор эркак керак. Давр эса кўпларнинг юрагини аллақачон заҳарлаб бўлган: тили ботир одамнинг олдида узоқ ўтиришга ҳам бардоши етмайди.

Домла буларни яхши билади. Лекин нима қилсин, ўтмиш ўзининг қаро қилмишини қилиб кетган — замона зўрниги, томоша — кўрниги бўлгач... Ўтмиш, ҳаёт, умр, вақт — оқар сув, қайтиб келмайди. Қоплони йўқ ўрмонда чиябўри ҳукмрон. Чиябўри — айёр, чиябўри — хийлакор, чиябўри — кўрқоқ. Шунинг учун унинг сиёсати ҳамма нарсадан устун. Гоҳида бир оғиз гап бошингга не балоларни ёғдирмайди, икки одамни дўст деб бирга ўтирсанг, қулфу дилингни очсанг, албатта, уларнинг биттаси чақимчи, хуфия агент, коммунист — тузумни ёмон деганларнинг танобини бирпасда тортиб қўйишга устаси фаранг бўлиб чиқади. Бироқ ундайлар ўзларини сира сездирмайди. Соткинларнинг юмуши ҳаммиша пинҳон. Шундан-да, кимга ишонишни билмайсан. Олтмиш йил буларни — тузум-

нинг алдов-салдов шиорларини, гапларини, ўзбекнинг қўл-оёғинигина эмас, ҳатто оғзини ҳам боғлаб ташлаганларини кўрган одам, кўрганларини ичига юта-юта дарддан юраги тошга айланган одам нима қилсин, аламини, қасдини нимадан олсин!.. Ёлғиз ичкиликкина дардини биров энгиллатади. Шундай бўлгач...

Домла Наби докторга айтирини айтиб, ундан ҳам эшитадиганини эшитиб келган кундан сўнг бир ҳафта юқоридаги аччиқ ўйлар гирдобиди ичкиликдан ўзини тийиб юрди. Лекин май ойи келди-ю, байрамларга кун туғди. Шўро тузумининг нимаси кўп — ўзини ўзи улугловчи календар варағида қон ранг — қизил билан белгиланган байрамлари кўп эди. 1 май бирдамлик куни арафасида мактабда бўлган ўтиришда яна даврадагиларнинг ширин сўзларига таслим бўлди — ичиб юборди. Барибир майиб эътиқод, ўрганган кўнгил ҳаёлдаги ҳақиқатдан, ҳаётдаги аччиқ қисматдан устун келди. Касали биров хуруж қилди-ю, ўтиб кетди. Кейинги байрамлар — 5 май матбуот куни, 7 май радио куни ҳам оз-оздан ичишга тўғри келди. Орадан икки кун ўтгач, 9 май ғалаба куни эди. Унинг ҳам немис-фашист босқинчилари устидан қозонилган ғалабада муносиб улуши бор, ичмай бўладими? Болохонага жой қилиб, хизматдош тенгдошларини уйга чорлади. Байрам-байрамдек ўтди. Чиройли сўзлар айтилди, ғалаба учун, ғалабага ҳисса қўшганлари учун, ҳалок бўлганлар учун ва ўзларидек юртни ҳимоя қилиб тирик қолганлар учун пиёла тўла ароқлар бирин-сирин бўшатилади. Тунда дарди қайтарилди. Азобига инсон зоти чидаб бўлмасди. Аммо домла бир илож қилиб тонггача чидади. Бироқ бу сафар ўғли Толибжонни безовта қилишга ҳам ботинмади. Ўзидан, иродаси сустлик қилиб ичганидан уялди. Ахир ўғли Наби доктор айтган гапларни эшитди. Сўнг, тоқайгача уни ҳам ўзининг бедаво дардига шерик қилиб етаклаб юради.

Азон туриб кийинди, бир сумкага энгил-елпи уст-бошларини солиб, зарур хужжатларини олиб йўлга отланди.

— Ҳа, қаёққа? — хотини саволига жавоб ололмай ортидан кўчагача эргашиб чикди. Ниҳоят у хотини томон ўгирилиб шундай деди:

— Агар бугун келмасам, мени кутманглар, Фарғонага — вилоят банисасига бораман, олиб қолишса, ўша ерда қоламан.

— Вой, ўлмасам! Намунча, дабдурустдан? Ҳеч бўлмаса, Толибингизни уйғотай, районгача кузатиб қўяр.

— Керакмас! Безовта қилма! Балки райондан қайтарман.

Меҳринисо опа эри бунчалик тез йўлга отланганини ҳам, унинг не қарорга келганини ҳам дарҳол англади. Ахир эрининг дарди унга аён. Шунинг учун сўнгги вақтларда «дардга энгил-елпи қарамай, охиригача яхшилаб даволанинг» дея ҳар куни эси кетарди. Эри бўлса, докторхонадан дарди ариб қайтгач, яна ҳеч нарса кўрмагандек ишга — уйлари ёнидаги мактабга чиқиб кетар, докторларнинг ўғити-ю, унинг ёлворишларига қарамай, гоҳида тагин ишдан сўнг ичиб маст ҳолда қайтарди. Бундай қушлари, албатта, касали кўзиб, тун азобга айланарди. Лекин, ўғли Акмал Тошкентдан қайтган куни сахармардонда шифохонага борди-ю кўнгли синиқ қайтди: аввалгидек очилиб-сочибли гаплашмади. Бир кун бу ҳақда сўраганди, «Мен Наби докторни одам деб, ўзимнинг ўқувчим деб, ўзимизнинг қорадарахтнинг одами деб юрүвдим, адашган эканман», деди-ю, бошқа бу тўғрида чурқ этмади. Демак, Набижон тушмагур нимадир деган. Мана энди шунинг аламига Бағдод докторлари қолиб, Фарғонага кетармиш... Зора, Худо инсоф бериб райондан қайтса. Узоқнинг иши қийин, олтмиш-етмиш чақирим йўл юриб ҳар куни ҳолидан ким хабар олади? Дардчил одамнинг кўнгли яримта, икки кўзи эшикда бўлади, ортидан одам келмаса дили оғрийди. Касалхонанинг овқати ҳам ҳаммага маълум: оч қолдирмайди-ю, еб-ичиб барака топмайсан. Лекин эрининг шу — бир сўзлиги, қайсарлиги чатоқ-да. Айтганидан қолмайди. Биров юз гапирсин, минг гапирсин, барибир ўзиникини ўрал дейди. Ҳа, майли, ишқилиб, дардига Худованди Карим тезроқ шифо берсин-да. Болаларининг бахтига боши омон бўлсин...

Эртаси чой ичиб ўтираркан, Толиб сўради:

— Буви, дадам қани? Ё мактабга кириб кетдимми?

— Йўқ, — деди Меҳринисо опа. — Сахар туриб, докторга — Фарғонага кетяпман, қайтмасам — қоламан, деб бир сумкага кийимларию чойнак-пиёласини солиб чиқиб кетди.

— Нега мени уйғотмадингиз?

— Даданг унамади.

— Аксига олиб бугун ишхонамга текширувчилар келмоқчи эди. Касалхонада

ётиб тузалиб олинг, десам кўнмаётганди. Энди бирдан... Лекин Фарғонага бориб нима қиларкан?!

— Ташвишланма, кутайлик-чи. Балки райондан қайтарман ҳам деди. Ажабмас, ҳар галгидек дарди ариб райондан қайтса. Айтмоқчи, охири борганларингда Наби аканг нима деганди? Ўшандан буён шашти паст.

— Дардингиз оғир эмас, лекин операция қилиш керак, бундай юраверманг, агар яна ичиб шу аҳволда келсангиз ёрдам бермаймиз, деганди. Кейин яқинда мени кўриб тагин «дадангни бир илож қилиб кўндиргин» деб тайинлаганди... Бу гапларни акамга айтгандим. У Наби доктор билан ҳам, дадам билан ҳам ўзим гаплашман деганди...

III БОБ

Домлани вилоят касалхонасининг урология бўлимида ўртабўй, тўладан келган, ўзбекчани териб-териб гапирадиган ўттиз икки ёшлардаги бўлим бошлиғи тожик йигит Хайрулло қарши олди. Аҳволни кўриб, ортиқча савол-жавобсиз, туман касалхонасидагидек биринчи ёрдамни кўрсатди, касаллик тарихи ҳақида сўраб-суриштирди, йўлланмасиз келганига шама қилиб ўтди. Сўнг:

— Болалардан нечта? — деб сўради.

— Ўнта.

— Ўх-хў! Қахрамон отаман денг. Бой экансиз.

— Тўрт ўғил, қолгани қизлар, — домла ғурурланиб жавоб қилди.

— Ўғилларингиз катта бўп қолгандир?

— Иккитаси уйланган. Каттаси Тошкентда — олим бўлмоқчи. Кейингиси ўзимизнинг Бағдодда — суғурта идорасида бошлиқ. Кичиклари мактабда.

— Яхши, — деди Хайрулло. Кейин дабдурустан сўради: — Операция қилсак қаршимасмисиз?

— Бошқа иложи йўқми? — Самин домланинг пешонасида ажинлар кўринди.

— Йўқ. Вақт ўтган.

— Унда... майли, — деди домла овози қалтираб. Шунда баданидан совуқ бир нарсa ўрмалаб ўтгандек бўлди.

— Олиб қоламиз. Аслида йўлланмасиз мумкин эмасу... Келаси ҳафтага операцияга тайёрлаймиз. Унгача ўғилларингиз билан ҳам бир маслаҳатлашиб оларсиз. Кап-катта йигитлар экан — тушунишар!..

Домлани тўрт кишилик палатага жойлаштиришди. Кираверишдаги эшикка яқин каравотгина бўш экан. Тўрдаги икки ўринда айни унингдек «чол касали»га чалинган марғилонлик муаллим ва Фарғона шаҳридан кекса бир қария ётар, иккиси ҳам яқинда операциядан чиққан, қорнидан ердаги шишачаларга осилтириб шланг улаб қўйилганди. Рўпарадаги каравотда ётган қорачадан келган йигит касалга ҳам ўхшамасди.

Домла ҳамхоналари билан наридан-бери сўрашди-ю, кечаси билан қийнаган дард азобиданми ёки йўл қоқиб қўйганиданми, суҳбатга рўйхуш бермай дарров ўрнига чўзилди ва кўзларини юмди. Лекин уйқу эмас, ҳаёл олиб қочди уни шу топда.

Доктор ёш экан, қўли ҳам енгил чиқар. Аммо негадир лоқайдроқ... гап сўрайди-ю, аммо жавобингга бефарқ — бир туки ўзгармай эшитади. Жарроҳ-да, қас-собдек қондан сесканмайдиган киши бировнинг гапидан эти ўзгарсинми?... Болалари ҳақида сўради-ю, оиласи ҳақида индамади. Операцияга ҳам ўзидан бошқаларнинг розилиги билан иши бўлмади. Тўғри, болаларини сўради, лекин нега ўнта болангиздан бири ёнингизга келмади демади. Хўш, деганда-чи?... Бу дунёда бориб-бориб ҳар ким ўзидан ортмай қоларкан, дермиди? Қизлар бировнинг хасми, ҳаммаси ўзидан тинчиган, шунисига ҳам шукур. Тўнғич ўғли — Акмал Тошкентда, олийгоҳда ўқиди, кейин олим бўламан деб ўша ерда қолди. Мана, яқин ўн йилдан буён илмий-текшириш институтида олимлик даъвосида сарсон-саргардон. Бироқ шунча йилдан буён на унинг олимлигининг учи кўринади, на қишлоққа қайтади, уйга ҳам, оилага ҳам бир тийинлик нафи йўқ. Бундан уч йил олдин аранг уйланди. Олдини «ўламанобло, ишим қолиб кетади» деб кўнмай охири зўрға унади: ўзидек Қўқондан Тошкентга ўқишга борган талаба қизни

топибди. Ёши ҳам ўзидан нақд тўққиз ёш кичик. Келини бу йил ўқишни битираётган эди. Орада набираси Барнохон туғилиб қолди-ю, шундан бери она-бола қишлоқда, шу сабаб ўғли ҳам қишлоққа анчайин серкелиш. Илгарилари ҳарбийга кетган солдатдек олти ойда ёки йилда бир келарди. Энди келганда ҳатто Даш-қишлоқдаги мазорга — каттаси қабрининг зиёратига ҳам боряпти. Ишқилиб, унинг кўнглига Худо қишлоғига, она юртига, авлод-аждодига бўлган меҳр-муҳаббатни ҳам кўпроқ солсин-да!

Лекин сўнгги пайтларда ота-болага ўхшаб сира очилиб-сочиблиб гаплашишмаган. Ўғли ҳам ўзидан баттар қайсар, айт деса, байт дейди. Мактабни битириб, Тошкентга ўқишга бораман деди. У рўйхушлик бермади. Ўзи кетиб, ўзи университетнинг химфакига кириб келди. Битиргач, Тошкентда қоламан, деди. Бу гапни эшитиб фиғони фалакка чиқди, ўғлини уйдан қувиб солди. У шу кетганича роса бир йил қорасини кўрсатмади. Хотини ўғлингизнинг ҳолидан хабар олинг, деб Худонинг зорини қилди, лекин у айтганида туриб олди — даракламади. Уйланиш борасида ҳам юрагини қон қилган: олийгоҳни битирганига роппа-роса саккиз йил бўлганда, ёши ўттиздан ошганда уйланди. Фарғонада бунақаси бўлмаган. Шунақа ўғилдан қайси отанинг кўнгли илийди? Ахир барча оталар каби унда ҳам орзу-хавас бор эди, ўғлим маълумот олса, уйланса, бола-чақали бўлса, сўнг ёнимга кириб, рўзгорнинг қорига яраса деганди. Бу бўлса...

Ҳозир ҳам уйга меҳмондек келадию кетади. Бир тийиннинг қорасини кўрсатмайди. Тўғри, шаҳарда топгани қорнидан ортмас. Шундай бўлгач, нега қишлоққа қайтиб қўя қолмайди? Олим бўламан, деб ҳамон чучварани хом санаб юрибди-я. Олимлик — қорни тўқ, усти бут, орқасида тирговичи бор одамнинг иши. Э, болакай-ей... у йўқ-бу йўқ ўзиниям, умриниям, мениям хароб қияпти-да...

Ха, майли, барчасини Парвардигорнинг ўзига солдим. Бу дунёда нима ишлар бўлса, унинг амри, унинг иродаси билан бўлади. Бир кун келиб инсофга кириб қолар.

Лекин минг қилса ҳам яқинда келганида унинг Толиб билан тунда касалхонага борганини билиб, Наби доктор билан гаплашибди-ку. Ўша кунни уйда ёлғиз ўзи минг хаёл билан каравотда оёғини осилтириб ўтирганча телевизор кўраётганди, олдига келиб айтган гаплари ҳамон қулоғи остида. Барибир, ўқиган, шаҳар кўрган бола-да.

— Дада, ҳаммасини эшитдим, — деганди ўғли босиқлик билан. — Ўзингиз тушунган одамсиз. Бунақа қилиб, азоб чекиб юрманг. Ахир дардни яширсанг — иситмаси ошқор қилади, дейишади-ку.

Ўғлининг овози салмоқли, жуда узоқдан келаётгандек, бирданига у ўн-ўн беш ёшга улғайиб қолгандек туюлганда ўшанда. Аммо негадир унинг гапларига бир оғиз жавоб қилмади. Фақат «нима қил дейсан» дегандек унга зимдан қараб турди.

— Тошкентда жарроҳ танишим бор. Сизни бирга олиб кетаман. Ўшанга кўрса-таман, ўзим даволатаман. Бунақа арзимас касалларнинг нечасини эшитганман, ҳатто қари чоллар операция қилдириб, сал кунда тузалиб кетишади.

— Қўй, ўғлим, нима бўлса пешонамдан. Сенинг ўзинг мусофирчиликда бировнинг хонадонига сиғинди бўлиб ижарада турсангу камига мен ҳам у ерга бориб олсам. Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига, дейишмайдими?

— Бўлмаса, мен олдин бориб ўша врач оғайним билан гаплашиб кўрай.

У индамади: гаплаш ҳам демади, бораман ҳам. Аммо ўғлининг бир келганда: «Бировникида сиғинди бўлиб туриш ҳам жонга тегиб кетди, агар хўп десангиз шаҳардан бирорта арзон-гаров уй-жой ёки кооператив квартира олсам», деган гапларини эслади. «Йўқ, менинг сенга берадиган ортиқча пулим йўқ», деб ўшқириб берганди ўшанда. Шундай гапларни айтган одам энди ўзи бировларникида яшаётган ўғлининг квартирасига бориб олсинми?..

IV БОБ

Битта палақда неча хил қовун битади, деганлари ҳақроост экан...

Ўғли Толиб акасига қараганда анчайин кўнчилчан чиқди. Мактабни битиргач акасидек узоқни орзуламади. Ўқишга Фарғонага борасан деганди, бир оғиз гапини қайтармай, кўнди. Омади чоғиб ўша йили Фарғонада очилган қишлоқ хўжалик институтига кириб кетди. Битириб, колхозга иқтисодчи бўлиб қайтди. Лекин у ҳам бошида ўзидек бировга бош эгишни билмаслардан эди. Кўнглида

борини шартта-шартта айтарди. Колхоз раҳбарлари эса бунақаларни унчалик хушламайди. Чунки, ҳўжаликда ҳадеб тўғри гап билан иш юритиб, ойлик билан қозон қайнатиб бўлмайди. Толибга ўхшаганлар эса олийгоҳда олган хаёлий ҳақиқати билан бусиз ҳам аранг юриб турган ҳўжалик ишларининг белига тегиши мумкин.

Сал ўтмай ҳар ишда ўз фойдасини биладиган Бадал раис ҳам, унинг муовини Бегмат писмиқ ҳам Толибжон қўйинларидаги илон эканлигини сезиб қолишди. Айниқса, фирқа қўмитасининг котиби, атиги ўнинчи синф маълумоти бор Бегмат писмиқ ёш кадрлардан, олий маълумоти борлардан доим ҳадиксираб юрарди. Аслида иккиси ҳам Самин домланинг ўқувчилари эди, устозларига ҳурмат юзасидан унинг биргина ўғлини қанотлари остига олишса ҳақлари кетмасди. Лекин Толибжон тушмагур ҳам тиниб-тинчимаганлардан бўлиб чиқди. Ҳўжалик иқтисодидаги бечакки сарф-харажатларни икки-уч мажлисда дангал гапириб, уларнинг ҳафсаласини пир қилди. Шундан кейин районда бирор иш жойи бўшаб, район катталари ҳўжаликлардан ёш, иқтидорли, ўсадиган кадрлар борми, деб сўраб қолишса, улар бир овоздан Толибжонни кўрсатадиган бўлишди. Аммо ўзлари бу жойларга, албатта, фирқа аъзоси бўлган ёшлар олинишини яхши билишар, Бегмат парткомнинг иш столи галадониди эса Толибжоннинг коммунистик фирқа аъзолигига ўтиши учун берган аризаси-ю, уч кишининг тавсияномаси анчадан буён навбат кутиб ётарди. Фирқа аъзолигига номзодликка ўрин бўлганда эса каттароқ амалдорлардан илтимос тушиб қолар ва ўз амалининг қули бўлган бу одамлар иссиқ жойларини совушидан қўриқиб, улар чизган чизикдан чиқмасди. Бунинг учун бир ҳисобда уларни айблаб ҳам бўлмасди, чунки бу ҳол — мустабид тузумнинг бир-бирига чирмашиб кетган бошқарув усулларида биргина намуна эди, холос. Унинг биронта ҳаром тукини юлсанг, аъзойи бадани қакшар эди.

Бу орада иқтисодчи сифатида сир очишларини бас қилсин деб, Толибжоннинг ёшлигини, ташкилотчилигини мактай-мактай ҳўжалик комсомол ёшлари ташкилоти котибиятига муовинлик лавозимига ўтказиб қўйишди. Янги ишда ҳам фидокорона ишлаб ўзингизни кўрсатсангиз тез орада фирқа аъзоси ҳам бўласиз, деб ваъда ҳам беришди. Хуллас, яна бир йилдан сўнг, ариза берганига роппароса уч йил тўлганда, ноилож уни фирқа аъзолигига номзодликка ўтказишди. Шундан сал кейин собиқ комсомол котиби ўз соҳаси бўйича бошқа ишга ўтиб кетди. Бу ўринга барча Толибжонни муносиб деб ўйлаганди. Бироқ раису партком собиқ котиб ўрнига Толибжон қолиб, бу ерда ишлаб кеган аввалги раиснинг ўғлини келтириб қўйишди. Институтни битириб эндигина ҳўжаликнинг трактор паркида муҳандисга ёрдамчи бўлиб ишлаётган Тиркаш фирқа бўлиш у ёқда турсин, ҳатто комсомолга ҳам аъзо эмас экан. У на мактабда, на олийгоҳда, на ундан кейин бу ҳақда ўйлаган экан. Отаси қўшни ҳўжаликда раис, амакиси вилоятда қишлоқ ҳўжалиги соҳасида катта амалдор. Бундай одамларнинг фарзандлари албатта кўтарилиши керак. Кўтарилиш эса комсомолдан, фирқага аъзо бўлишдан бошланади. Тиркашвой янги ишга ўтишидан бир кун олдин комсомолга аъзо бўлди, эртасига фирқа аъзоси номзодлигига ўтди, ҳар ишни ўйлаб, ўз фойдасини кўзлаб қиладиган фирқачилар ҳеч иккиланмай Тиркашвойга бир-биридан чиройли тавсиялар ҳам ёзиб беришди.

Бу ноҳақликдан сўнг, Толибжон ҳўжалик раҳбалари кимнинг ногорасига ўйнашини, коммунист номини олган Бадал раис ҳам, Бегмат писмиқ ҳам аслида майда лаганбардор, бугунги амалидан, ўз курсисидан нарини кўра олмайдиган қўрқоқ ва олчоқ одамлар эканини чуқур ҳис этди. Ҳай аттанг, шу пайтгача фирқа аъзоларини осмондаги ой деб юрган экан-а. Толибжоннинг ишдан кўнгли совида. Нима бўлди-ю, бу орада район фирқа қўмитасидан яна бир бор ёш кадрлар сўралди, шунда уни рўпара қилишди. Район фирқа қўмитасининг қабулига борди-ю, у ердан райкомнинг қишлоқ ҳўжалик бўлимига йўриқчи бўлиб чиқди. Жони аямай куну тун ишлагани учунми, бир йилдан сўнг ҳақиқий фирқа аъзолигига ҳам қабул қилинди. Ҳар ҳолда Бадал раис, Бегмат парткомлардек фикрламасада, коммунистчасига фидокорона меҳнат қилишни ўрганиб олди: ҳеч қачон амали ўзингдан катта одамнинг гапини қайтариш, муҳокама қилиш керак эмас, ҳатто у жинни бўлса ҳам, бемаъни гапларни айтса ҳам. Чунки унинг ҳар бир гапи — буйруқ, вожиб. Шунинг учун уларни муҳокама қилиб ўтиргандан кўра, сен ҳам амали ўзингдан кичикларга бақир, ҳисобот талаб қил, буюр. Бу жуда оддий — коммунистчасига ишлаш усули эди. Агар мана шунақа — амалига қараб муомала қилмасанг, атрофингдагилар сени эзиб, йўқ қилиб юборади. Бу ерда ақл эмас, сиёсат, ҳийла, лаганбадорлик, раҳбарларнинг кўнглини тинчитадиган гаплар,

ахборотлар, ҳисоботлар, мақтовлар, ваъдалар иш беради. Бу каби ёлғон гаплар ва ваъдалар эса оғизлардан қоғозларга, қоғозлардан турли-туман ҳисоботларга кўчади. Сўнг улар ҳақида биринчи раҳбар афкор омма олдида оғиз кўпиртириб гапиради. Одамлар эса амалдорларнинг гапини икки қилишга ўрганишмаган: ёт деса ётади, тур деса туради. Ахир ким ҳам амалдор билан олишиб обрў топибди. Гапирсин, оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин, деб эскилар бекорга айтишмаган-ку! У ҳам бу каби айтилмаган, ёзилмаган қонун-қоидаларга тез ўрганиб, аввалги Толибжондан — ҳақиқий коммунист Толибжонга айланди. Ахир бир фирқанинг аъзоси бир хил бўлиши, бир хил фикр юритиши керак-да. Олийгоҳдаги ҳақиқат хусусидаги тасаввурулари ҳам ёлғон қасамдек унутилиб кетди. Бора-бора ўзлари яратган ёлғон ҳаёт — ҳақиқий ҳаёт, халқ, заҳматкаш халқ ҳаёти парда ортидаги ҳаётга айланаркан. Пардани кўтариб, у ҳаётни кўришга, назар солишга эса фирқачининг бўш вақти йўқ. Бўлганда ҳам бўш вақтни бундай бемаъни томошага эмас, арзирли бошқа бирон нарсага сарфлаш керак эмасми, ахир?!

Самин домла ўғлида пайдо бўлган итоаткорлик ва етов, вақти келганда ҳокимлик қилиш руҳини кейинроқ тушуниб қолди. Лекин энди кеч бўлганди, Толиб, унинг Толибжони коммунистлар эккан дарахтнинг бир шохига айланиб бўлганди. Энди у ҳам одамларни аввало одам бўлгани учун эмас, биринчи галда ана шу одамни амали учун ҳурмат қиларди. Жойи келганда бошқалардан ҳам ўзига нисбатан шундай эъзозни кутарди.

Бу гапларни афсус билан эслар экан, Самин домла яна хотираларга берилди. Хўжалик марказидаги мактабда салкам ўн беш йил жисмоний тарбиядан дарс бергандан кейин ўз қишлоғидаги саккиз йиллик мактабга директор бўлиб келди. Уруш йилларида ҳарбийда бўлиб, тартиб-интизомга ўрганиб кетган одам эмасми, қаерда бўлса ҳам энг аввал барчадан ишни, ёган нонини ҳалоллаб ейишни талаб қиларди. Конспект ёзмай келган ўқитувчини дарсга қўймасди. Унинг бундай қаттиққўллигидан ўқитувчилар зир титрарди. Шунданми, бир гал уларнинг уч-тўрттаси йиғилиб, унинг устидан райкомнинг биринчи котибига шикоят ёзишибди. У вақтлар имзосиз хатни ҳам обдон текшириш одат эди. Ахир тепага ўрнашиб олиб, одамларни биз бошқаряпмиз, ҳаммадан ақлли ҳам биз, дегувчиларга ҳам иш керак-ку! Ахир қуйи табақада канчалик нотинчлик бўлса, уларга насиҳат ўқиб, тўғри йўлни кўрсатиб, жазолаб, рағбатлантириб... хуллас, қўйинг-чи, бошқариш осон эди-да.

Тафтишчилар «юмалоқ хат»даги бирорта фикрни тўғри деб топишмади. Фақат ортиқча асаббузарлик бўлди, холос. Улар кетгач, эртаси куни маориф мудир кўнғироқ қилиб, уни шахсан биринчи котибнинг ўзи — Назир Фуломович йўклаётганини айтиб, мактабга машина юборди.

У кириб борган кенг, ёруғ, узун стуллар қуршовидаги катта стол тўридаги креслода савлат тўкиб Назир Фуломович ўтирарди. Шундоққина боши тепасидаги деворда коммунистлар раҳнамосининг сурати. Гўё Назир Фуломовичнинг ўйлаб-ўйламай айтадиган ҳар гапига рағбат бераётгандек, бир қўлини кўтариб олдинга имо қилиб турар, эгнидаги костюмига чамбарак қилиб қонранг қизил лента тақилган, дераза ёнига эса қийирхон қилиб қизил байроқ осилган.

Домла бу ҳашаматлардан иймангандек, бир йўқсиллар дохийси суратиға, бир ўзбеклардан чиққан мурид — Назир Фуломовичга қараб, аста бориб салом берди. Назир Фуломович ўтирган кўйи бош ирғаб алик олди. Кейин бир қўли билан ўтиришга ишора қилиб курси кўрсатди. У ўтиргандан сўнг синчков тикилиб ясама босиқлик билан сўради:

— Домла, устингиздан шикоят тушибди.

Дабдурустан айтилган бу гап гўё унинг устидан совуқ сув қуйилгандек бўлди. Хаёлидан минг турли нохушликлар ўтди. Лекин домла тезда ўзини ўнглаб жавоб қилди:

— Ҳа, имзосиз хат. Тўхмат!

— Хабарим бор, домла! Қизишманг! Сиз сира кўнғилни бузмай ишлайверинг! Мактаб — табаррук жой. Бундай жойларда сизга ўхшаш принципиал, бир сўзли, ҳақиқатгўй одамлар ишлаши керак. Биз эса бундай одамларни ҳамиша қадрлаймиз.

— Раҳмат! — деди домла котибнинг гапни айлантириб турганини сезса-да, унинг далдасидан кўнгли кўтарилиб. Лекин кўнглидан: «Фақат раҳмат айтиш учун мени бу ерга чақирмагандир-ку», деган ўй ўтди. Ахир баъзан одамлар ойлаб

навбатда туриб котибнинг олдига киролмай дарди ичида кетишади-ку. Демак, бекорга йўкламаган.

— Домла, биламан, катта бир мактабни бошқаряпсиз, ёш авлодга таълим-тарбия беришдек муқаддас ишимизнинг бошида турибсиз. Ишингиз ҳам оғир, ҳам шарафли. Бунинг учун сизга ташаккур! Лекин қизиқ, шу пайтгача партия сафига ўтмабсиз — коммунист эмас экансиз?

— Шундай. Аммо коммунист бўлмасам-да, сира виждонимга хилоф иш қилмаганман.

— Виждонни қўя турайлик! Сизга маслаҳатим шу: тезроқ бизнинг сафимизга ўтиб олинг! Агар гапим маъқул келган бўлса, ҳозироқ ариза қолдириб кетинг, эртагаёқ бюрода кўриб чиқиб, номзодликка ўтказамиз. Тавсияларни ўйламанг: биз сизни биламиз. Ана, РайОНО мудири беради, бир оғиз сўзимиз. Қолган иккитасини ҳам ўзимиз топамиз. Шундай қилсангиз, ўзингизга ҳам, бизга ҳам яхши бўлади. Ортиқча гап-сўзлар камаяди. Биз ўз маслакдошларимизни ҳар қандай шароитда ҳам ҳимоя қила оламиз. Улар — ўша ёзғувчилар, мана шуларни ҳам, яъни раҳбар бўлатуриб коммунист эмаслигингизни ҳам ёзишибди. Биласизми, районимиздаги мавжуд элликта мактаб директоридан сиздан бошқа фирқага аъзо бўлмагани йўқ экан. Ахир биласиз, кемага тушганнинг жони бир, дейишади. Кейин «Султон — суягини хўрламас» деган гаплар ҳам бор. Тўғриси, коммунистик тарбия ўчоғидаги раҳбарнинг коммунист бўлгани яхши. Чунки масъулият ҳам, жавобгарлик ҳам ошади. Қолаверса, бу юқори — Москванинг талаби, сиёсий масала... Сиёсат билан эса ҳазиллашиб бўлмайди. Буни биласиз!

Назир Фуломовичнинг гапини аввалига индамай эшитиб ўтирган Самин домланинг тўсатдан миясига нимадир келиб урилгандек бўлди. У даст ўрнидан турди.

— Мени кечирасиз-у, Назир Фуломович, фирқа аъзоси бўлмасам ҳам боя айтганимдек, сира виждонимга хилоф иш қилмаганман, ҳалол ишлаб юрибман. Қолаверса, фирқага кириш-кирмаслик ҳар кимнинг ўз иши. Эътиқодли, иймони бут одамнинг фирқа аъзоси бўлмаса ҳам виждони тоза бўлади. Уруш йиллари етти йил чегарада хизмат қилиб, не-не машаққатларни чекканда ҳам партияга кирмаганман. Энди ёшим эллиқдан ошганда шу амални деб партияга кираманми? Мен партия аъзоси бўлмасам ҳам ўз номини ҳалоллаб еяпман. Бироқ эл кўзига партия бўлиб олиб халқ мулкини ўғирлаб, ҳаромдан ҳалолни ажратмаётганларнинг ҳам кўпини кўряпмиз. Оғизда эса ҳамиша халқ дарди, Ватан туйғуси. Аммо виждони пуч уларнинг.

— Ие, ие, мен сизни лекция ўқишга, насиҳат сўқишга чақирмовдим, домла. Қизиқ одам экансиз. Мен богдан келсам, сиз тогдан келасиз-а. Мен сизни тушунган, ўқимишли одам деб ўйласам... Кирмайман, денг?

— Кирмайман!

— Ҳм-ҳм, — котиб бош чайқаб қўйди. — Қизиқ одам экансиз. Сиёсий онг ҳам сал чатоқ... Майли, бораверинг!

Оғир ўйлар билан чиққанди котиб олдидан ўшанда. Шундан кейин маориф мудири уни хушламай қўйди, ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ, дейдиган бўлди. Очиқ-ойдин «ишни топшираверинг» ҳам демайди, ишидан камчилик ҳам тополмайди. Орадан олти ойлар ўтганда Тошкентдан ҳамма соҳани текширишга катта бир тафтишчилар гуруҳи келди. Текширув ниҳоясига етар-етмас Назир Фуломович инфарктдан вафот этди. Айтишларича, ишида хатоликлар кўп экан — асаблари дош беролмабди. Янги котиб кўпгина амалдорлар қатори мудирни ҳам янгиллади. Шундан кейингина Самин домланинг қулоғи тинчиди. Фирқа аъзоси эмаслигини ҳам ҳеч ким бошқа эсламай қўйди. Аслида марказдан бошлаб фиркачилар об-рўсига путур ета бошлаган эди...

Ўғли Толибжон эса мана шу — у ҳеч қачон аъзо бўлмаган, ҳатто амал курсисига таҳдид солишганда ҳам ўтмаган фирқа аъзоси.

Энди билса, бу фирқанинг кишибилмас пинҳоний қонунлари кўп экан: ҳеч қачон ўз ҳамтовоқларини хор қилишмайди, ҳамиша ҳамма ерда қўллаб-қувватлашади. Бу ўринда фирқачининг кимлиги уларни қизиқтирмайди. Билганлари улар ҳамфикр, ҳаммаслак, эл-юртни бошқаришга қодир, сўзамол, эпчил одамлар. Бордию хато қилиб қўйганда ҳам фирқа дафтарчалари уларни жазодан сақлаб қолади. Аби топилиб бўшатилишига тўғри келиб қолса, бу ердан узокроққа — каттароқ лавозимга кўтариб юборишаверади...

Толибжон ҳам улар билан бир сафда уч-тўрт йил ишлади-ю, фикрлари уларникига мослашди-қолди. Шунинг учун район давлат суғурта идорасининг бошлиқ

ўрни бўшаганда уни шу ўринга таклиф қилишди. Ҳатто ўйлашга ҳам фурсат беришди. Ўғли келиб унга маслаҳат солди. «Ўзинг биласан, лекин райкомда ишлаб турли йиғинларда бўлар-бўлмас ваъз ўқиб юргандан кўра, кичикми-катта-ми бир ташкилотга бош бўлганинг яхши, халққа, одамларга яқин бўласан», деган. Акмалга ҳам бу гаплари маъқул бўлганди.

Янги ишда Толибжоннинг бемаъни югур-югурлардан анчайин қулоғи тинчиди. Ўзига мустақил. Аввалгидек, дам олиш кунлари ҳам қўлтиғига бир папка қоғозларни кўтариб ишхонага чолавермайди. Ишини вақтида бажариб, режаларини уддалаб юрибди. Рангига ҳам қизиллик югуриб қолди. Тагида хизмат машинаси ҳам бор. Гоҳида оиланинг оғир-енгиллига ҳам бакор келиб туради.

Толиб уйланишда ҳам акасидек уни кўп куйдирмаганди. У ўқишни битириб келган йилиёқ ҳамкасби Файбуллажон билан қуда-анда бўлишга келишиб қўйди. Ва бир куни оқшом чоғи ўғлига шу гапни айтди.

— Акам-чи, — деди аввалига Толибжон йиғлагудек бўлиб.

— У ҳозир уйланмас экан. Агар сен ҳам гапни иккита қилсанг...

Толибжон гапини иккита қилмади. Акаси «уйланавер» дегач, тўй ҳам бўлиб ўтди. Келинни ҳам тўй куни илк бор кўрди.

Хуллас, бир қориндан икки хил одам, икки хил дунёқарашдаги болалар ҳам туғилар экан-да. Буни ким ўйлабди, ахир.

Толибжоннинг бир айби — бир оз сустлиги бор. Дарди хуруж қилганда неча бор касалхонага олиб келди, олиб кетди. Лекин бирор марта очиқ-ойдин «дада, дардингиз нима дард ўзи» демади, бирор марта «докторлар билан ўзим гаплашиб кўрай-чи», демади. Акмал эса тасодифан дардидан хабар топди-ю, «Тошкентга олиб кетаман»га тушди. Наби доктор билан ҳам гаплашибди. Аслида Толибжонга индамай Фарғонага жўнаворгани ҳам шундан.

Кичик ўғиллари Шавкат билан Баҳодир эса ҳали ёш: бири еттинчида, иккинчиси учинчида ўқийди. Лекин, унга бир нима бўлгудек бўлса, ўшаларга қийин бўлади-да. Етимлик ёмон, етимлик... Акалари уларга қандай қарайди, Худо биледи... Сағирнинг кўнглига қараб бошини силашни ҳар ким ҳам уддалайвермайди. Ҳатто ўз туғишганлари ҳам. Ҳар не бўлганда ҳам отанинг ўрни билинади, отадан кейин қолган фарзанднинг тақдири бошқа...

V БОБ

Келганига ҳафта бўлай деяпти-ю, қишлоқдан дарак йўқ. Аввалига ортидан биров келишини истамаганди, бироқ эртага операция... Наби доктордек Хайрулло ҳам операцияни енгил ўтади деяпти. Аммо Сулаймон домла... ҳар эслаганида юраги орқасига тортиб, эти увишиб кетади. Доктори — Наби эди. Операциядан сўнг бийойидек эди, ҳатто ўлимидан бир кун бурун кўргани борганда ичак солинган сийдик шишасини кўтарганча унинг олдига ўзи юриб чиққанди. Сира-сира ўладиган одамга ўхшамасди. Кулиб-кулиб гаплашганди у билан. «Самин, бу касал шунақа расво касал эканки, бировга айтгани уяласан. Аслида кексаликда илашган бу ярамас дарддан сийдик йўлини тўсувчи безни олдирибгина қутулар экансан. Мана, олиб ҳам ташлашди. Худо хоҳласа, ҳадемай отдай бўлиб кетаман, шекилли. Сен ҳам дадил бўл, олдириб ташла!»

Шундай гапларни айтган одам эртасига... Аломат одам эди, раҳматлик, Сулаймон домла. Инқилобдан кейин Бағдоддан чиққан биринчи муаллимлардан эди. Илк шўро мактабини ҳам бу депарада улар ташкил этишган. Райондаги қолган барча мактаблар ҳам Ултармадаги мана шу мактаб қарамоғида бўлиб, кейин-кейин кенгайиб, ажралиб мустақил бўлган.

Ҳамхонаси — у тенги, олтмиш ёшлардаги марғилонлик кишининг операция бўлганига ҳам ўн кундан ошибдики, хануз ўрнидан туролмайди. Биров билан гаплашгани ҳам хуши йўқ. Уззу-кун шифтга тикилгани тикилган. Гоҳо пичирлаб кимларнидир сўкиб қўяди. Фақат хотини овқат олиб келганида ундан бир-икки қошиқ еган бўлади-да, хотинига қараб бошини сарак-сарак қилганча унсиз йиғлайди. Лекин очиқ-ойдин бир гап айтмайди.

Буни кўриб Самин домланинг кайфияти янада ёмонлашади.

Хонадаги қотма, қорача киши эса автобус шофёри экан. Унинг касали — геморой — бавосил, касалидан уялиш ўрнига гапиравериш, ҳаммани кулдиргани-кулдирган.

— Ғалати касал экан ўзи бу «бавосил» дегани. Эскиларнинг айтишларича, бобосида бўлса, набирасига ҳам тортаркан. Хуллас, авлод кувадиган дард экан, зангар, — деб гап бошлади бир гал Ҳаким шофёр. — Аввалига бировга айтолмай, дардимни ичимга ютиб, кўп хижолат бўлиб юрдим. Ҳатто хотинга айтгани уялман. Ҳожатга борсам ҳар гал қон чиқади. Айниқса, қаттиқ овқат ёки ичкилик ичсам авж олади. Секин ҳамкасбларимга маслаҳат солдим. Улар суюқ овқатларни ичиб, ичкиликдан ўзингизни тортсангиз ўтиб кетади, дейишди. Аслида бу дард — шофёрларнинг, столда узок ўтириб ишловчиларнинг касали экан. Лекин улар айтгандек на режим қилолдим, на парҳез. Шофёрда режим бўладими? Ичкиликка эса ўрганиб қолган эканмиз, нафс қургур жойига қарамайди, йўқ бўлса қидириб топади. Охири бўлмади — поликлиникага чикдим. Уялиб-уялиб докторга, — қурмағур ҳам аёл киши денг, — дардимни айтдим. «Ечининг» деса, шоша-пиша кўйлагимни ечибману ғоздай гердайиб тураверишман. Доктор опа мийиғида қулганча «шимни» дегандай пастга имлади. Кейин, ўгирилиб, деди... Хуллас, мана, ётибман — доктор Хайруллога асир тушиб, унинг айтганини қилиб, агар яна бир ҳафтадан кейин ҳам ўзгариш бўлмаса, бизни ҳам операция қиларкан, бўртиб чиққан ортиқчасини кесиб ташларкан. Нима ҳам дердик, бошга тушгани кўз кўради-да, энди, — шофёр ўз гапидан ўзи нашъа қилиб қулди.

Марғилонлик каравотини гижирлатиб ноҳуш тўлганиб кўйди. Фарғоналик чол эса бу бемаъни гапларга бепарво. Домла шофёрнинг гапларидан қулмади, аммо ичкилик ҳақида айтганларидан таъсирланди. Ичкиликдан ўзини тия олмаслиги ўзига ўхшаркан...

... 1942 йили ҳали ўн саккизга тўлар-тўлмас ҳарбийга чақирилди. Тақдирнинг унга раҳми келдими — фронтга эмас, балки Эрон билан Туркменистон орасидаги чегара қисмига тушиб қолди. Отлиқ аскар бўлиб хизмат қилди у ерда. Қишнинг қаҳратон совуғию тиззадан келадиган қорида ҳам, ёзнинг эллик даражали жазирамасида ҳам чегарани ҳушёр туриб кўриқлашарди. Неча марта қаҳратон қишда совуқ ўрмонларда адашиб қолишган. Бир гал бўронда тепалиқдан қор қўчиб тўрт аскар оти билан салкам бир кеча кўчки тагида қолиб кетишган. Одамзоднинг жони қаттиқ бўлар экан. Уларни қўтқариб олишганда отлар муз қотиб бўлганди. Ўзларини госпиталда зўрға одам қилишди. Айниқса, икки шериги роса қийналганди. Ўшанда ҳамширалар музлаб қолган баданларини яланғочлаб, аввалига роса қор билан ишқалашди, кейин спирт билан артишди, сўнгра бир стакандан спиртни зўрлаб ичказиб юборишди. Барибир, ўламан, деб ўйлаганди у. Айниқса бир кундан кейин бир шериги ўзини ўнглолмай вафот этгач... Художўй эди бечора. Номоз ҳам ўқирди. Шунинг учун берилган спиртни рад қилганди. Лекин ўшанда у ҳам сира ўлиб кетишдан чўчимаганди...

Уруш тугади. Лекин 1945 йилда чегарада хизмат қилганларга урушда қатнашмаган, 1949 йилгача уйларига кетишга рухсат йўқ, деган қарор чиқди. Улар аввалгидек хизматни давом эттиришаверди.

Кейинчалик совуқ урган оёқлари аҳён-аҳён зир қақшаб оғрий бошлади. Бу оғриқ қиш кунлари бот-бот кўзирди. Ёнбош ётиб олиб ўғли Акмални оёғининг устига чиқариб эздирарди ва ўғлига:

— Аслида мен ўлиб кетган одам эдим, бу ёқдаги умрим сизларга совға, — деб қўярди зирқираб оғриётган оёқларидан зорланиб. Касби жисмоний тарбия муаллими эмасми, болаларга қўшилиб ўзи ҳам тинмай машқ қиларди, ҳар бир машқни олдин ўзи бажариб, болаларга кўрсатиб берарди. Шунинг учунми, оёқ оғриғи ҳам ҳеч маҳал уни қаттиқ ушлаб қолмасди. Лекин ичкилик ўлгурга шу — армияда ўрганганича ташлай олмади. Ичганда ўша жаҳаннам азобида ўтган етти йиллик хизмат машаққатларини ҳам сал унутарди.

Хизмат машаққатлари...

Дўстининг «қаҳрамонлиги»...

Ашхобод зилзиласи...

Ойисининг ўлими... ҳар эсига тушганда юрагини эзади...

Ўтмишни унутиш ва дардини бироз бўлса-да енгиллатиш учун ҳар замонда ичиб туради. Лекин сира муккасидан кетган эмас, иш пайтида ичмаган, бўлар-бўлмас одамларга қўшилиб, ҳуда-беҳудага улфатчилик қилмаган. Гоҳида ишдан, ишдаги машмашалардан, сиёсатнинг ўткир тиғи мактабга, мактаб ҳаётига, таълим-тарбия савиясига салбий таъсир қилаётганидан юраги сиқилиб уйга келганда овқатдан олдин озгина ичиб кўнгил чигилини ёзарди. Шунда ҳам ҳеч қачон хотинининг олдида, болаларининг олдида шишани дастурхонга қўйиб ичмаган.

Овқатдан олдин гўё бир нарсани эсдан чиқариб қўйган одамдек лип этиб ичкари уйга кириб кетарди-да, хуш кайфиятда чиқарди. Буни хотини ҳам, болалари ҳам сезар, аммо билдиришмасди. Мана, энди ичкиликнинг таъсири ёши олтмишдан ошганда билинди. Ичкилик дегани танада ўз асоратини қолдирмай кетмаскан. Бўлмаса шу пайтгача оёғи оғриб қолган кунларидан бошқа пайтларда у ўзини ҳамиша йигитлардек бардам, бақувват сезарди. Уч йил олдин — олтмиш ёшини нишонлаганда бутун бир районнинг маорифига алоқадор казо-казолардан тортиб фирқа раҳбарларигача уни табриклагани келганда ҳам ўзини бардам тутганди. Нафақага чиқса, ҳаммадан кўп нафақа олишини билса ҳам, мактабни, ўзи ўрганиб қолган болаларни ташлаб кетолмаслигини ич-ичидан ҳис қилганди. Мана, шундан кейин ҳам уч йил ишлади. Энди эса бало-офатдек қайдандир келган касаллик уни шу қўйга солиб ўтирибди. Шу ёшга кириб ҳеч тўшакка михланиб касал бўлганини эслолмайди, гоҳо тумов-пучқоқ бўлганда эса, хотинига ачиқ хўрдами, маставами қилдириб иссиқ-иссиқ ичар, сўнг қалин қўрлага ўранганча қора терга ботиб ётар ва бир-икки кунда яна отдай бўлиб кетаверарди. Киш кунлари эса сандалга ўрик ёки тут дарахтининг чўғидан кўр қилиб оёғини тоблаб ётарди-да, ҳеч нима кўрмагандек оёққа туриб кетаверарди.

Э, дариг, қарилик — фазилат эмас экан...

* * *

Тушдан кейин хонага Хайрулло кириб келди. Бир стулни Самин домланинг каравоти ёнида қўйиб ўтирди-да:

— Домлажон, ахвол қалай? — деб сўради.

— Дуруст, — деб жавоб қилди домла йўлига.

— Бугун кечки овқатни емайсиз. Оқшом ҳам, эрталаб ҳам ҳамширалар клизма қилишади. Эртага операция. Дарддан бираўла халос бўласиз. — Шундай дея Хайрулло қўлидаги қоғозни домлага кўрсатиб ишора қилди: — Мана бу ерига қўл қўйиб юборинг, оддий расмиятчилик, операцияга розилигингиз тўғрисида.

Домла айтилган жойга қўл қўйди. Кейин бирдан нимагадир кўнгли ўксиб, бўшашиб тушди. Одатда оғир операцияларда шундай қилинарди. Ўшанда ҳам касалдан эмас, унинг яқинларидан, хотинидан, ўғил-қизларидан, ака-укаларидан розилик олинарди. Бу ерда эса... Эртага операция-ю, уни ҳеч ким йўқлаб келмади: на ўғил-қизлари, на укаси Иброҳим, на Собир. Иброҳим-ку ўзи оқибатсизроқ одам, фақат шод-хуррам кунларингда, тўй-тўйчиқларда эслайдиган тоифадан. Собир эса колхозда бригадир. Ҳозир май ойи — далада ишлар қизиган палла, келолмайди. Ҳали унинг бу ерда ётганини ҳам эшитмаган бўлса керак. Лекин уйдагилар-чи?... Уйдан ким ҳам келарди, Толибдан бошқа. Хотини бир умр ўзича бир қадам босиб қишлоқдан нари чиқмаган аёл. Ўнта бола туғиб, энг узоқ борган жойи беш чақирим наридаги район туғруқхонасию ўғилларининг чипрон тўйи олдидан у билан етаклашиб боргани — Қўқоннинг чайқов бозори. Ёлғиз бу ерларни топиб ҳам келолмайди. Ўғли Акмал эса Тошкентда, унинг бу ерда не кўйда ётганидан батамом беҳабар. Толибжон ишимга душанбадан тафтишчилар келади деганди. Тафтишчилар... Уларнинг қанақалигини яхши билади. Директорлигида роса уларнинг совунига кир ювган. Агар мактабда Макаренко бўлиб барча ишни жой-жойига қўйсангу уларни ёғлиқ ош, ароқ-коньяк билан кутиб олмасанг, қилдан қийиқ топишаверади. Юқоридан келган текширувчиларда ягона бир фикри мутлоқ бўлади: беайб — Парвардигор, қидирилса, ҳар кимдан, ҳар жойдан истаганча айб топилади. Инсон-ку оддий бир хом сут эмган банда-я, истасанг авлиёсининг пешонасига ҳам истаганча гуноҳ тамғасини ёпиштириш мумкин. Кимники юқоридагилар бирор лавозимга лозим топишдими, у бу ишда улар истаганча ишлайди, ёқмай қолса, истаган куни ундан камчилик топиш мумкин. Айб топиш эса улар учун чўт эмас...

У буларни кейинроқ, кеч тушуниб етди. Ҳақиқат, ҳалоллик, садоқат, инсоф ва диёнат, виждон билан ишлаш — лаганбардорлик, амалпарастлик, хиёнат, тухмат, бўҳтон олдида арзимас бир гап экан. Толибжон эса ҳали бу гапларни тушунмайди. Ё тушунармикин? Ахир у ҳам ана ўшаларнинг фирқасида-ку. Тушунади! Тушунгани учун ўшаларнинг кўнглига қараб, отасининг ортидан ҳам келолмай юрибдида. Афсус. У не-не одамларни кўрмади: фирқаман, деб тағидаги амал курсисидан ажраб қолишдан чўчиб, отасининг жанозасига келмаганларни, падари бузрукворини сўнгги йўлга — қабристонга кузатиб боришдан кўрққан мусулмонларни ҳам кўрди. Яна шу холига, бошига дўппи кийиб, белига белбоғ боғлаб, эр кишиман,

деб юришибди-я улар. Э, бу ишларни юзига солсанг, айбни даврга, аллакимларга обориб тақашади. Эр йигит бўлсанг отангинг тобутини елкангда кўтариб бориб мусулмон одатига ўз қўлинг билан қабрга қўй-да! Беш кунлик дунёда беш пуллик амал ўлсин-а, амал ўлсин!

Э-ҳа, олтимиш уч ёш — Пайғамбар ёши. Одам истаса-истамаса қариликни бўйнига олиши керак экан, оқ-қорани ажратишга аллақачон вақт етган экан, энди бу ёғига у дунё тараддусидан ўзгасига не ҳожат? Ҳечдан кўра кеч. Лекин у ҳам олатўполон замонанинг қурбони бўлди. На кўнглида, на сўзида, на амалда ҳеч қачон Худони инкор қилиб даҳрийлик қилмаган, бу ножоиз ишларга бировни рағбат қилмаган бўлса-да, бошқалардек мачитга бориб намоз ҳам ўқий олмади, мусулмончилик шартларини бажара олмади. Ҳатто рўза тутмади... Мактабларда бу ишларга қарши не-не сиёсатлар юргизилмади, ахир. Шунда ҳам динсиз, иймонсиз даҳрийга айланмаганига шукур. Ишқилиб Парвардигорнинг ўзи кечирсин-да! Аммо-лекин, пайшанба ва якшанба кунлари қош қораймай чироқ ёқиб, ўтиб кетган ота-боболарининг арвоҳини эслаб, уларнинг хотирасига қуръон ўқишни сира қанда қилмади. Агар сал ҳаёли фаромуш бўлса, хотини эсга соларди. Ишқилиб, не гумроҳлик қилган бўлса, Худонинг ўзи кечирсин! Болаларининг кўнглига дину иймон этиқодлари эртароқ кирсин!

Ана шу ердан эсон-омон тузалиб чиқса, қолган беш кунлик умри борми-йўқми, узил-кесил нафақага чиқиб, болаларининг дуои жонини қилиб уйда ўтиради. Иншооллох, рўза тутиб, насиб этса беш вақт намозни ҳам ўқийди. Ичкиликнинг оти ўчсин — сира оғзига олмагани бўлсин!

Кечки овқат олдидан Ҳаким шофёр гап очиб қолди:

— Бу хирург деганлари жаллоднинг ўзи бўлади. Тагин шу туришларига одамнинг қўлига қарашади. Аслида уларни одамларнинг ўзлари ўргатиб қўйишган. Ўғилларингиз келганда Хайрулло билан бир гаплашиб қўйса бўларди. Жуда бўлмаса, ўзингиз кириб бир нарса денг. Ёнингизда бўлмаса менда пул бор. Пича узатсангиз, тузукроқ қарашади.

— Пул-ку бор-а... — деди домла маҳзун. Сўнг пешонаси тиришиб, чуқур ўйга толди. Ўғиллари келмади, хўп, келганда ҳам уларга нима дейди? Кириб докторларга пора бер дейдими? Ўзи кирай деса... Бир умр бу ишни қилмаган, ўзи ҳам бировдан таъма қилмаган... Йўқ, ўлганда ҳам бу иш билан унинг олдига киролмайди, айтолмайди, беролмайди. Бу ишлардан ҳазар қилади. Аммо Ҳаким шофёр тўғри айтяпти... Лекин қандай қилиб докторга пул беради. Ўқимишли, тарбия кўрган одам кўринади Хайрулло! Шундай бўлгач, пора бериш уни ҳақорат қилиш билан тенг-ку! Кейин бир умр болаларга ҳалол бўлинглар, ёмон йўлдан юрманглар, деган одам учун бу ишни қилиш ўлимдан оғир, уят, иснод! Агар журъат этиб бу ишни қилса-ю, ўғли тенги Хайрулло пулни олмай юзига отиб юборса, нима деган одам бўлади? Унда ўн дардига юз дард қўшилмайдими? Уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳеч қачон бировнинг олдида тубан кетиб обрўсини тўкмаган, бундан кейин ҳам тўкмайди. Порахўрлар бўлишини кўп эшитган, лекин кўзи билан кўриб, қўли билан тутмаган. Э, бўлганича бўлар, тақдирида борини кўради-да. Бундан буёғига ҳам эшитгани-эшитган, кўргани-кўрган бўлиб қолаверсин...

— Лекин киролмайман! — деди ҳамон ундан бир гап эшитиш умидида оғзига тикилиб турган Ҳаким шофёрга қараб.

VI БОБ

Эртасига соат ўнларда Хайрулло ёнида бир ҳамшира билан палатага кирди-да, Самин домлага юзланди:

— Қани, домла, юринг, навбат сизники.

Домла секин ўрнидан турди, вақт ўтсин дебми, у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди. Нимагадир шу патйгача бунчалик даҳшатли бўлиб кўринмаган операциядан юрагини ваҳима босиб, баданидан совуқ тер чиқди, қалтироқ тутиб, жойига қайта ўтириб қолди.

— Юринг, домла! Қўрқманг! Арзимас операция-ю! — Унинг аҳволини кўриб ширинсўз ҳамшира қиз қўлини узатди. У хиёл дадиллашиб, ҳамширага эргашди. Қўрққанини билдирмаслик учунми, жарроҳлик хонасига кираверишда ҳамширанинг айтганларига индамай итоат этиб, кийимларини ечди. Сўнг жарроҳлик столига ётқизганларида ҳам, устига оқ чойшаб ташлаб Хайрулло доктор ёнидаги оқ

халатли ёрдамчилари билан нималарнидир пичирлашганда ҳам, олдин оёқларини, кейин қўлларини икки ёнга кериб боғлаб қўйганда ҳам ўзини зўрма-зўраки дадил кўрсатишга уринди. Шундан кейин наркоз беришди...

Бир маҳал терга ботиб кўзини очганда кун пешиндан оққан, у ўз ўрнида чалқанча тушиб ётар, жарроҳ тиғи теккан қорин атрофи қаттиқ оғирди. Рўпарасидаги стулда эса кимдир ўтирибди. Дастлаб унинг кимлигини пайқамади. У кўзларини очганини сезди чамаси, ўтирган кимса савол берди:

— Дада, дада, тузукмисиз?

Домлага аввал овоз узоқдан келаётгандек туюлди, кимникилигини ҳам дарҳол илғай олмади. Катта ўғлимикан? Йўқ, у — Тошкентда-ку! Аҳволидан беҳабар. Ия, Толибжон-ку! Келибди-да, Хайрият-ей...

— Толибжон, сенмисан, болам? — деди у; лаблари қимирлагани билан овози чиқмади. Иситма баланд, толиққанидан гапиришга ҳам мажоли етмаётганди. «Келибсан-да, йўлингга кўп кўз тутдим», дегандек, кўзлари билан ўғлига имо қилди.

— Тафтишчилар бугун эрталаб кетишди. Уларни кузатдим у бу ёққа чопдим, — деди Толибжон гўё шунча кундан буён хабар ололмагани учун узр сўрагандек.

— Сув, — деди домла бор кучини тўплаб. — Юрагим қуйиб кетяпти.

Шу пайт ҳамшира кириб келди.

— Уйғондиларми?

— Ҳа, сув сўраяпти, дадам.

— Ҳозир мумкин эмас. Бадада наркоз таъсири бор ҳали. Манави хўл докани пешонасига босинг, иссиғи ҳали ҳам баланд. Бечора дадангиз кўп қон йўқотди. Сув ўрнига манави тоза докани намлаб оғзига бир-икки томчи томизинг.

Дадасининг пешонасига докани уч-тўрт хўллаб босди. Чанқоқ лабларига сув томизди. Кечроқ эса ҳамшира бир стакан узум шарбати, ярим стакан сут берди. Дадаси уларни ичиб ухлаб қолди. Шундагина у дадасининг қорни ёнидан чиқиб турган ва бир учи каравот остидаги тувак жўмрагига тушириб қўйилган узун шлангга синчиклаб қаради. Палатадаги икки эркакнинг қорнига ҳам шунга ўхшаш шланглар уланган. Биттаси эса шлангнинг учи тикилган шишани бир қўлида кўтарганча хона ичида бемалол юрибди, ҳатто ташқарига чиқиб келяпти.

Кечга томон Хайрулла доктор палатага навбатчи ҳамшира билан кириб келди-да, тайинлади:

— Хушёр бўлинг! Биринчи тун оғир ўтади. Кўп ҳам кўзгалавермасин. Уйқутираб шлангни чиқариб юбориши мумкин. Агар бир гап бўлса, дарҳол навбатчи врачни чақиринг, — деди-да, сўнг Толибжонга қараб қўшиб қўйди: — Сиз ҳам бохабар бўлиб туринг, хўпми?

Тун. Толиб не вақтгача дадаси рўпарасидаги стулда унга термулиб ўтирди. Ҳамшира ҳам тез-тез хабар олиб турди. Домланинг иситмаси ҳам пича тушди. Гоҳ-гоҳ ўзича алаҳсираб гапиришини демаса, анчайин тинчиб қолди. Буни кўриб тасалли топган Толиб секин йўлакка чиқди-да, уйқу элитиб келаётгани учун шартта уч-тўрт стулни бирлаштирди ва озгина чўзилиб, мизғиб олмоқчи бўлди. Аммо стулга боши тегди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

Ярим кечада докторларнинг югур-юғуридан чўчиб уйғонди. Навбатчи доктор дадасини кўчма каравотга ётқизганча иккита ҳамшира кўмагида жарроҳлик хонасига олиб кириб кетаётган эди. Хиёл ўтмай Хайрулло ҳам етиб келди-ю, йўл-йўлакай халатини кийганча тўғри жарроҳлик хонасига ўтиб кетди.

Бир соатлардан кейин у ердан терлаб-пишиб чиққан Хайрулло навбатчи ҳамшира қизга ўшқира кетди:

— Ярамас! Қачон сенларга ақл киради, а? Ўласанларми, қарасанглар! Опера-циядан чиққан беморга эътибор шуми? Тайинлагандим-ку, минг марта! Ебсанлар одамни!

— Ўғли бор деб... — ҳамшира мижғовланиб жавоб қилди.

Ухлаб қолгани учун ҳамширадан кўра ўзини кўпроқ айбдордек сезаётган Толибжон эса нима гапчилигини тушуна олмай гаранг эди.

Ҳамширанинг жавобидан Хайруллонинг чапараста жаҳли чиқди:

— Ўғли бор эмиш. Шуям гап бўлди-ю! Эсингдами, ўтган йили ҳам сенинг навбатчилигингда бир бемор биринчи тунда шлангни суғуриб ташлаганди. Кейин сийдик баданга тарқалиб, ҳамма жойи заҳарланиб... Оқибатидан ҳам хабаринг бор... Асли ўшанда ковушингни тўғрилаб қўйиш керак эди. Ёш, тузалар дебман. Адашган эканман! Мана, сенинг касрингга баданидан наркознинг кучи кетмай яна

наркоз бердик. Ўзи операцияда кўп қон йўқотганди. Жароҳатни очиб, сийдикни тозалаш операциядан ҳам оғирлигини биласан-ку, ландавур! Организми кўтара оладими-йўқми, энди буни ёлғиз Худо билади. Сийдик билан инфекция тушган организм... Тамом!

Толиб кўрқиб кетди. Бир кеча минг кеча эмасди. Ухламасдан чидаса бўларди-ку...

Дадасини қайта палатага олиб киришганда у беҳуш эди. Ранги докадек оқариб кетганди. Кечгача ҳам кўзини очмади. Докторлар тез-тез кириб хабар олиб турди. Ҳамшира қиз эса кириб икки-уч марта укол қилиб чиқиб кетди.

Домла роппа-роса бир кечадан сўнг кўзини очди-ю, қорин атрофидаги оғриқ кучайиб, бутун баданига тарқалганини сездди. Кейин рўпарасида ўтирган ўғлига ҳам парво қилмай:

— Доктор.. чақиринглар, — деди.

Ҳамшира ғиз этиб Хайруллони чақириб келди.

— Менга нима бўлди, ўзи? — Самин домла қовоқларини базўр кўтариб Хайруллога илтижоли тикилди.

— Ўтган тунда шлангни суғуриб ташлабсиз. Сийдик эса организмга тарқаб кетибди. Жароҳатни қайта очиб тозалашга тўғри келди.

Домла секин кўзларини юмиб олди. Тунда кўрган тушиними ёки хаёлидан ўтганлариними эслашга уринди. Босинқирашми, алаҳсирашми, тушидами, ўнгидами ўғлини чақиргандек, ниманидир қидиргандек бўлди. Лекин оғриқдан жони ачиб, уйқу аралаш жароҳати томон беихтиёр қўлини юборганини ҳам элас-элас эслайди. Кейин жон аччиғида ниманидир қаттиқ тортганди ҳам. Наҳотки, у — қоринга уланган сариқ ичак бўлса... Шундан сўнг нимадир бир илиқ нарса баданига ўрмалаб киргандек бўлган эди... Наҳотки, бу ишлар тушида эмас, ўнгида юз берган? Унда тепасида ўтирган ўғли Толибжон ва ҳамшира қиз қаерда эди?!

VII БОБ

Шу куни тунда домла ғалати туш кўрди. Сўнгги пайтларда сира бунака эсда қоладиган туш кўрмаганди.

...Поёнсиз бир яйловда юрганмиш. Дунёдаги жамики майсалар, ўт-ўланлар, турфа гуллар бор эмиш у ерда. У минг турда очилиб-сочилиб ётган бу гўзалликка парво қилмай, ёш боладек чопқиллаб, ниманидир қидириб юрганмиш. Узоқдан эса қоп-қора соқоли кўксини ёпган, қора чопон устидан атлас қийиқ боғлаган, саллали бир мўйсафид уни тинмай ўзи томон чорлармиш. У мўйсафидга етмоқчи бўлармиш-у, лекин чол ҳамон қўли билан имлаб чақирганча, ундан тобора олислаб борармиш. Охири у югура-югура мўйсафидга яқин келиб тўхтабди. Не кўз билан кўрсинки, уни ўзига чорлаётган нуроний одам — отаси Ҳамдам бува экан.

— Келавер, кел. Намунча чўчийсан, бегонасирайсан. Бу — мен, отангман-ку. Эсингдами, отанг — Ҳамдам қассоб. Агар қассоблигим эсингда бўлмаса, Ҳамдам киморбоз ҳам дейишарди мени. Кел энди, кела қол, ўғлим, жигарим Саминжон, у ёқларда шунча азоб чекканинг етар. Асли у ёлғон дунё — одамни синаш учун, азоб чекиши учун яратилган. Буни эса ҳаммамиз ҳам кечроқ биламиз. Хом сут эмган бандамиз-да, ахир! Кел, кела қол, энди...

Домла кўзларини очиб ўзига келгач, ўнгида юз берганидек, барини аниқ-тиниқ эслади. Демак, отамнинг руҳлари безовта бўляпти, улар мени ўз ёнига чорлаяпти. Демак, отам мени соғинибди. Руҳлар алдамайди. Демак, отамнинг руҳлари менинг азобларимдан хабардор. Демак, паймона ҳам тўлган, ўлим — ҳақ, ўлим яқин! Остонада ажал султони азроил ҳар дақиқада жон олишга шай турибди.

Секин қўлини пешонасига босди. Совуқ тердан бармоқлари нам бўлди. Хушламайгина тушини эсларкан, кўзлари ёшга тўлди. Ҳа, ўлим — ҳақ! Ўлим Яратганининг иродаси, ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Олтмиш уч йил мардона яшади. Пайғамбар ёши ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Шунча яшаб бировга бош эгмади, бировга ялинмади, нималарнидир илинжида бировга ялтоқланмади, товланмади-тусланмади. Энди ўлимни ҳам мардона бўйинга олиши керак. Лекин болаларига — кенжатоилари Шавкат ва Баҳодирга қийин бўлади-да.. Ҳали унинг наздида гўдак улар, ҳеч нарсасига ақллари етмайди. Шавкатга катта-катта ўқишлар-

да ўқитаман деб ваъда қилганди, кенжатоғи Баҳодирни эса мактабни битирсанг уйдаги машинани албатта сен миначасан деганди... Энди бу ваъдалар қайда қолади?!

Отаси Ҳамдам бува бундан тўрт йил бурун — салкам тўқсон ёшида вафот этган эди. Бу замонда бу ёшга кириш ҳазилакам гапмас. Отаси тенгқурларни Николайнинг ёғини ялаган, шундан илиги тўқ, узоқ яшашида, дейишарди эскилар. У ҳам ҳеч бўлмаганда отасининг ёшини орзулаганди, орзулари ҳам ҳаёл экан. Ҳаёт машаққатлари ўз ишини қилган, вужудини, руҳиятини, борлигини чарчатган. Аммо отаси яна кўп яшарди. Ўша қишда илкис оёғи оғриб, узоқ ётиб қолди. Оёқ шиши қайтавермагач, ноилоҳ отасини зўрлаб касалхонага олиб боришди. Дорилар қайтага ёмон таъсир қилди. Оёқлари дўмбира бўлиб шишиб кетди. Икки ой деганда докторлар жавоб беришди. Уйга келгач, оёғини сандалдаги чўққа тоблаб анча ётди. Уйи-жойи бошқа бўлса ҳам гоҳи кунлари отасининг ёнида ётиб қоларди. Тўнғичи эмасми, отаси унга ўзгача бир меҳр билан қарар, лекин сира буни билдиргиси келмас, кўнглида ҳамма болаларига тенг бўлай дерди чамаси. Уч ўғил, уч қиз эди улар. Оғир замонларни кўришди. У эсини таниб-танимай оила ташвишларини отаси билан баробар торта бошлади. Ўттиз учинчи йилдаги қаҳатчилик пайтида у ўн ёшли бола эди. Ёйишга бир бурда нон топиш машаққат... Колхознинг ўриб олинган буғдойзорида яширинча бошоқ йиғиб келишарди. Ҳатто шу ҳосили ўриб олинган жойда бошоқ теришга жоҳил бригадир Теша чўлоқ қўймасди. Кулранг саман отда юрарди Теша чўлоқ. Ҳатто бир гал у бир болани буғдойзордан тўрт-бешта бошоқ олгани учун отда қувиб етиб, уриб-тепиб ўлдириб қўйган. Камбағал оиланинг боласи эди бечора. Ота-онаси арз қилиб қишлоқ шўросию район катталаригача борган. Лекин қизил фирқа Теша чўлоққа жин ҳам урмади. Қайтанга сал ўтмай «қолхоз мулкани кўз қорачигидек сақлагани учун» мукофот ҳам беришди. Ўша йиллари қанчадан-қанча одамлар очликка чидай олмай қирилиб кетди. Кўплари кунжара еб шишиб ўлди. Бироқ ўшанда ҳам отаси уларни бировдан кам қилмай, бировга зориқтирмай эплаб боққан. Қассобчилик қиларди. Лекин молни ўзи сўймасди, сарроб сўйиб берарди. Аслида бу касбнинг таомили шунақа, дерди отаси, сарроб сўяди, қассоб сотади. Ўзи ҳайвоннинг жонини олган одам гўшт сотиши керак эмас, дерди. Энди бу удумлар ҳам бошқача бўлиб кетди... Хуллас, ўша пайтларда ҳам уларникида кунда бўлмаса ҳам кунора қозон қайнардди. Гўштсиз бўтқа, гўжа ош, ўмач ичавериби меъдасига тегиб кетгани ҳам ҳамон ёдида. Қотирма нон, зоғора нон еганлари ҳамон эсида. У кунлар ҳам пешонада бор экан, кўришди, чидашди, кейин-кейин кўрмагандек ҳам бўлиб кетишди. Лекин отаси болажон, оилапарвар бўлгани билан, ҳар тўқисда бир айб деганларидек, камчилиги ҳам бор эди. Қимор ўйнардди. Қўлига пул тушди дегунча, уч-тўрт улфатни йиғиб, ошиқ ташлашга шунчалик берилиб кетардики, ҳатто уй, бола-чақаси эсидан чиқарди. Аммо камбағал бўлса-да, одамлар мард эди у вақтларда. Ўша қаҳатчиликдан беш-олти йил ўтгач, отаси қишлоқдагина эмас, бутун Бағдод депарасидаги донғи чиққан барча қиморбозлардан қарздор бўлиб қолди. Улар эса хушига келган пайтда эгарланган чиройли отлар минган хабарчиларни уларникига жўнатишни қўймасди. «Ҳамдам ака, палончининг қарзини бераркансиз», «Ҳамдам ака, пистончига айтган муҳлатингиз тугапти». Ўлмаган ойисининг жони. Отаси не-не пул билан чиқиб кетиб икки қўлини бурнига тикиб, ютқазгани етмай, қарзга ботиб келганда ҳам бирор марта зрига тик боқмаган. Ҳатто бир гал... Агар шу воқеа бўлмаганда балки уйлари ташлаб Тошкент томонларга кетишмасмиди.

... Ўйин роса авжига чиққанда отасининг пули тугаб қолибди. «Ховлимни тикдим» деб юборибди отаси. Зорманда ошиқни гардкам деб ташлаганда яна чув тушибди. Ўйинга қизиқиб кўзига ҳеч нарса кўринмай қолган отаси «Хотинимни тикдим» деб юборибди. Ва шу он ўзига келиб, ёнидаги хабарчисига шипшитибди: «Бор, тезроқ, келинойингга айт, томга чиқиб ўтирсин!» Бахтга қарши бу гал ҳам отасининг қўли келмабди. Дупур-дупур от солиб уйга келган қиморбозлар ойисининг томга чиқиб ўтирганини кўриб қайтиб кетишибди. Лекин ўша кунги ўйинда отаси ҳовлини ҳам, хотинини ҳам қайта ютиб олибди-ю, аммо яна ўйинни давом эттириб бисёр қарзга ботибди. Ярим кеча тарвузи қўлтигидан тушиб бир аҳволда уйга қайтиб келса, хотини ҳамон совуқда дир-дир қақшаганча том бошида ўтирган экан. Хотинини кўриб отасининг айтган гапи шу бўпти:

— Моҳия, тушавер энди. Аммо лекин, эртадан кўч-кўронингни йиғавер, энди бу ерларда яшаш бизга татимайди, ҳаром энди бу ерларда яшаш. Кетамиз!

Ойисининг хўрлиги келиб, кўзидан дув-дув ёш тўкканча жойидан тушиб келибди. Лекин муслима аёл эмасми, шунда ҳам эрининг кўзига тик боқмабди, қаерга деб сўрамабди ҳам, кучи кўз ёшларига етиб йиғлайверибди, йиғлайверибди. Охири эрининг бир аҳволу бир важоҳатда тикилиб турганини кўриб, сабри чидамай сўрабди,

— Қаерга?! Қайси меҳрибонларингизнинг олдига?.. Қиморбознинг бесаранжом оиласига кимнинг ҳам кўзи учиб турибди шу замонда?!

— Гадоё топмас ерларга. Пича ишлаб, пул топмасак бўлмайди. Тирикчилик ҳам оғир бўп кетди.

— Бир этак бола билан қаерга сизамиз, қаерга борамиз, юзимиз сомондек сарғайиб...

— Гап битта: эртага жўнаймиз. Кўп вайсайверма.

Ушанда улар беш бола эдилар: икки ўғилу уч қиз.

Орият кучи эртасига бир арава юк билан йўлга тушишди.

Кейин эртақларда айтилганидек, бир ҳафта йўл юриб, йўл юришса ҳам мўл юриб Тошкент биқинидаги Қўйлик деган жойга келишди, бир вақтлар Қўқон томонлардан кўчиб келган одамларниқидан бошпана топишди. Колхоздан ер олиб, шоли экиб, бола-чақа билан ишлаб топган ҳосиллари ўн-ўн икки қанор-қоп шоли бўларди. Лекин йил бўйи меҳнат қилишиб, машаққат чекишиб топилган бу шоли тўла қоплар бир кечада йўқолиб қоларкан. Кейин-кейин билишса, оталари яна қимор ўйнаб, бир кечада уларни ҳам ютқазиб қўяр экан. Бўлмаса, ўша пайтларда бир қанор-қоп шолининг ўзи катта давлат бўлган. Бу ишлар эса ҳар йили такрорланаверарди. Бу орада Герман уруши бошланиб қолди. Ушанда отасининг ойисига айтган гаплари ҳозиргидек қулоғида:

— Юр энди, Моҳия, болаларни бошла, юртимизга — Фарғонага кетамиз. Самин ҳам катта йигит бўп қолди. Ҳарбийга чақириб қолса, ўзимиздан кетгани дуруст. Тагин бошқалар ҳар хил ўйга бормасин. Бу кетишда энди барибир барча норғил йигитлар солдатликка олинади.

Бу вақтга келиб ойисининг қўлида яна бир чақалоқ — олтинчи кенжа фарзанд бор эди. Шу ерда туғилгани учун Тошканбой деб аташганди уни. Кейинчалик Фарғонага боришгач, Собир, Собиржон деб иккинчи номни беришди, ҳужжатларда ҳам шу ном ёзилди, аммо ака-опалари гоҳ-гоҳ уни олдинги номи билан чақиритишни қўйишмасди.

Тўйиб овқат емаган, сарсон-саргардон у кунларни ким унутибди? Унутиб бўлмайди. Бир йил меҳнат қилиб топган қатор-қатор қоплардаги ғаллани ҳеч кимдан, хотиндан ҳам, болалардан ҳам сўрамай қиморга берган отанинг бу зулмини ким ҳам унутади? Лекин ойисига Худо сабрдан берган экан. Шунда ҳам бир оғиз эрининг дилини оғритиб сазасини қайтармаган. Қиморбозсиз, ёмон одамсиз, демаган. «Эр киши оиланинг пайғамбари», дерди ойиси. Пайғамбарларга эса шак келтириб бўлмайди. «Хотин — эрининг қули», деб қўярди яна тагин. Аммо қозон қайнатишга бир бўлак эт, қаловига бир чўп тополмай, турмушда хўрлиги келган кунлари ҳам кўз ёшини ҳеч кимга кўрсатмай, оғилга кириб, бир четдаги устунга суяниб тўйиб-тўйиб йиғлаб олганлари ёлғиз унгаю Худога аён. Бир-икки бор шундай кунлари олдига кириб қолганда уни бағрига босиб айтиб-айтиб йиғлаганлари ҳамон ёдида:

— Болам, болагинам, пешонам шунчалик шўр бўладими-я. Худованди карим мени қиморбозга рўпара қиладими-я. Худога минг қатла шукур, қатор-қатор нор туядек уч ўғилни берди, фариштадек уч қизни берди. Лекин, жўжабирдай жон ризқини демай отанг... Ҳа, майли, эси кириб қолар, унинг ҳам кўнглига Худо бир кун инсофу диёнат солар. Бахтларингга омон бўлсин, умри узоқ бўлсин!

Ойиси қанчалик куйиниб сўзламасин, ҳеч қачон отасини қарғамаган, у ҳақида ёмон сўз айтмаган. Шунчалик ҳам сабрли, бардошли бўлиб яратилганми ўзбек аёли! Шунчалик ҳам марҳаматли, эрига садоқатли бўладими ўзбек аёли!..

Ҳа, ойисига кўп жабру жафо, кулфату зулм етказган отаси... У кунлар-ку энди унут бўлиб кетган-а. Йўқ, йўқ, юракка бир умр муҳрланган у кунлар сира унут бўлмайди. Ҳамма унутса ҳам унинг эсидан чиқмайди. Лекин у ҳам ойисидек ҳеч қачон отасининг ишларига сира аралашмаган. Кўнглидан не-не ўй-фикрлар кечган, отасининг қилиқлари учун балодек ёмон кўриб кетган кунлари ҳам бўлган. Бироқ ота-ота эканда, қай юз билан фарзанд унга қозичилик қилсин, тергасин, насиҳат қилсин! Муслмончиликка тўғри келмайди, гуноҳ бўлади.

Мана, энди шу отаси — бу дунёда ўзи истаганча яшаб ўтган, сира ўз ишлари ва қилмишларидан нолимай ўтган одам Ҳамдам қассоб, Ҳамдам қиморбоз уни — бу дунё кўргиликларидан кўнгли кемтик ўғлини ўз ёнига чорляпти...

VIII БОБ

Операциядан уч кун ўтгач, домла сал ўзига келиб, ҳамхоналари билан дуруст гаплашадиган бўлиб қолди. Улар у ёқ-бу ёқдан, ўтган-кетган гаплардан гапиришар, аммо ҳеч ким ўз дардидан чурқ этиб оғиз очмасди. Ўша куни Толибжон вилоятдаги катталарига учрашиб, бирор ҳафта ишга чиқолмаслигини айтиб келди. Ишхонасига ҳам кўнғироқ қилиб қўйди.

Аммо орадан ҳафта ўтдики, домланинг ўрнидан туриб юришга ҳоли келмади. Овқатни ҳам бошини хиёл кўтарганча номигагина еяр, дармонга кирасиз деб ўғли қистагани-кистаган эди. Иштаҳаси йўқлиги устига касалхонанинг оби-ёвғон қуюқ-суёқ овқатлари баттар кўнғилини беҳузур қиларди. Доктор ҳам ичаклари яна аввалги ҳолатга келсин деб, унга фақат парҳез таомларгина буюрган. Бу тахлит «таом»лар билан домланинг қувватга кириб кетиши амри маҳол эди. Кўнгли эса гоҳ шўртаққина, аччиққина уй таомларини тусарди. Гоҳо кўпроқ ичиб қўйиб, эртасига боши гаранг, лоҳас бўлиб уйғонганда ошхонадан хотинининг овоз берганларини эсларди.

— Вой, дадаси, турдингизми? Эндигина уйғотай деб тургандим. Тезроқ ювиниб келақолинг. Ўзингиз хуш кўрадиган аччиққина хўрда қилиб қўйдим. Қатиклаб ичиб оласиз.

У хотинининг овозиданми ёки аччиққина суёқ ош хабариданми, тезда турар, ювиниб келиб, одатдагидек катта дўғов товоғидаги овқатни қалампирни эзиб-эзиб қатиклаб, «хўр-хўр» ичиб оларди. Хотини эса уни кулимсираганча кузатиб ўтираркан, енгилгина койиб қўярди.

— Намунча, «хўр-хўр» қиласиз аллакимларга ўхшаб, кап-катта одам, овқатни ҳам шунақа ичадими, ярашмайди. — У эса мингинчи марта айтилган бу гапга мингинчи марта парво қилмай:

— Ўзинг ичмайсанми? — деб сўрарди.

— Йўқ. Сиз ишга борасиз. Мен болалар билан чой ичаман.

Дарвоқе, қисташ бефойда: болаларию хотини эрталаб овқат ичмайди, ширинлик билан чойу нонга ўрганишган.

Эслаганларидан гўё иштаҳаси очилгандек бўлди, нордон, чучук нарсалар хаёлидан ўтди. Бир кўнгли ўғлини шаҳарга чиқариб, қўл овқати, сузма қатик, бозорнинг аччиқ-чучук тузламаларидан олиб кел, демоқчи бўлди. Бироқ доктор айтган парҳезни ўйлаб, истақларини ичига ютди. Ҳа, майли, барибир минг зўр бўлгани билан кўча овқатининг таъми-туси уйдагига ўхшамас. Аммо хотини хўп ажойиб пазанда-да. Овқатни доим унинг кўнғилига қараб, сўраб, айтганини қилади. Одоб-ибоси, андишаси-чи... ҳатто кайфияти йўқ пайтларда ҳуда-беҳудага сўкиб-сўзласа ҳам чурқ этмасди. Фақат айби бўлмаса-да, эрининг бекорга ранжитганидан кўнгли ўксиб, аразлаганча катта уйга кириб кетарди-да, ҳеч кимга билдирмай йиғлаб-йиғлаб оларди. Овқат пишгандан кейин эса косагами, товоққами сузиб келиб, индамай дастурхонга дўқиллатиб қўйиб кетарди. Бир оғиз «олинг» ҳам демасди. Йиғидан кўзлари шундоқ қизариб кетгани кўриниб турарди. Бундай кезларда болалари ҳам «бувимни нега хафа қиласиз» дегандек унга яқин йўламасди.

— Бор, чақир, бувингни, — дерди у катта ўғлига. Бу унинг кечирим сўраши эди. Ўғли нариги уйга кириб чиқиб, доим бир гапни айтарди:

— Чикмас эканлар.

Бу гапни эшитгач, гўё ўз гуноҳини ювгандек, секин овқатга қўл урарди.

Турмуш қуришганига нақ ўттиз беш йил бўлибди-я. Айтишга осон. Бир йигитнинг ота ёши. Йўқчиликни ҳам, тўқчиликни ҳам кўришди. Ўнта фарзандли бўлишди. Фарзандлари бир-бирини суяб улғайди. Ажиб замонлар эди, ҳар ким фарзандининг кўплиги билан фахрланарди. Давлат ҳам туғилишдан, болалар кўпайишидан манфаатдор эди. Хотини ҳам кўп қатори «Қаҳрамон она» бўлган. Ўнта бўлса — ўрни бошқа, дерди у ҳам. Газеталарда ёки радиода фақат чет эллардаги демография — туғишни чеклаш ҳақида гап юритиларди, холос. Эшитиб, ўқиб кулгиси қистарди.

Э, хаёл ўлсин, нималарни ўйлаяпти. Шу топда сиёсатга бало борми. Лекин юрт тизгини шу сиёсатдонлар қўлида бўлгандан кейин ўйларкансан-да. Асли хотини, оиласи ҳақида ўйлаётганди. Хотини — тилло аёл. Лекин уни хафа қилган кунлари ҳам кўп бўлган. Аммо ҳеч узоқ гина сақламасди. Бир кун-ярим кун аразларди-да, кўз-кўзга тушди дегунча, ундан аввал хотини мийиғида қулиб юборарди. Минг шайтонга чап бериб, қулмайман деса ҳам қулги ўз-ўзидан кела-верарди. Кўнгилда кир йўқ эди-да. Эр-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг қуриши. Айб ўзида эканини билиб турса-да, дурустроқ қилиб кечирим сўрашни ҳам билмасди. Лекин бир марта тўнгичи Акмал чақалоқлигида росмана кечирим сўраганди. Жанжал нимадан чиққанди ўзи...

... Ўша кун нимагадир мактабдан хуноби ошиб қайтди. Уйга кириб кўрпачага ёнбошлади-ю, хотинига чой буюрди. Кайфияти йўқ бундай пайтларда хотини унга гапириб ҳам ўтирмасди, индамай юмушини қилаверарди. Нимагадир бу сафар чойдан дарак йўқ. Ўз ёғига ўзи қовурилиб ўтиргани учунми бир дақиқа гўё бир соатдек туюлиб кетди. Ўтирган жойидан ошхонада ивирсиб юрган хотини томон қараб бақирди:

— Чой дедим сенга, нима, кармисан?

— Ҳоз-ирр! — деди хотини чўзиб.

Шундан кейин ҳам бир олам вақт ўтгандек бўлди унинг назарида. Шайтонга минг ҳай бермасин, бу гапюқмас хотинни боглаб таъзирини бериб хумордан чиққиси келди. Ахволини кўра-била туриб ҳам бир чойнак чойни вақтида қўймайди! Жуда ҳаддидан ошиб кетди! «Ҳозир» деганига қанча бўлди, чойдан дарак йўқ. Ху, ярамас!

Хотини гулдор, ихчамгина чинни чойнакда чой келтириб олди «дўқ» этказиб қўйди. Ўзи шундоқ ҳам бўғилиб ўтирганда миннат билан дўқиллатгани нимаси?... У шартта чойнакни олди-да, девор томон улоқтирди. Оғзидан боди кириб, шоди чиқди:

— Э, ўша чой-пойинг билан қўшмозор бўл-е! Ўласанми, шуни вақтида келтирсанг?!

Учиб бориб деворга теккан чойнак чил-чил синди. Иссиқ чой девору гилам билан битта бўлиб сочилди. Гиламдаги бир тўп шамадан иссиқ ҳовур кўтарилди.

— Вой ўлай, сизни нима жин урди? — Хотини бўздек оқариб қаршисида дир-дир титраб турарди. — Сўкиб-сўзлаганингиз етмай бу қилиғингиз нимаси?..

— Йўқол! Кўзимга кўринма!

— Нима?! — хотини ҳам энди ўчакишганча овозини кўтарди.

— Йўқол деяпман. Мана, сенга бўлмаса! — У шарт ўрнидан туриб, хотинининг башарасига тарсаки тортиб юборди.

— Кетаман! Уйингни ҳам, ўзингни ҳам елкаминг чуқури кўрсин! — деди-ю хотини панжаларини бетига босганча йиғлаб чикиб кетди.

— Кетсанг ўшанақаси бир йўла йўқолиб кет! — ортидан бақирди у.

Хотини ўғлини бағрига босиб юм-юм йиғлаганча кўчага чиқиб кетганда ҳам у миқ этмади. Ачиққ устида уни бесабабдан-бесабаб хафа қилганини ҳам тушуниб етмади. Бориб қайтаришга, жилла курса қўлидан чақалоқни олиб қолишга-да, ғурури йўл қўймади. Кейин билса, сал кам йигирма чақирим жойга, отасиникига — Каримбобо қишлоғига пиёда кетворибди. Бир ҳафта кутди, келмади, иккинчи ҳафтани ҳам тишини-тишига қўйиб ўтказди. Жинни бўлиб қолаёзди. Қилган ишидан пинҳон пушаймон бўлиб ич-этини еди, ўғлини соғинди. Охири этагини бир силтаб, ғурур-пурурни йиғиштириб, армиядан қайтиб келиб уйланган йили дўстлари билан Хўжанддан олиб келган «ХТЗ» велосипедига минди-да, «Карим-бобо қайдасан» дея йўлга тушди.

Ховлида мол-қолга қараб юрган ўртабўй, зуваласи пишиқ, лекин гапи кескир қайнотаси Мирза карвон, қўлини ювиб, тўнининг энига артганча, унинг олдида келди. Сир бой бермай сўрашди. Сўрига кўрпача тушаб жой қилди. Қайн укаси Турсунбой чой келтирди. У нима деб гап бошлашни билмас, иссиқ чойни хўпларкан, чой лабини эмас, гўё вужудини куйдиргандек бўлар, кечирим сўрашни эса эплай олмасди. Шу пайт Мирза карвон дабдурустан:

— Куёв, жуда қўлингизга эрк бериб қопсизми? — деди.

У чўғдек қизарди. Жавоб ўрнига кўзлари ер сузди.

— Мен қизимни сизга ургани, сўкиб ҳақоратлагани берганим йўқ. Хўкиз бўлса ҳам, сўтак бўлса ҳам, мана, ўзи униб ўсган ҳовли, боқиб оламиз. Энасининг кичик

қорнига сиққан қизим шу катта ҳовлига сиғмай қолмайди. Шунини бир билиб қўйинг, куёв!

— Кечиринг, ота! — деди у лов-лов ёниб, тили базўр калимага келиб. Кейин кўзлари ҳамон ер чизганча қўшиб қўйди: — Обкетгани келдим.

Шу гап устига қайнонаси Назир кампир уйдан чиқиб келди. Унинг ўрнидан туриб берган саломига ҳар галгидек елкасидан олиб сўрашмади ҳам. Бунинг ўрнига:

— Менинг муштумзўрга берадиган қизим йўқ, — деди. — Яна муаллиммиш бу киши! Ёки давлат сизларга хотинингни ур деб таълим берганми? Боламиз қанча ёмон бўлса ҳам ўзимизга азиз. Мен уни худодан юз илтижо билан тилаб олганман.

— Бошқа бўлмайди, буви, — деди у уятдан ерга киргудек бўлиб.

— Мен сизни куёв эмас, ўғлим дегандим!

Бу гаплар бўлиб ўтаркан, ҳовлида хотини кўринмаганидан янада ташвишга тушар, ҳижолати ортиб, игна устида ўтиргандек, ўзини қўярга жой тополмасди.

Шу пайт қайнатаси бош кўтариб уй томон бақирди.

— Меҳри, хо Меҳри! Бақа чиқ!

Хотини Акмални кўтариб уйдан чиқди. Боласини бағрига босганча сўрининг олдига келиб унга қарамай «Келинг!» деди. У юрак ютиб, «Келдим!» деёлмади.

— Яшайсанми, шу билан? — отасининг овози хунук эшитилди. Хотини индамади.

— Гапир, тилинг борми? — бувиси ҳам гап қўшди.

Хотини яна индамади. Лекин «ҳа» дегандек бошини қуйи солди. Сўнг пичирлади: — Энди ҳақорат қилмасалар...

— Эшитдингиз-а, ўғлим, — деди қайнотаси сал юмшаб. — Уйимизнинг тўри ҳам, кўнглимизнинг кўри ҳам ҳамиша сизларники. Аммо бизникига бошқа бунақа можаро билан келманглар. Уят! — деди-да, ҳамон ўтиришни ҳам, қайтиб кетишни ҳам билмай турган қизига юзланди. — Бор, нарсаларингни йиғиштир! — Кейин қизига қараб қўшиб қўйди. — Сен ҳам эркакнинг гапини икки қилишни ўрганма. Рўзгор қиламан деган аёл оғзини тияди. Эрингни ҳурмат қил!

Хотини қўлида боласи борлигини ҳам унутгандек шахдам юриб уйга кириб кетди.

Барибир йўлда узоқ жим кетишолмади. Иккаласи ҳам кўзлари-кўзларига тушгач, кулиб юборишди.

— Кечирим сўраш ҳам қийин экан, — деди у ҳамон қизариб. — Тоза изза қилдинг-ку!

— Ажаб бўпти, — хотини яйраб кулди. Бу кулги гўё унга яйловлар, тоғлар ошиб гумбурлаб келаётган момақалдирокдек туюлди. Кўнглини шунча кундан буён эзаётган губорлар зумда тарқаб кетди.

Шу-шу хотини бошқа отасиникига кетиб қолмайдиган бўлди. Қайси оилада жанжал бўлмайди, ахир. Балки унинг бемаъни мағрурлигини, бировдан кечирим сўраш қўлидан келмаслигини билгани учун шундай қилгандир, не-не дарду аламларни ичига ютгандир. Жуда кўнгли тўлиб-тошиб кетганда:

— Майли, яхшиликларимни сиз билмасангиз, Худо билади. Ҳаммасини Худога солдим! — дерди йиғлаб. — Ёқмай қолган бўлсам, ана, кўча тўла хотин, хоҳлаганингизга уйланиб олинг!

Мана, энди келмаяпти ҳам. Бу ерларни қандай қилиб топиб келсин? Акмал — Тошкентда. Толиб шу ерда бўлса. Бошқа болалари кичкина. Хотини келганида унга айтадиган гаплари ҳам бор эди... Беҳуда озор берганлари учун росмана рози-ризолик сўрарди. Минг-минглаб сўрамаган, сўролмаган узрларимни қабул қил, дерди. Бу ёғига болаларингга ўзинг бош бўлиб қолясан. Шавкатга, Баҳодирга яхши жойлардан, яхши одамларнинг фарзандларидан келин қилгин, дерди... Унинг қўлидан еган мазали, аччиқ, суюқ ошларини эслаганини, у пиширган овқатларни, айниқса паловни соғинганини айтарди. Яхши яшадик, дерди. Мен сендан розиман, сен ҳам мендан, мен гуноҳқордан рози бўлгин, дерди, кўрган тушини айтиб, таъбирини ҳам ўзи йўйиб қўя қоларди...

IX БОБ

Иккинчи ҳафтада домла аҳволи анча ўнгланини сизди. Ўғли қўлтиғидан олса, унга суянганча бир қўлида шланг-шишасини кўтариб, битта-битта юриб, ярасини боғлашга ҳам борадиган бўлди. Лекин барибир ичига чироқ ёқса ёриш-

масди. Вужудига кириб олган қандайдир ёвуз куч уни кун сайин кемириб адоий-тамом қилаётгандек эди.

Хафта охирида хотини Шавкатни етаклаб келиб қолди. Ўн тўрт яшар ўғлига қараб домла хурсанд бўлиб кетди. Оббо, Шавкати тушмагур-ей, шунча жойдан бувисига ақл бўлиб, ҳамроҳ бўлиб, йўл кўрсатиб келибди-да. У эса, бу камгап, «ичимдан топ» ўғлини ҳали гўдак санаб юрибди. Йўл топадиган йигит бўл қопти-я. Демак, ундан қайғурмаса ҳам бўлади, ўзини-ўзи эплаб кетади. Ахир йўл топган бола ақл топади, ақл топган бола эса ҳаётда адашмайди...

Хотини сергўшт қовурма олиб келибди, устида кичкина аччиқ жувармак қалам-пир. Бежиримгина қилиб ўралган қоғозда мурч. Унинг аччиққа ўчлигини билади-да. Тови қочиб қолган қовурмани Толибжон иситиб келай деса ҳам кўнмай маза қилиб еб олди.

Ёнбошлаганча овқатни еярган, ўзига мунгли тикилиб ўтирган хотинидан оила тинчлигини, ўғли Баҳодирни, кизларини сўради. Ҳатто мол-қўйлар ҳам қолмади. Мактабни ҳам эслади. Хотини ҳамма гапига бир-бир жавоб бериб бўлгач, ўғлини ташқарига чиқариб юборди. Ёлғиз қолишгач, орага узоқ сукунат тушди. Аввалига нима деб гап бошлашни билмай қийналди. Охири ўзини қўлга олди.

— Тунов қуни ёмон туш кўриб уйғониб кетдим, — деди. — Отамни кўрибман. Ҳадеб мени ўзи томон чорлаяпти. Шундан буён ўзимга келолмайман...

— Бе-е, яхши ният қилинг! Арвоҳлар умидвор бўлгандир-да! Тузалиб чиқсангиз бирорта қўй сўйиб, худойи қилиб юборармиз. Тушга нималар кирмайди, ахир. Ҳали бу кунларни кўрмагандай бўл кетасиз.

— Иншооллоҳ, айтганинг келсин!

— Худо хоҳласа, келади. Ҳали Худодан умидим кўп. Шавкатжону Баҳодирингизнинг тўйларида ҳам ўзингиз бош-қош бўласиз. Келинлару қудаларни ҳам, Худо хоҳласа, ўзингиз танлайсиз.

Хотинининг гапидан кўнгли тўлиқиб, кўзларига ёш келди.

— Агар менга бир нарса бўлса... Чида! Барча оғирлик сенга тушади, энди. Шунчасига чидаб келдинг. Буёғига ҳам бардам бўл!

Хотинининг кўзлари ҳам жикқа ёшга тўлди.

— Унақа деманг. Фаришталар яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам омин дейди. Ҳали кўп яшайсиз.

— Отам бекорга тушимга кирмаган, кейин Сулаймон домлани биласан, ўладиган одам эмасди. Дардимиз — бир! Операциядан кейин тагин жароҳатимни очишди. Ўзимдан ўтаётганини ўзим биламан. — Самин домла шундай деди-да, бўсағада турган Шавкатни ёнига имлади. Унинг бошини силаб, пешонасидан ўпди: — Бошинг тошдан бўлсин, болам. Омон бўл, — деди ва секин қўшиб қўйди: — Бор энди, Шавкатжон ўғлим, бувингда яна икки оғиз гапим бор.

— Ичим чирияпти, — деди холи қолишгач пичирлаб. — Куним битгани аниқ. Рози бўлгин, сенга кўп зулм қилдим. Кечиргин! Кейин... имкон топиб, бирор кун олдимга Баҳодирни юбор. Бирортаси билан бирга келар. Кўриб қолай кенжато-йимни. Ҳаммадан ҳам унга қийин бўлади. Ўн ёш! Гўдак ҳали у. Бу Толипинг ҳам, Акмалинг ҳам ҳали нонни «нанна» деб юрибди.

Меҳриниса опа шундагина эрининг дарди оғирлигини тушунди. Ахир ўттиз беш йиллик умр йўлдошини у тушунмай, ким тушунсин! Ҳар бир киприк қоқиши ҳам ёд бўлиб кетган унга. Дарди шунчалик бедавоми? Бўлмаса эри бу гапларни айтмасди. Ишқилиб Худо у куннинг юзини тескари қилсин. Наҳотки, эри ўз оёғи билан юриб келиб, ўзини докторлар тигига тутиб берса? Энди ҳаётга ҳам ўзича бепарво қўл силтаб, уларни ора йўлда ташлаб кетаверса... У бор овози билан хайқириб дод солгиси келди, аммо ўзини тутди. Пичирлаб деди:

— Мен сиздан мингдан-минг розиман, дадаси.

— Ана энди кул, — деди Самин домла хотинига. Лекин ўзининг кўзлари жикқа ёш эди. Бунинг сездирмай дея девор томон ўгирилиб олди. Хотини намчил кўзларини артаркан, худди ўша — яраш кулгисини қилиб жилмайди.

— Дадаси...

Самин домла бурилиб хотинига қаради ва ғамгин жилмайди. Аста унинг қадоқ бўлиб кетган озгин қўлларини қўлига олди.

— Бардам бўл! — деди яна гап қотиб. — Ёмон яшамадик-а? Тўғри-ми? Бор энди. Лекин тайёргарликни кўриб қўявер. Болаларинг ҳали хом — ҳеч нарсани билишмайди, укаларим бўлса ўзи билан ўзи. — Кейин чуқур нафас олди-да,

давом этди. — Анча тузукман. Ярани боғлатишга ҳам ўзим боряпман. Толибжон ишимдан бир хабар олиб келай деб безовта бўлиб юрибди. Сизлар билан бирга кета қолсин. Шунча жойдан ёлғиз кетманглар. Райондан Тошкентга — акасига қўнғироқ қилсин. Акмал ҳам бирров келиб кетар.

Меҳриниса хола сувга тушган нондек бўшашиб, хонадан бемажол чикди. Аммо эрининг аҳволини ўғилларига сездирмади. Шу топда у эридан бурунроқ ўзи тирик мурдага айланган эди гўё... Ҳозиргина эри билан ўртасида бўлиб ўтган гапларга ҳеч ишонгиси келмас, Худодан унга фақат умр тиларди. Ахир бу кенг дунёда ёлғиз тул хотин бўлиб қолиш қанчалик оғир. Айниқса бировнинг эшигига совчи бўлиб борганида, «Куёв бўлмишнинг отаси борми?» — десалар, нима деб жавоб қилади? Ишқилиб, Худо бошига бу кўрғиликларни солмасин. Эрига Худо шифо берсин!

Х БОБ

Бувисига қўшилиб кетган Толибжондан тўрт кунгача дарак бўлмади. Бу кунларда домла укалари Иброҳим ва Собирни кўп эслади.

Иброҳим сингиялари Атиқа билан Бумайрамдан кейинги тўртинчи фарзанд. Ўзидан ўн ёш кичик. Уни елкасида кўтариб катта қилган. Жонидан яхши кўрарди уни. У ҳам ўзидек гапни эгмай-букмай, шартта-шартта одамнинг юзига айтадиган, тўғрисўз, бўйдор, кўркам йигит. 1933 йилда одамлар бугдойнинг бир бошоғига зор бўлган қаҳатчилик йилида туғилган Иброҳим. Сталин вафот этган йили уйланди. Уйланиши ҳам қизиқ бўлганди... Отаси Ҳамдам қассоб тўрт йил бурун — 1949 йилда оналари қазо қилгач, орадан бир йил ўтар-ўтмай, «сағирларим қаровсиз қолмасин» деб она уруғидан — самарқандлик Сурмансо деган қариндош аёлга қуба ўқитиб уйланди. Қаватида Санталатой деган ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги қизалоғи билан келди у аёл. Оталари минг тайинлагани билан олти боланинг бирови ҳам уни она демади. Ҳаммалари гўё тил бириктириб олгандек «Сурма эна» дейишарди.

Ҳозиргидек эсида, худди ўша — Сталин вафот этган йили отаси билан Сурма эна келишиб Иброҳимга Санталатни никоҳлаб беришди. Тўйдан бир йил ўтар-ўтмас Иброҳим ҳарбийга чақирилди. Уч йил хизматда бўлди.

Укасининг бахти бор экан — тўғри Москвага тушди. Шундоқ улуг пойтахтда, Кремл ёнидаги ҳарбий қисмда хизмат қилиш ҳар ким учун шараф эди, у пайтлар. Ундан хат билан бирга Қизил Майдонда, Кремл курантлари ва йўқсилларнинг буюк даҳоси Ленин мавзолейи ёнида тушган қатор-қатор расмлар ҳам тез-тез келиб турарди. Лекин бир йил ўтгач, бирдан на хат, на бир хабар бўлди. Уч ой улар роса саросимада юришди. Ёзган мактублари ҳам жавобсиз эди. Ниҳоят бир кун хат келди. У Иброҳимдан эмас, унинг қўқонлик хизматдоши Назиржондан экан. «Авалло ҳаммаларингга кўпдан-кўп дуойи салом! Мен Иброҳимжоннинг аҳволини маълум қилиб ёзаяпман. У москвалик бир яхудий аёл билан топишиб қолган эди. Хизматдан бўшади дегунча уникига югуради. Аёл шунчалик унинг эс-ҳушини ўғирлаб қўйибдики, Иброҳимнинг на овқат ейишида ҳаловати бор, на ётиш-туришида. Кундан-кун озиб, чўпдек бўп кетяпти. Яқинда касалхонага тушиб қолди. Жухуд аёл бўлса, ҳар куни унинг қошига келади.

Бир куни мени ҳам уникига меҳмонга олиб борган эди. Аёл унинг расмини ўй тўрига илиб, атрофига қатор-қатор игналарни санчиб қўйибди. Бу жухудларнинг қандай илми ғойибди экан, билмадим. Ё биздаги иситма-совутманинг бир туримикан?..

Имкон топсаларинг бир хабар олиб кетинглар!

Салом билан қўқонлик Назиржон!»

Жигар экан, кўпга маслаҳат солиб ўтирмади. Ҳамма гапни отасига оқизмай-томизмай айтди. Сўнг:

— Ўзим бориб келаман, — деди. Шу кунёқ мактабга бориб, директор Сулаймон домладан икки ҳафтага рухсат сўради. Хотини рўзғорга қачон сигир олиб берасиз, болаларга сут-қатиқ керак ахир, деб ғингшийвергач, ойлигидан тежаб-тергаб туғиб қўйган икки юз сўмни олди. Йўлкирага деб отаси ҳам пича ақча берди. Бозорга тушиб, туршак, анор, майиз, ёнғоқ, хуллас, Қўқон бозоридаги бор мевалардан сотиб олди-да, лингча қопга солиб, уни орқалаганча поездга чикди. Йўл бўлсин, деб сўраганларга: «Укамнинг олдига, Москвага! Укам ўша ерда хиз-

мат қилади!» — деб гердайиб ҳам қўйди. Аммо Москвага етгунча йўл-йўлакай «шайтон йўлдан урган ука»ни ўйлайвериб эси кетди.

Қозоқнинг бепоён чўлларидаги қайсидир бир бекатда купега лўли хотин бош суқиб қолди. «Бахтингдан очайми, тахтингдан очайми», дея ҳаммага бир-бир фол очиб чиқди. Охири унга кўзи тушиб сайраб кетди:

— Тахтингдан очайми, йигит, бахтингдан. Кўзларинг дилингни ошкор этиб турибди, юрагинг хўп тоза йигит экансан, чирогим. Лекигин, бу чашмадек тоза юрагинг ҳозир нимадандир жуда безовта. Бирор яқинингни кўп ўйлаяпсан, чоғи. Ҳа, ҳа, ўйла, туғишганни бахтсизликдан туғишган қутқаради. Бошингга кулфат тушса бегона эмас, туғишганинг малҳам бўлади. Сен жуда савоб ишга бел боғлаб, йўлга тушибсан. Ана, ҳай-ҳай, тагин айтай, кўнглинг безовталиги кўзларингдан аён... Энди ўзингга келсак, бахтингга келсак, ўнта болага ота бўласан, хали катта-катта амалларга минасан. Ҳа-да, юрагинг тоза йигитсан! Лекин билиб қўй: кўнгли тозалиги билан иш битмайди, ён-верингда сени кўролмайдиган душманларинг хира пашшадек ўралашиб юради. Ана шулардан эҳтиёт бўл! Хўп, энди йигит, омин оллоҳу акбар! Ҳамиша бахтинг кулиб, омадинг чопсин, болам! Дўстга зор, душманга хор бўлмагин!

Ҳаммаси тўғри чиқяпти-я, ўша гапларнинг. Лўлилар ҳам бало бўлар экан...

Этиб борганда Иброҳим касалхонадан чиққан, аммо, дам олиш куни баҳона, яна ўша хотинниқига кетиб қолган экан. Назиржон униқига бошлаб борди. Иброҳим ҳарбий кийимлар ўрнига оқ кўйлак, қора костюм-шим кийиб олибди. Қучоқлашиб кўришдилар. Укаси, Назиржон айтгандек, чўпдек озиб кетибди, одамоҳун, ўнта гапнинг бирига ҳам хушламайгина жавоб қилади. Бундан унинг жаҳли чиқиб кетди. Секин айвонга етаклаб чиқди.

— Мақсадинг нима? — деди унга ўшқириб.

— Шу аёлга уйланаман.

— Ғайридинга-я! Ахир уйда хотининг бор-ку!

— Бўлса бўлар, — Иброҳим бепарво жавоб қилди. — Москвада қоламан. Ўқийман, катта одам бўламан.

— Мана сенга, эсипаст! — У укасининг қулоқ-чаккаси аралаш шапалоқ тортиб юборди.

Балкон эшиги олдида уларни кузатиб турган аёл югуриб келиб, унинг ёқасидан олиб бўға бошлади.

— Я тебе покажу, басмач! Сейчас, милицию позову!

— Лена, Лена, ненадо! Это мой брат! — деди шапалоқ зарбидан қизариб кетган ўнг юзини силаганча Иброҳим. — Кейин унга — акасига тик қаради-да: — Севиш айбми? — дея кўзлари намланди. У жавоб бермади, беролмади, беролмасди ҳам. Ахир дунё дунё бўлиб ҳали ҳеч ким бу саволнинг ажримини чиқармаган. Энди у қаердан ҳам чиқара қолсин! Бировларга осон тутгани билан ўз бошига тушганда ҳар кимнинг ҳам тили лол-ку бу савол олдида, бу қадим жумбоқ олдида.

Ленаси тушмагур чиройлиқкина, кўҳлиқкина экан. Малла сочлари, катта-катта мовий кўзлари ўзига ярашган, олпоқ, бежирим юзларидан муҳаббат шуъласи ёғилиб турган бир аёл эди. Ёши эса Иброҳим қатори.

Ўзига қайта тарсаки тушишиданми ёки акасининг вазоҳатидан чўчибми, Иброҳим устидаги кийимларини апил-тапил ечиб, ҳарбийча эгни-бошини кийди. Эшикдан чиқишаркан, ўзига қараб кўзларига жовдираб турган Лена билан дадил хайрлашди.

— Не обижайтесь, мы еще увидимся.

Ҳарбий қисмга келишгач, укасининг «командир»ларига ўзбекона совға-саломлардан улашди, сўнг укасига икки кунга рухсат олди. Кейин ўзи жойлашган «Россия» меҳмонхонасига олиб келиб уни меҳмон қилди, бирга шаҳар айланишди. Ора-чора мавруди келганда насиҳатни ҳам аямади, уришди, ялинди, ёлворди. Яқинда ўғил кўрганини айтди.

— Ёшлик ўткинчи, укам! Йигит бошига не-не синовлар тушмайди. Ўқийман десанг, ўзимизнинг Ўзбекистонда ҳам институт сон мингта. Кўнгли, ишқ-муҳаббат кўчасидан эса кимлар ўтмаган?! Лекин аввал ўзингга қара, ўзбеклигингни, ўзбеклигимизни унутма! Ўғлингга отам от қўйди: Ҳайдарали деб. Узоқдаги Иброҳим-жонимнинг энди суянчиги бор, деб ҳар куни кўтариб эркалайди, мана, расмини ҳам олиб келганман, қуйиб қўйгандек ўзингга ўхшайди — дўмбоққина, сочлари қалин, қоп-қора, кўзлари қўйқўз.

Иброҳим барча гапларни бепарво эшитди, ўғлининг расмига қараб туриб ҳам миқ этмади, аммо кўзларида пинҳоний бир учқун йилт этиб ёнди... Балки мана шу учқун кейинчалик унинг вужудида алангага айланган ва уни ўз оиласиyo юртига қайтишига сабабчи бўлгандир...

Хуллас, укасига қўлидан келганча насихат қилди. Отаси унинг қилиқларини эшитиб, дарғазаб бўлганини ҳам рўйу рост сўзлади. Охири укасидан: «У аёл билан бошқа ўралашмайман, хизматни тугатиб уйга қайтиб бораман», деган ваъдани олди. Қисмга борганда командирига ҳам бор гапни айтиб, укасидан огоҳ бўлиб туришни ўтиниб сўради. Лекин муҳаббат савдоси бошига тушган, бели қувватга, билаги кучга тўлган ўн саккиз-ўн тўққиз яшар йигитнинг гапига ишониб бўлармиди?.. Шундай бўлса-да, у ишониб, ёлғиз Худодан укасининг кўнглига инсоф, диёнат, меҳр-шафқат тилаб, ич-этини еб, пинҳона ўртаниб қайтганди.

Хайтовур унинг ўз вақтида боргани кор қилдими ёки илтижоларини Худойим инобатга олиб укасининг қалбига инсоф-диёнатни қайта солдими, ҳар қалай у хизматни тугатиб, кириб келди. Аввалига иккита гапига битта ўрисча сўз қўшиб, ҳар кимларга кулги бўлиб юрди. Гоҳ-гоҳ ака-укалари, опа-сингиллари йиғилишиб қолганда аллақачон ошкор бўлган сирини оила даврасида ҳазилтепа қилиб айтиб қолишса, Иброҳим қизишиб кетар, хотини эса секингина ўрнидан туриб чиқиб кетарди.

— Генералнинг қизи эди у, — дерди у хотини чиқиб кетгач. — Рост, акам бормаганда қолардим, Москвада, кўзимга ҳеч нарса кўринмай қолганди. Аммо қурмағур чиройли, ақлли, эсли, маданиятли аёл эди. Қолганимда Москвада ўқиб, Ўзбекистонга министр бўлиб қайтардим!

Иброҳим бир қизишиб кетса, ҳеч кимдан тап тортмай, қилган ишидан ҳам уялмай, яна узоқ гапирарди.

— Ака, ўзингиз айтинг. Чиройлимиди? Москва ҳам ажойиб шаҳар-да, а, ака. Кўргансиз-ку, ахир. Булар шу ўчоққа тезак қалайдиган Ирғолидан бошқа қайди кўрибди? Тагин менинг устимдан калака қилишгани ортиқча.

— Ҳа, чиройли эди, жодугар-алвастинг! — дерди у жўрттага укасининг жиғига тегиб. — Сенинг эс-хушингни ўғирлаб, тентак қилган-да.

— Москва-чи, Москва? Зўр шаҳар-а, ака, айтинг! — акасининг гапларига парво қилмай, ҳамон ўзиникини маъқулларди Иброҳим.

— Менга ўзимизнинг қишлоқ — Ирғоли зўр! — дерди у яна атайин укасини узиб олиш учун. — Тезагининг ҳиди ҳам бошқача. Ўша Московингда ҳам йўқ бунақаси.

— Ака! — Иброҳимнинг энди росмана жаҳли чиқарди. — Сиз ҳам калака қиласиз-а. Сизнинг ҳурматингизни қилиб қайтганман-а, сиз бўлсангиз...

— Иброҳим, болаларинг ҳам бордир-ов, — Атиқа опаси ҳам ора-чора гап қотарди укасининг қитиқ патиға тегиб. — Ҳеч бу ёғидан гапирмайсан-да, ука?

Шундан кейингина у ўзига келар ва индамай қоларди.

Бу ишларнинг бир учидан хабардор Санталатхон чой келтираркан, ҳамманинг бирдан оғзига талқон солиб олганини кўриб, чойнакни дастурхонга дўқиллатиб қўяркан:

— Бунга ўлганда ақл киради, — дея эрига ёвқараш қилиб, ортга қайтарди.

— Аммо жиғимга тегаверсаларинг, бир кунмас-бир кун шартта бошимни олиб ўшақча кетвораман, қоласанлар дийдиёнгни айтиб, — портлаб кетарди охири Иброҳим ва ўрнидан шитоб турарди.

— Кетишингни отам эшитса, ўлдиради, — дерди Атиқа опаси тагин. — Энди бориб бўпсан!

— Акам энди сен тентакни деб ортингдан ўрис юртига бормайди, — дерди Бумайрам опаси.

Иброҳим уйидагиларнинг ҳазилдан бошланиб зил билан тугайдиган бу ҳанго-малардан росмана ранжиб, барчасига қўл силтарди-да, тўғри қишлоқ этагидаги кенг далаларга, атрофи дарахтзору бутазорга бурканган Хўжаариқ бўйига йўл оларди, кун бўйи уйда қорасини кўрсатмай, ўша ёқларда қолиб кетарди. Ҳарбий-дан келган йиллари қишда ҳам Хўжаариқ сувида чўмилганларини эсларди. Айни мана шу ерда унинг ўзи билан ҳамиша бирга юрадиган муқаддас хотиралари-ю, эркин хаёлларига биров халақит бермасди. У эса айни шуни истарди. Бундай пайтларда унга қишнинг совуғи-ю, ёзнинг жазирамаси, беаёв Қўқон шамоли ҳам чикора эди.

Унинг ўзи бундай маҳалларда укасининг ортидан неча марта борган, у эса гапларига бир оғиз маънили жавоб қилмаган ва унинг қийин-қистовларига ҳам бепарво бўлиб, уйга ҳам бирга қайтмаганди.

Шунинг учун туғишганлари ҳам унга ҳадеб бу тахлит ҳазиллар қилавермасди...

* * *

Ҳозирда ёши элликдан ошиб кетган бўлса-да, Иброҳим Москва хотираларини ҳамон ёниб-куйиб эслайди. Гоҳо уйланиб бола-чақали бўлган ўғилларининг олди-да ҳам уялмай ўша гапларни гапираверади, телевизорда Москвани кўрганда кўзлари қинидан чиққудек бўлиб тикилиб, чурқ этмай томоша қилади. Тошкент кўрсатувларидан кўра кўпроқ Москваникини ёқтиради.

Лекин шундай укаси нечук эсламаяпти? Нечук кўргани келмаяпти? Касалхонага тушганига наҳ ўн беш кун, операция бўлганига ҳафтадан ошди-ку?! Наҳотки бир қориндан талашиб тушган жигари шунчалик оқибатсиз, тошбағир бўлса? Ахир у Москвадан Назиржоннинг хатини олгач, унинг тақдирини ўйлайвериб, жинни бўлаёзганди, оёғи куйган товукдек, ўзини қўйгани жой тополмай қолганди-ку! Хотини, маъсум фарзандларининг кўзларини жовдиратиб, икки йиллаб тишининг қавагида йиғиб юрган пулларини ўйлаб-нетиб ўтирмай, унинг олдида бориш учун сарфлаганди-ку. У вақтларда икки юз сўм дегани катта пул эди. Пулни ҳам қўяверайлик. Ахир, меҳр-оқибат-чи? Наҳотки, Иброҳим шунақа одам бўлса? Танаси бошқа — дард билмас, деганлари шумикан ё? Бир ота-онадан бўлганлар ҳам бора-бора бегоналашиб кетаркан-да. Ҳа, ҳозир оила боқиш қийин. Демак, турмуш ташвишлари секин-аста одамдаги меҳрни, оқибатни, муҳаббатни ютиб юбораркан-да. «Кўздан нари — кўнгилдан нари», деб бекорга айтишмас экан-да. Демак, улар уч ака-ука ҳам бир-бирларидан аллақачонлардан буён ўз ташвишлари билан бўлиб бегоналашиб кетишган экан-да. Айниқса, мусофирликда билинаркан бу нарса.

Собир-чи? Ҳаммалари эркалаб катта қилган кенжатоилари — Тошканбой! Нега келмаяпти? Бир умр колхозда ишлаб, қўл кучи, пешона тери билан нон топиб катта бўлди. Аммо нима иш қилса, ундан маслаҳат сўраб қиларди. Эсида, олтмишинчи йилларда колхозга қўшни Қўғали қишлоғидан Умар ака раис бўлиб қолди. Отаси ўша пайтларда Зодиёндаги дала-шийпон ёнида қассобчилик қиларди. Бозор йўли эмасми, ўтган-кетган таниш-билишлар шийпонда тўхтаб, отаси билан гурунглашиб, чойхўрлик қилишарди. Айниқса, ёшлигида ошиқ ўйнаб катта бўлган, эси кириб қолган тенгқурлари кўп киришар, гўштни ҳам фақат отасидан олишарди. Шунда баъзилари: «Ҳамдамбой, бир қўл ошиқ ташлаб қўямизми?» — деб ўтган кунларни эслатиб, тегишиб ҳам қўярди. «Ташламаган ҳам номард», — дерди отаси даңгал. Кейин, ҳозир ўйнамасе-да, лекин доим ёнида олиб юрадиган ошиқни шартта чўнтагидан чиқарарди. «Ҳай-ҳай, Ҳамдамбой, ўзингни бос, сенга тенг келиб бўладими? Оббо сен-ей, ҳали ҳам эсинг кирмабди-да, девонавой-ей!» — дейишиб, мириқиб қулишарди улар. Бир кун чавқарини йўрғалатиб Умар раис келиб қолди. Кўркам, мағрур киши эди у. Отда ўтиришни ҳам қойил қиларди. Доим урушда кийган кителда, хром этикда юрарди. Отаси югуриб бориб, отнинг жиловидан тутди. Раис отдан тушиб сўрашди.

— Кел, Умарали, қани, ичкарига, — дея, отаси отни кўчадаги толга боғлаб қайтди.

Раис суҳбат орасида сўраб қолди.

— Қассоб бува. Ўғилларнинг нечасидан қутулдингиз?

— Кенжам Собир уйланганига ҳам икки йил бўлди. Ундан ҳам набира кўрдим, ота — Валишер!

— Набирангиз росмана Шер бўлсин! — деди раис ният қилиб, сўнг давом этди: — Анови отангизнинг ери — Юсуф буванинг ери бор-ку, ўша бўлакни беш-олтита томорқа сўраганларга бермоқчимиз. Қарасам, сизда ҳам уч ўғил бор, қатор-қатор неваралар... Бир ҳовлида қисилиб қолибсизларми деб эшитдим. Колхозда аризангиз йўқ экан. Шунинг учун кечроқ идорага ўтиб, менинг номимга ариза ташлаб қўйинг. Бир хўжалик жой берай.

— Барака топ-ей, Умарали. Яхши одамнинг боласисан-да. Отанг ҳам кўп улуг одам эди. Очиғи, бир умр колхозингга кетмон кўтариб чиқмаганим учун тилим қисик эди. Лекин кўнгилдаги гапни айтдинг. Бир ҳовлида уч-тўрт оила... билинаркан...

Эртасига ўша ердан ўн уч сотих ер ажратиб беришди. Йўқчилик, уч ака-ука хом гиштан уй тиклашди. Янги уйга ким кўчиши кераклиги ҳақидаги оилавий йиғинда Иброҳим шаддодлик қилиб қолди:

— Ким борса бораверсин, аммо мен бормайман. Истаса, ана, акам, бўлмаса, Собир чиқсин!

У отасининг ҳовлиси ёнидаги эллигинчи йиллари бир амаллаб қарз-ҳавола қилиб кўтариб олган тўрт сотихли торгина ҳовлида яшарди. Узумзори, кичик боғи ҳам бор эди. У-ку, кўчиб кетишга, кенгроқ жойга чиқишга ич-ичидан жон деб юрса ҳам ҳар гал хотини: «Кўз очиб кўрган, қийналиб-сиқталиб курган уйимиз», деб унамаётган эди. Ундан садо чиқавермагач, Собир шартта Иброҳимга қараб:

— Агар сен чиқмасанг, мен чиқаман, — деди.

Унинг хотини Юрсун ойи оламни бошига кўтариб роса жанжал қилди.

— Нега энди биз чиқарканмиз? Ана, катта акаларингиз чиқсин, сиз—кенжатайсиз.

— Ўчир овозингни! — Собир шахт билан ўрнидан туриб кетди. — Эракларнинг ишига аралашма!

Отаси: «Борган жойингда униб-ўсгин, у ерларни обод қил, ўғлим, асли ота жойимиз у ер. Отамнинг руҳи шод бўлади», деб унга оқ фотиҳа берди.

Ҳа, Собир шунақа чўрткесар. Мана шунга ҳам салкам ўттиз йил бўлибди. Укаси ҳам элликни қоралаб қолди. Лекин пул сабил ғалати нарса экан, гоҳида ака-ука орасига совуқчилик солиб кўярган...

Бунга ҳам беш йил бўлди. Мактабда эди, олдига ўғли Акмал келиб қолди. Ҳол-аҳвол сўрашган:

— Дада, бир маслаҳат билан келгандим, — деди.

— Хўш, нима экан, юр-чи, — дея у ўғлини ўз хонасига бошлади.

— Уй олсам дегандим. Жонга тегиб кетди, ётоқхоналарда яшаш. Ишхонадан уй бериш — ўлим билан тенг.

— Унда қандай оласан?

— Кооператив орқали. Академиянинг «Билим» кооперативида рўйхат қилишяпти. Дастлабки бадали тўланса бўлди, уй беришади, қолгани кейин тўланаверади.

— Қанча экан ўша бадали?

— Икки хонали уйга — икки минг етти юз сўм.

— Менда шунча пул йўқ-ку!

— Бошқа бунақа имкон бўлмайди.

— Ҳмм... Сен уйга боравер-чи... Маслаҳатлашармиз.

Уйга боргунча ҳам узоқ ўйлади. Бир кўнгли бу гапукмас ўғлини келган жойига — Тошкентига қувиб солай ҳам деди. Қачон ақл кирар экан-а, унга. Институтни битирганига неча йил бўлаяпти-ю, уйланишни ҳаёлига келтирмайди. Унинг дастидан кўринганга сўроқ беравериб чарчади. На уятни билади у. Энди эса шаҳардан уй олмоқчи. Уй олгач, соясини кўрсатармикан?.. Лекин минг қилса ҳам ўғил-ўғил-да. Инжиқлиги, бир сўзлиги ўзига тортган, қиламан деган ишини қилмай қўймайди. Агар у пулни топиб бермаса, ўзи топади. Кейин бир умр домангир бўлиб юради. Шундоқ ҳам оралари совиган. Яхшиям боя шайтоннинг гапига кириб қаттиқ гапириб юбормади. Атайин отам деб орқа қилиб келибди. Ахир у бир томони кичик бўлса-да, барибир амалдор — мактаб директори деган номи бор. Оладиган маошига қаноат қилмай рухсат этилган саккиз соатлик дарсни ҳам беради. Ахир катта оиланинг ташвиши ҳам катта бўларкан. Маоши 270 сўм — мактабдаги энг катта ойлик. Бошқалар 100—150, икки навбат ишлаган муаллимлар 200 сўм олишади. Емай-ичмай йиғса, нақд бир йилда ўғли сўраган пул бўларкан. Айтишга осон бунча пулни йиғиш. Ахир ўғлининг ўзи Тошкандай жойда ишлаб 100—120 сўм маош олади. Тагин уч минг сўм оғзининг бир четидан чиқади-я. Гўё Олимбойвачча... Хўш, ўзида йўқ пулни қаердан топсин, қарз олса, бериши бор. Истаган куни қисталанг қилиб тепангда туриб олиши ёмон. Ҳаммадан ҳам у — қарздан кўрқади. Тик бошингни эгиб, аллакимлардан пул сўраш... Яна ким учун — гапукмас ўғил учун... Ўғли-ку олади-кетади, ёнгоқ эса унинг бошида қақилади...

Шундай қарама-қарши ўйлар билан ҳовлига қадам қўяр экан, барибир ичида инсофга келди. Начора, бош ўғил Акмал. Ташида минг сўкмасин, минг ёмон кўрмасин, унга меҳри баланд. Ҳадди сиғибдики, пул сўраяпти... Йигитнинг сазасини ўлдириб бўлмайди. Топиб беради! Биз кўпчиликмиз, у эса мусофир шаҳарда ёлғиз. Гулдек йигит ёши аллақандай ётоқхоналарда ўтаяпти. Бир жўжага ҳам дон керак, ҳам сув, деганлардек, йигит кишига ҳам энг аввало бошпана керак. Модо-

мики, шаҳарда қолдими, бунга энди йўқ дейиш керак эмас, уни ҳам тушуниш керак. Ҳадеб аччиқ қилиб юрган билан кимга фойда, кимга зиён. Майли, унга ҳам бир кун ақл кириб қолар.

Уйдан аранг беш юз сўм чиқди. Кейин Акмални етаклаб Иброҳимникига кирди. Унинг бир тийин ҳам ортиқча пули йўқ экан. Сўнг ноилоҳ Собирникига боришди.

— Акмалга пул зарур экан, ука, — деди укасидан пул сўраётганидан ўнғайсизланиб. — Уйдан беш юз чиқди, холос.

— Нима қилар экан пулни? — деди Собир акасига қараб, гўё бу ерда Акмал йўқдек.

— Уй олмоқчи.

— Пул бору лекин...

— Сен лекин-бекинингни қўй, ука. Акмал ҳам мана йигирма бешдан ошди. Ишляпти. Берсанг, менга эмас, ўз амакиваччанга берасан. Айтган вақтингда ўзи келтириб беради.

— Бир йил ичида қайтараман, — деди Акмал амакисига тик қараб.

Собир бир ярим минг сўм пул олиб чиқди. Пулни санаб беришида негадир хотини Юрсундай ҳам унинг ёнида турди. Бу унга ноқулай кўринса-да, индамади, ўғли учун захрини ичига ютди.

Орадан бир эмас, икки йил ўтди. Ўғли пулни қайтармади. Бунинг ўрнига қишлоққа камкелиш бўлиб кетди. Ҳар замонда келганда албатта ўша куни укасининг ўғилларидан бири чопар бўлиб уйга келарди. Бир гал ҳам шундай бўлди. Собирнинг иккинчи ўғли Мухтор сўроқлаб келганда Акмал уйда йўқ эди.

— Хў-чи, хў-чи, — дея тутила-тутила гап бошлади Мухтор. — Акмал акамнинг пули бўлса бераркан. Отам юборди.

Унинг чапақай жаҳли чиқиб кетди. Акмал-ку — одам эмас. Билади, ҳалиям у пулни қайтаришга қодир эмас. Шунақа қўйдирги бола чиқиб қолди у. Бу ердаги ташвишларни қўйиб, ўзининг Тошкентда юргани етмай, тагин укасининг олдида юзини шувит қилди. У ичкариги уйга кириб кетди-да, шифонердан ҳозиргина олиб келган ойлиги билан таътил пулини чиқариб, Мухторга узатди.

— Ма, отангга элтиб бер — олти юз сўм. Буваминг ўзи берди дегин. Аммо қолганини Акмал акангдан олсин. Энди меникига элчи жўнатишни бас қилсин! Уқдингми?

— Ҳа, — Мухтор пулни олдию югурганча ҳовлидан чиқиб кетди.

Пул жигардан бўлади, деганлари рост экан. Шундан кейин укаси одам жўнатишни бас қилган бўлса-да, кўча-кўйда кўришганда совуқ сўрашиб юрди. Жигардан бўлган пул ака-укадек жигарларни бегоналади. Бир куни Собир яна йўлда ҳар галгидек совуқ сўрашиб ўтиб кетаётганда чакириб, уни тўхтатди.

— Э, бола, — деди велосипедидан тушиб унга таянганча. — Умрингда пул кўрмаганмисан?

— Ака, ахир ўзингиз ўйланг, бир йил эмас, уч йил ўтди. Орада бегона бор — хотиним...

— Э, хотинингни гапига кирмай ўл! Акмал ҳам бегонамас сенга. Намунча қийин-қистовга оласан? Унинг ҳам қўлига қарға чичиб қолар.

Собир индамади. Бироқ орадан уч ой ўтиб ўзи кириб келди.

— Ака, узр, хафа бўлманг, Мухторни уйлантираётганимдан хабарингиз бор. Эртага бозордан келин томонга семизроқ бир қўчқор олмоқчи эдим. Сал пулдан сиқилиб турибман.

Унинг тагин жаҳли қўзиди. Лекин бу гал дардини ичига ютди. Бири — ўғли, бири — иниси. Қайси бармоғини тишласа ҳам оғрийди. Шундоқ ҳам шу пул ўлгурни деб, Собир билан анча-мунча нари-берига бориб қолди.

— Юр, — деди у укасини бостирма томон бошлаб. — Ана, кўрада бир қўчқор турибди, ёқса олавер.

Ука аввалига буни ҳазил деб ўйлаб анграйиб тураверди.

— Бор, Тешавой акангни айтиб чиқ, даллол, бозорни билади. Пулини пичиб берсин, — деди у.

Қўчқор уч юз сўмга баҳоланди. Собир уни етаклаб кетаркан, юраги бир тутам бўлиб, укасидан росмана кўнгли қолди. Ният қилиб, қўйни Акмалнинг тўйига мўлжаллаб юрганди-я. Наҳотки, акага уканинг оқибати шу бўлса... Диёнат қолмабди ўзи бу дунёда...

Кейинроқ Акмал келди. Уй олибди, оғзи-қулоғида. Ундан бахтиёр одам йўқдек. Пича пул ҳам топиб келибди.

— Мана, дада, беш юз сўм, — дея ўгли унга пулни узатди.
— Қаердан олдинг? — деди у босиқ охангда пулни олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай. Аммо ич-ичидан бир хурсанд бўлди.
— Уйни нотўғри баҳолашган экан. Уч юз сўмдан қайтиб беришди. Қолган икки юзни...
— Ўғирладингми? — ўглининг жим туришидан жаҳли чиқиб кетди унинг.
— Ҳордиқ кунлари мардикорга чиқдим, — Акмал чўғдек қизариб ерга қаради.
— Меҳнатнинг айби йўқ, — деди у, сўнг ўгли узатган пулни олди, санаб ҳам кўрди. Кейин пулни дастурхоннинг бир четига қўйди-да, уйга кириб юз сўм олиб чиқиб, бояги пулларга қўшди, юзи ёришиб Акмалга қаради.
— Ма, бу пулларни олиб борда, ўз қўлинг билан амакингга бериб кел. Собирнинг туркини кўришга тоқатим йўқ. Қолганини бериб қўйганман, — деди.

Акмал пулни бериб келди. Оқшом дастурхон атрофида ўгли билан ораларида ҳеч гап ўтмагандек у ёқ-бу ёқдан мириқиб суҳбатлашиб ўтиришди. Яқин орада сира бунақа дилдан ёзилиб гаплашмагандилар.

— Эртага қайтаман, дада. Манави икки юз сўмни олиб қўйинг, рўзгорга ишлатарсиз. Ҳозирча менга керакмас, — деди ўгли суҳбат сўнггида.

— Керакмас, қўявер, — деди ўглининг қўлини қайтариб. — Лекин билиб қўй: ўнта бола бир отани боқолмайди. Аммо бизни ўйлаганинг учун раҳмат! Бу пулга янги уйингга бизнинг номдан ул-бул оларсан. Узоқ жой — биз боролмасак...

Яхшиям олмаган экан. Уйни йўқлаб бориш насиб қилмади. Аслида кўнглида бор эди. Энди насиб қиладими-йўқми, Худо билади. Лекин шу ишларни деб укаси Собир билан ораларидан ола мушук ўтиб қолгани яхши бўлмади-да. У-ку, ўгли уй олгач, унинг хурсандчилигини кўриб, орадаги гина-кудуратларни унутиб юборди. Лекин Собир унутдимикан? Ёки... Наҳотки, уни қай аҳволда ётганини эшитмаган... Эшитмаган бўлиши мумкин эмас... Унда нега бир кўриниб кетай демайди?! Аслида Собир беғубор йигит, лекин хотинининг тили узун. Уларникига пул учун элчи жўнатиш ҳам шу хотинидан чиққан... У эса бекорга укасидан ўпкалаб юрибди.

Рост, боқиб турган суқсурдек кўчқорини индамай етаклаб кетганда ундан астойдил хафа бўлганди. Ҳатто Мухторнинг тўйи куни Собир болаларидан қайта-қайта айттириб юборса ҳам бормади. Ўзи келди, «мазам йўқ», дея баҳона қилди. Эртасига эса Собир ичиб олиб келибди. Ичса кўнгли бўшаб кетадиган одати бор эди.

— Нега бормадингиз, ака? — дея роса ер муштлаб йиғлади у. — Отам ўлган бўлса, тўйим бошида ҳам ота, ҳам ака бўлиб турадиган сиз бор эдингиз-ку. Уйимнинг чаёни бормиди? Акажон, нега бормадингиз? Сўраганларга жавоб қилолмай нақ ерга кирдим. Мендан бирор айб ўтган бўлса, кечиринг...

— Мазам йўқ эди, — дея зўрға укасини овутиди ўшанда. Мана, энди ўзи укасининг йўлига интизор, бир кўришга, бир овутишга зор. Ундан эса дом-дарак йўқ...

XI БОБ

Толиб тўртинчи куни қайтиб келди. Ҳамон каравотда шифтга қараб хаёлчан ётган дадасининг ранги янада синиқиб, ёноқлари туртиб чиққан, кўзлари ичига чуқур ботган. Одам шунчалик ҳам тез ўзгариб кетадими? Секин ёнига ўтириб, гап бошлади, қариндош-уруғлар саломини етказди, қишлоқдаги янгиликлардан гапирди. Дадаси бепарво эшитди. У гапдан тўхтагач:

— Амакиларинг қай гўрларда юрибди экан? — деди.

— Собир акам чўлда экан. Пахталарини сел уриб, қайта чигит экишяпти экан. Икки ҳафтада бир уйга келаркан. Иброҳимингизни кўрмадим. Неча марта уйлари-га кирдим, йўқ, бир гал бозорга, кейин қайларгадир чиқиб кетган экан.

— Ўзинг намунча ҳаялладинг?

— Райондаги бир-икки ташкилотда ёнгин чиқиб, ишимиз кўпайиб кетди. Уларга ўзим аралашмасам бўлмайди, суғурта ишини биласиз-ку! Кейин яқинда бўлган жала билан дўл колхозларнинг пахтасига зиён етказибди. Раислар идорамиз остонасида ётиб олди. Ўртада шартнома бор. Шуларни тинчитиб келдим, — деди Толиб узр сўрагандай. Кейин қўшиб қўйди. — Давлатнинг ишини биласиз-ку, дада.

— Биламан, — домла чуқур ух тортди. — Давлатни сенинг кўнглинг билан, аҳволинг билан, оиланг билан неча пуллик иши бор, — деди-да, сўнг секин кўзларини юмиб, ўйга толди. Давлатнинг иши деб, ишдан бошқасини ўйламай, гулдай умр ўтиб кетди-ю. Мана энди эрта-индин ризқ-насибаси тугаб ўлиб кетса, ўша давлат унга ҳайкал қўярмиди? Қирқ тўрт йил муаллимлик қилди. Физрук бўлиб, болаларга қўшилиб қанча чолди. Бошланғичларни ўқитиб, уларга билим, ақл бераман деб ўзи эсидан айрилаёзди. Директор бўлиб, амалнинг мазасини ҳам татиб кўрди. Амал курсиси қанчалик нозиклигини ҳам, қанчалик омонатлигини ҳам билди. Толибжон бўлса, шу амалининг гирувида не-не чиғириқлардан ўтмаяпти. Ҳали ёш-да, бу бевафо дунёда, бевафо амалу ташвишларни деб жонни жабборга бериб юришларнинг беҳудалигини кейин билади. Наҳотки, шуларнинг бари — эр кишининг югур-югури фақат бола-чақани боқиш учун бўлса?.. Ёки фидойиликми? Сендан фидойилик талаб қилганларнинг пичоғи мой устида-ку, чунки уларнинг сеникидан каттароқ амали бор. Яна сендаги фидойилик камлик қилаётгандек ҳар икки гапнинг бирида «Ватан», «халқ» сўзларини тинмай такрорлашади. Сен ҳам шу сўзларни айтиб, меҳнат фронтида жонингни қурбон қилишинг керак! Бошқача ўйлашга ҳам, яшашга ҳам қўйишмайди. Эҳ-ҳе, Толибжон, Толибжон, чучварани хом санаб юрибсан, ҳали сен ҳам вақти-соати келиб буларни билиб оларсан. Аммо унда жуда кеч бўлади. Ҳозир эса айтган билан тушунмайсан. Чунки ишинг учун маош оласан, у билан оилангни боқасан. Очиги, ёнимга кириб, оиланинг ташвиш-ғамини ейдиган ҳам сен-ку. Лоп этиб ўлиб кетсам ҳам оиланинг барча ташвиши сенинг бўйнингда қолади. Аканг бўлса...

— Акангга кўнғирок қилдингми?

— Ҳа. Шу ҳафта ярим йиллик ҳисоботлари бор экан. Ўткизиб, кейин бораман деди.

— Келармикан... Унга ишониб ҳам бўлмайди...

Толибжон жавоб бермади. У ҳам дадасидек ўйларди акаси ҳақида. Унинг олимлиги ўзидан бошқа кимга керак? Бундан кўра, келиб катта оиланинг аравасини тортишса бўлмасмиди? Ўттиздан ошяптики, олимлик орзусида Тошкентда юрибди. Келганда ҳам наф йўқ — бир тийин олиб келмайди. Қайтанга уйдан ташмалайди.

Акмал ишхонадан ўн кунга ўз ҳисобидан таътил олди. Аввалига Тошкентдан тўғри Фарғонага учмоқчи бўлди. Сўнг олдин уйга ўтай-чи, деган ўйда Қўқонга чипта олди.

Тушга яқин уйга келди-ю, дадасининг соғлигини суриштирди. Тузук дейишди уйдагилар. Қизи Барно олти ойликдан ошибди. Ўзини тутиб ўтирадиган, эмаклайдиган бўлиб қолибди. Бетлари лўппигина, кўзлари аясиникидек шаҳло.

— Уйга кўчиб бордим, — деди хотинига, хурсанд бўлиб. — Икки хонали, поли паркет, балконлари кенггина. Марказий универмагдан кредитга телевизор билан совутгич ҳам келтириб қўйдим.

Хотини ҳам суюнди. Кўзлари порлаб унга қаради.

— Энди бизни олиб кетасизми? Қишлоғингизда печкага ўтин қалайвериб қиш ичи адабимизни едик. Кошки бу уй ўлгур хадеганда исиса, кечқурун қирқ даража қилсанг ҳам эрталабгача музхонага айланади.

— Кетамиз! Дадам тузалсин.

— Телевизор қанақа? Ранглими?

— Э, унисига йўл бўлсин! «Рекорд-345» — оқ-қора. Кейинроқ ранглисини ҳам оламиз. Шундоқ ҳам энди бир йилгача ойликнинг 20 фоизи магазинга ўтади. Ўзи бу кичик илмий ходим ўлгурга юз эллик сўм маош берса. Энди солиғу кредитга ушлаб қолса... билмадим, 100 сўм билан қандоқ яшаймиз. Бу ёқда уй — кооператив, пулини ҳар кварталда тўлаб бориш керак.

— Тўлармиз. Менам ишга қайтаман.

— Тайёрланинглар, дадамни олдига бирга борамиз. Барнони ҳам кўрсин, боя йўлда Набини учратгандим, машинасига ёғ қуйгани кетди.

— Баходирни ҳам оборгин, — деди бувиси улар машинага ўтиришгач. — Даданг сўраганди.

Акмал аввал ўзи кириб дадаси билан кўришди. Дадасининг аҳволи шунчалик оғирлигини билмаганди. Дардини — арзимас дард, деб ўйлабди. Дадасининг

нури кетиб, ич-ичига ботган кўзларини, томирлари бўртиб қоқсуякка айланган кўлларини кўриб юраги эзилди.

— Дада, неварангиз Барнохон ҳам келган сизни кўришга, келинингиз ҳам, Баҳодир ҳам, — деди пича суҳбатдан сўнг.

— Қани улар?!

— Ҳозир чақираман.

Акмал Барнони кўтарганча хотини ва укасини бошлаб кирди. Дадаси ётган жойида келини билан илиқ сўрашди. Ўғлининг қўлидаги неварасини эркалаган бўлди.

— Бобосини кўрай депти-да, а. Вой, она қизим. Умринг узоқ бўлсин, — деди-ю, аммо негадир неварасини кўлига олмади. Бундан ўғли билан келинининг кўнглига бошқа ўй келмаслиги учун изоҳ берди. — Ҳали тузалиб чиқай, ўзим она қизимни тўйиб-тўйиб бағримга босиб кўтараман. Ҳозир эса ҳамма ёғимдан дори ҳиди анқиб ётибди.

Кейин Баҳодирни ўзига чорлаб имлади-да, узоқ бағрига босиб турди, сўнг пешонасидан ўпиб, бошини силади.

— Менинг гапларим эсингдами, ўғлим. Ҳатто хўроз сўйишни ҳам ўргатгандим-а, сенга.

Баҳодир бурро-бурро сайрай кетди:

— У куни бувимлар товук шўрва олиб келишди-ю, ўшанда уйдаги хўрозни ҳам ўзим сўйдим. Аммо роса питирлади-да, калласини узиб ташласам ҳам тоза сакради...

Самин домла мийиғида кулиб қўйди. Ҳаммадан ҳам мана шу кенжатойига қийин бўлади энди. Аввалдан билгандек турмушда асқотадиган барча юмушни, ўзидаги бор хунарни ўзи бажара туриб, унга ўргатди. Хунарга меҳри ошсин деди. Ҳатто акалари товук сўйишни билмайди, қондан сесканишади. У товук сўйганда қараб туриша олмайди. Баҳодирга эса қараб туришнигина эмас, уни тумшугидан ушлаб, икки оёғини жуфтлаб босиб туриб, кекиртагига пичоқ тортиб покиза қилиб сўйишни ҳам ўргатган. Ҳатто қўйларга шада қилишу юнгини қирқишни, ўрик қуритиш сирлари-ю, терини ошлашгача, тешаю-кетмонга соп ясашдан тортиб велосипед камерасини ямашгача — барча-барчасини айтиб туриб, кўрсатиб туриб ўргатганди. Ишқилиб, катта бўлиб тирикчилик бошига тушганда туртинмасин, деди. Ахир йигит кишининг бахти ҳам шунда-да. Балки энди у акаларига ўхшаб катта шаҳарларда ўқий олмас. Бирорта хунарнинг бошини тутар. Хунари бор ҳеч қачон кам бўлмаган. Ана, уста Ҳошим, уй солади, қишлоқда унга иши тушмаган одам йўқ. Топволди — сувоқчи. Унга ўхшаган домлаларнинг бир йиллик ойлигини у бир ойда топади. Мирзаумар уйларга нақш солади. Унинг шу хунарини деб ҳатто бошқа юртлардан талабгорлар келиб олиб кетади. Мурод — машина тузатади. Машинанинг рулидан бошқасини билмаганлар эса сон мингта. Айт-байтнини чуқулаб қўйиб ҳам раҳмат эшитади, ҳам айтганини олади. Ҳа, Баҳодир энди у ёқ-бу ёқни орзуламай бувисининг ёнида бўлгани дуруст. Ахир ундан кейин хотинининг ёнида таскин бериб турадиган бир ҳамроҳ ҳам керак-ку!

Ҳамма хайрлашиб секин ташқарига чиқиб кетди. Самин домла ҳамон Баҳодирни қўйиб юбормас эди.

— Бошинг тошдан бўлсин, болам! Бахтли бўл! Акаларингни гапига кириб юр. Ҳар ишда уларни маслаҳатчи бил, — деганча кенжатойининг юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Сўнг:

— Бор энди, хайр! Мени кечир! Мени унутма! — деди. Домланинг кўзлари жиққа ёш эди. Баҳодир буни кўриб ўзини қайта дадасининг кучоғига ташлади.

— Қачон уйга борасиз? — деди у ҳам йиғидан ўзини тиёлмай.

— Бораман, бораман, чиқ энди, сени кутиб қолишди.

Шу куни Акмал Толибжоннинг ўрнига касалхонада қолди. Бундан дадаси хурсанд бўлди. Шундай бўлса-да:

— Ишинг нима бўлади? — деб сўради.

— Жавоб олиб келганман.

— Раҳмат, ўғлим! Умрингдан барака топ! Ўзи сенга айтадиган гапларим ҳам кўп эди...

Тушки уйқудан кўзини очган домла секин Амални ёнига чорлаб, неча кундан буён нимагадир Толибжонга айтолмаган гапларини айтди.

— Ўғлим, бир жойда михланиб ётавериш орқаларим оқ ем бўлиб кетди. Кел, қўлтиғимга кир, — деди секин икки тирсаги билан ўзини кўтариб ўтиришга

уринаркан. — Аста душга обор, бир ювиниб олмасам бўлмайди. Сочикни овол, жилла қурса, намлаб артарсан.

Акмал дадасининг қўлтиғига кириб, оҳиста етаклаб душга олиб борди. Шиша шланкани бир стулга қўйиб, ўзини бир стулга ўткизиб бошини, юз-кўзлари, оёқ-қўлларини обдон совунлаб ювди, орқаларини ҳўл латта билан авайлабгина ишқалади. Билдики, дадаси сувни соғинган. Ахир қанчалик покиза юрарди, ҳафтада ҳаммомни канда қилмасди. 1964 йилда янги уйга кўчиб чиққанларидан сўнг мўъжазгина мўрча қўриб олганди. Ўшанда дадасининг бу ишини кўриб бувиси уришиб берганди.

— Нима қияпсиз ўзи, қишлоқда ҳеч ким қилмаган бидъатни қилиб...

— Э, сени қара-ю, бунинг нимаси бидъат. Токайгача колхознинг ёлғиз ҳаммомига чопамиз. Битсин, кейин кўрасан, икки дона ўтин ёксанг, шунақанги исийдики.

— Ҳа, энди бир камимиз шу қолувди.

— Ўзи сенга нима ёқади?

— Э, сизга гап уқтириб бўладими? — деганча, бувиси қўл силтаб, нари кетганди.

Лекин мўрчамисан мўрча бўлган эди. Чокқина хона. Ўртада катта темир бочка, олди ўчоқ, устида қозон, биқинидан узун қувур чиққан. Сал ўт ёқилса, хом гишдан тикланган пастқамгина мўрча бирпасда исийди. Қозондаги сув буғланиб, хонани тўлдиради. Оқшомлари деразага чироқ ёки фонар ёқиб қўйилади. Хуллас, колхозникидан қолишмайди. Маҳаллада ҳеч кимникида бунақаси йўқ эди. Шунинг учун гоҳида қўни-қўшнилар ҳам бир кўтарим ўтин олиб чиқиб, чўмилиб олишарди. Дадаси узоқ йиллар ҳарбийда бўлгани учунми, тозаликни жуда қадрлар, бошқалардан ҳам шуни талаб қиларди. Мана, шу ётишда ҳам сувни соғинибди. Дорилар таъсирида баданига ўрнашиб қолган ҳиддан истиҳола қияпти. Боя Барнони қўлига олмагани ҳам асли шундан эди.

Шуларни ўйлаганча Акмал дадасига обдон ёрдамлашди. Сочикни илиқ сувда ҳўллаб, матрасга ишқаланавериб оқ ем бўлиб кетган елкалари, қовурғаларини эринмай, ирганмай қайта-қайта артиб чиқди. Қайчи топиб келиб сочларини тўғрилади, оёқ-қўлларининг тирноқларини олди, ҳамшира берган янги ич кийимларни кийдирди. Сўнг халатига ўраб, суяб-суяб жойига олиб келиб ётқизди, устини иссиқ қилиб ўраб қўйди.

— Мана, дада, худди онадан қайта туғилгандек бўлдингиз, — дея отасининг кўнглини кўтарди. — Энди бир ухлаб, дам олинг!

— Илоё, умрингдан барака топ, — деди Самин домла ўғлини дуо қилиб.

Хуллас, оқшомга бориб домла ўзини одатдагидек тетик тутди. Акмал келиб, ювиниб, покланиб олганидан кўнгли анчайин равшан тортди. Одамнинг ҳоврини одам олар экан. Одам дардини ҳам ҳадди сиққанга айта олар экан...

XII БОБ

Акмал ҳамшира қиз Мавжуда берган ёстиғу одеялни олиб дадаси ётган хона рўпарасида — коридордаги тахта ўриндиққа ёнбошлади. Аммо нимагадир дадаси ётган хона ёнидаги палатада соат ўн бирдан ошса-да, чироқ ўчмас, у ердан йигитларнинг ҳингир-ҳингир овози баралла эшитилиб турар эди. Касалхонада бевақт ҳиринглашаётганлар кимлар бўлди экан? Унинг жажли чиқиб уйқуси қочди. Охири туриб ҳамширанинг олдига борди.

Мавжуда асли қўқонлик бўлиб, ўтган йили тиббиёт билим юртини тугатиб, йўлланма билан ишга келибди. Ҳафтада уйларига қатнар экан. Уларнинг Қўқонга яқин туришини билиб «ўзимизнинг одамлар экансизлар» деб, дадасига ачиниб, боя ҳам анча гапирганди.

— Э, уларми, — деди Мавжуда афти буришиб. — Бўлим бошлиғининг эркатой ҳамқишлоқлари. Қизилқиядан. Фарғонада ўқишади. Ҳозир талабаларни қатқалоққа олиб кетган. Булар эса атайин шу ерга ётиб олишган, гўё «даволанишяпти». Касал қаёқда, бирортасининг ҳам берган доримизни ичганини кўрмадим. Сал қаттиқ гапирсанг, бошлиққа чақишади. Тагин шу туришларига икки кишилик палатани эгаллаб олишган. Уларга бу ер гўё санатория — истаганини қилишади.

Қайтиб келганида ҳам йигитларнинг ҳингир-ҳингири тугамаганди. У шартта эшикни очиб, хонага кирди. Чоғроқ хонадаги икки ўринда йигирма ёшлардаги икки йигит ўтирар, ўртадаги столда ярим ичилган бир шиша коньягу газаклар...

— Ухлайсанларми, йўқми? — деди у ўзини тутолмай, ҳе йўқ-бе йўқ.
— Сизга нима? — деди улардан бири бошини даст кўтариб.
— Ўчирларинг чироқни. Кейин бу ер ойшахолангнинг уйимас, туни билан хиринглаб афанди айтишадиган.

Акмалнинг вазоҳатини кўриб, йигитлар бошқа гап қайтаришмади. Аста стол устини йиғиштириб, бироздан сўнг чироқни ҳам ўчиришди. Барибир ярим кечага-ча Акмалнинг уйқуси келмади. Бу ер қаер ўзи? Касалхонами ё чойхона? Дадаси ётган палатада тўрт оғир бемор инграб ётибди, вақти келса бирининг чуқурроқ нафас олгани иккинчисига малол келади. Икки кишилик махсус хонада эса касалининг тайини йўқ йигитчалар айшу ишратда. Демак, бўлим бошлиғи ҳам яхши одамга ўхшамайди, бўлмаса, шунақа ишларга йўл қўярмиди? Дадасини операция қилгани учуни, унга ҳурмати ошган эди. Юзлари қипқизил, ёш бўлса ҳам салобатлигина, келишган, кўркам йигиту аммо кўзлари ўйнаб туради. Толиб айтганидек, дадасининг операциясини ҳеч ким билан маслаҳатлашмай қилганичи? У бор эди, бувиси бор эди, Толиб бор эди. Қолаверса, яхшими-ёмонми амакилари бор эди. Мана энди, дадаси бир аҳволда ётибди. Нега энди, шу аҳволдаги одамни анавиларнинг ўрнига — тинчроқ жойга ўтказмайди? Марғилонлик киши ҳам келганидан буён бир оғиз гапирмай дам ҳуш, дам беҳуш дард чекиб ётибди. Қолганлари ҳам ҳавас қилгулик аҳволдамас.

Эрталаб ташқарида юрганида, кечаги улфат йигитларнинг деразадан тап-тап ташлаб қўчага чиқиб кетаётганига кўзи тушди. Иккови ҳам ўз кийимларини кийиб олибди. Мавжуданинг гапларини эсларкан, негадир бўлим бошлиғи Хайрулло докторга — ҳали у билан бирор марта очикроқ мулоқотда бўлмаган бўлса-да, хусумати ошди. Дадасининг шу аҳволга тушишига ҳам гўё у айбдордек кўринди. Ахир, операциядан кейинги кечада, жон аччиғида дадаси қорнидаги шлангни тортиб юборган бўлса, бу иш учун аввало шифокорлар жавобгар эмасми?..

Хонага кирганда ҳамон бемажол осмонга қараб чалқанча ётган дадасининг кайфияти дуруст кўринди. Бу — кечаги кундан розилик аломати эди. У секин бориб сўради.

— Дада, бир шаҳарга тушиб чиқайми?

— Нима қиласан?

— Бозордан нон-пон, шашлик-пашлик олиб келаман.

Домла касалхонанинг шилдир-шилдир овқатларидан ичи чиқмаётганини, бу ҳақда бир-икки Толибжонга айтмоқчи бўлиб, айтолмаганини эслади.

— Майли, борақол! — деди.

Акмал нон устини тўлатиб жигар кабоб, ҳатто аччиқ-чучук олиб келибди. Шерикларини минг қистаса ҳам номигагина бир-икки олишди, холос. Марғилонлик бўлса, ҳатто кўзини очиб қарамади ҳам. Домла овқатни ҳузур қилиб еб олди. Ортидан аччиқ кўк чой ичиб, бир ҳумордан чиқди. Сўнг кўзи илиниб, бироз мизғиди. Бир вақт хонадаги тўс-тўполондан уйғониб кетди. Доктору ҳамширалар, бири кириб-бири чиқиб, марғилонлик ҳамхоналарининг бошида айланиб қолишди, кетма-кет нина суқишди, томирига осма уқол улашди. У эса иситма ичида алаҳсирар, нима деяётганини ўзи ҳам билмай у ён-бу ёнига ўзини ташлаб, тинмай тўлғонарди. Бошида ўтирган аёлнинг эса ранги докадек оқариб кетганди. Охири уни «реанимация» хонасига олиб чиқиб кетишди. Бир суткага бормай бечоранинг жони узилди. Хотинининг уввос солиб йиғлашидан касалхона ларзага келди. Самин домланинг ҳам юраги тўлиб кетди. Келган куни бу одам билан мириқиб гаплашганди. У ҳам ўзидек муаллим экан. Сал кам қирқ йил ишлаб, шу йили нафақага чиқибди. Жўжабирдай саккизта боласи бор экан. Бечора... Нафақага чиқиб бир йил ҳам ҳузур кўрмабди. Касали ҳам униқидақа... Операция... уч ҳафталик азоб-уқубатдаги беморлик ҳаёти... ва ўлим. Наҳотки, ҳаёт шунчалик шафқатсиз-а? Ўзи сўнгги пайтларда муаллимлар олтмишга етиб-етмай, нафақага чиқиб-чиқмай ўлиб кетишяпти. Нечтасини кўрди. Айниқса, мана шу — ҳамма арзимас операция дейишгани бир безни олдириб ташлаб... Сулаймон домла, энди марғилонлик ҳамкасби...

Эртаси куни Самин домладаги ҳуш кайфиятдан асар ҳам қолмади. Лекин сир бой бергиси келмади. Тушлик пайти Акмалга қараб «ошхонага кечагидек суяб-суяб обор, бугун ҳам бир ўтириб овқатланай», деди. Лекин Акмал унинг қўлтиғига кириб коридорга олиб чиққан жойида оёғи қалтираб, ранги бирдан сутдек оқариб кетди.

— Қайтдик, ўғлим, — деди оҳиста пичирлаб. — Танда мажол йўқ. Ярамайман.

— Ҳали қувватга кириб, бу кунларни кўрмагандек бўлиб кетасиз, дада.
— Кошки! Кечаги марғилонлики бурун кўрганлар сира ўладиган одам эмас-ди, дейишяпти. Тақдирнинг ўйини қара... Чархпалак! Чархи-фалак...
— Тақдир экан, — деди Акмал дадасини тинчлантириш учун.
— Тақдир... Тақдиринг ҳам бориб-бориб бировларнинг қўлида бўп қоларкан, ўғлим.

Тушдан кейин Акмал тўғри Хайрулло докторнинг хонасига кириб борди. Доктор оқ халат кийган чиройликига бир аёл билан чой устида ширин суҳбат қуриб ўтирарди.

— Доктор, сизда ишим бор эди, — деди эшикдан киришга кириб, чиқиб кетишини билмай.

— Кўряпсиз-ку, бандман. Кутиб тулинг! — деди Хайрулло қовоғини уйиб.

Акмал ташқарига чиқиб, роса ярим соат кутди. Ичкарида эса эркак ва аёлнинг шодон суҳбати-ю, қувноқ кулгулари баралла эшитилиб турарди. Охири эшик очилиб, аёл бир-бир қадам ташлаб чиқиб кетди. Унга кўзи тушиб, бир қош чимириб қўйди. Хонадан «киринг» деган овоз эшитилди. У кириб бориб докторнинг рўпарасидаги стулга таклиф кутмай ўтириб олди. Бундан Хайруллонинг энсаси қотди.

— Хўш, нима гап? — деди у тезроқ мақсадга ўт дегандек.

— Мен Ҳамдамовнинг ўғлиман.

— Эшитдим. Тошкентдагисими? Келасолиб, кеча бизнинг касалларга дўқ қилиб-сиз.

Акмалнинг қони қайнаб кетди.

— Касалмиш, касалми ўша талабалар. Отдек-ку! Нега уларни бу ерда сақлай-сиз? Яна икки кишилик махсус хонада. Қанақа арзанда улар? Справка учун ётишибди, ишдан қочиб. Бу ёқда оғир касаллар тўрт кишилик хонада бир аҳвол-да...

— Ия, сиз бу ерга нима учун келгансиз ўзи? — Хайрулло ўрнидан сапчиб туриб кетди. — Қозичилик қилишгами ё отангизга қарашгами?

— Унисига ҳам, бунисига ҳам, — деб юборди Акмал ҳам беихтиёр ўрнидан туриб.

— О-о, Тошкентдан юборишган дег.

— Нега дадамнинг аҳволини билатуриб ўша ерга ўтказмайсиз? Ёки марғилонлик муаллимни қўймадингиз? Ахир оғир касалга ҳолироқ жой керакмасми?

— О, юристмасмисиз ишқилиб?

— Бўлса бордир.

— Оғайни, — Хайрулло секин жойига ўтирди. — Биз сизга ҳисоб бермаймиз, бизнинг ҳам ўз ҳисоб берадиганларимиз бор. Билмасангиз билиб қўйинг. Агар жуда баъзи нарсаларни билгингиз келса, айта қолай: марғилонлик муаллимнинг тақдири олдиндан маълум эди, операция қутқариш учун охири чора эди, лекин фойдаси бўлмади...

Акмал бу гапни эшитиб лол қолди. Демак, ҳаммаси олдиндан маълум экан-да. У эса не мақсад, не ўйда бу ерга кириб, нималарни сўзлаб ўтирибди-я. Доктор, яхшими-ёмонми, минг қилса ҳам отасига қараяпти, операция қилган ҳам шу. У бўлса, раҳмат айтиш ўрнига... Қизиққонлиги ҳам қуриб кетсин!

— Кечиринг! — деди Акмал ерга қараб.

— Ўтиринг! — Хайрулло ҳам бир оз юмшади.

— Дадамни ўзингиз операция қилганмисиз?

— Ҳа. Нима эди? Ўзи рози бўлди. Мана тилхати.

Хайрулло бир варақ қоғозни унинг олдига ташлади. Акмал дадасининг хатини таниди.

— Ўзр! Қизишиб кетдим. Раҳмат сизга! Дадам тезроқ тузалиб кетса...

— Бизнинг ҳам умидимиз шу! Лекин қаричилик, қувватга киришга қийналяпти.

— Илтимос, яхшироқ қаранглар. Яхшилигингиз ерда қолиб кетмас.

— Бу бошқа гап. Йигит киши мана шундай очиқ-дангал бўлиши керак. Сиз бўлсангиз осмондан келасиз. Қараяпмиз, қўлимиздан келганча. Мана, сиздек жонкуяр ўғли бор экан, ёмон бўлмайди. Ахир касални даволаш бурчимиз-ку. Гиппократ қасамини ичганмиз-а.

Акмал чиқиб кетар экан, Хайрулло уни тўхтатди.

— Бир минутга. Ҳозироқ ҳамшираларга айтаман, отангизни икки кишилик палатага ўтказишади. Ёнидаги жойда сиз тураверинг, ҳозирча одам қўймаймиз.

— Талабалар-чи?!

— Эрталаб кетишди, — деди доктор унга зимдан тикилиб. — Тузалиб кетишди. Факат энди бу ҳақда унутинг. Хўпми? Қани энди, бир қўлни ташланг-чи, ота ўғил. Акмал истамайгина қўл узатди.

Янги хонага ўтишгач, дадасининг эғнидаги кийимларини яқинда алмаштиришганига қарамай, қўярда-қўймай тагин алмаштиришди, тутилмаган яп-янги халат беришди. Докторнинг ҳам, ҳамшираларнинг ҳам муомаласи анчайин юмшаб қолди. Дадаси ҳам маргилонлик шеригининг вафоти эсига тушган кезлардан бошқа пайтларда ўзини бардам кўрсатишга уринар, яхши-яхши гаплардан, хотиралардан сўзлар, лекин бир оғиз ҳам ўз аҳволидан нолимас эди. Операциядан чиққан дастлабки кунларидагидек бировларнинг келган-кетгани билан ҳам энди унчалик иши йўқ эди. Бу орада анчагина қариндошлари, ўғил-қизлари, куёвлари келиб кетди. Домла энди ҳамма билан бирдек очилиб-сочилиб гаплашарди. Бундан Акмал хурсанд — дадасининг тузалиб кетишига, тез орада қувватга киришига ҳаммадан кўпроқ ишонар, докторларга билдирмай олиб келган овқатларни зўрлаб едирар, дармонга кирасиз, деб тасалли берарди. Худога минг қатла шукурки, кўринишидан дадаси ҳам анчайин дармонга кириб қолгандек эди, унинг назарида.

Икки ҳафтадан сўнг кўнглини тўқ тутиб, Тошкентга қайтиб кетди. Ишдан ўз ҳисобига олган таътили тугаган эди.

Аммо кўнглида бир армон бор эди. Негадир дадаси у келган куни кейинроқ айтмаган деган гапларини айтмади. Майли, тузалгач, уйга борганда бамайлихотир гаплашар. Эҳ-хе, дадаси билан ораларида қанча-қанча «ола-мушук»лар ўтмаган, айтса, бутун бир китоб бўлади. Лекин бу гал айтмоқчи бўлган гапи бошқа нарса бўлса керак. Қизиқ, нега айтақолмадийкин?.. Сўрашга эса унинг юраги дов бермади. Кўнгил шишасини ногоҳ дарз кетишидан кўрқди...

XIII БОБ

Акмал кетгач, унинг кўнглидан кечганлари домланинг ҳам дилидан ўтди. Операциядан кейин не-не азобда ётган, ўлимни муқаррар бўйнига олиб қўйган кунлари айнан шу катта ўғлини роса кўмсади, ораларида бўлиб ўтган нохуш гапларни ҳам эслади. Ҳа, бандачилик экан, ота-бола ўртасида не гаплар ўтмади. Гап-ку гап-а, мана, ёна-ёна умр шамчироғи ҳам тугаркан. Шунинг учун майда-чуйда гапларни олабайроқ қилиб кўтариб юрмай ўз вақтида елқадан ошириб ташлаган маъқул экан. Ҳаёт шамчироғи сўнаётган, азроил жонингга кўз тикиб турган бир вақтда ўз жигарларинг билан орадаги гина-кудуратни эслашдан оғир нарса бўлмас экан. Аслида гина сақлаш мусулмончиликка тўғри келмайди. Лекин хом сут эмган бандасининг иши шу. Бироқ у ўзидаги бу андишаларни бир ҳовуч шашқол тошларидек улоқтириб ташлаб, ўғлига бўлган чин меҳрини рўй-рост айтолмади, нимадир халақит берди. Кўнгил тубида пинҳон ётган истаклар ҳадеганда тилга кўчавермади. Во дариғ, энди бу гапларни ошкор қилолмаган дардларини, меҳру муҳаббатини қора тупроққа олиб кетадими? Билиб турибди, энди қайта дийдорлашув насиб этиши гумон... Э, воҳ! Ахир барча оталардек у ҳам тўнғичини ўзгача меҳр билан суярди. Ахир ундаги бу дунёда барча эр кишиларда бўладиган илк оталик меҳри ҳам мана шу ўғли Акмал билан дунёга келган эмасмиди? Лекин ўзи оғир, алғов-далғов замонларда қийналиб ўсгани учунми ёки у замонлар яна қайта бўй кўрсатиб қолса, ўғлим ҳам ҳамиша барча қийинчиликларга тайёр турсин дедими, ҳайтовур унга қаттиққўл бўлди, шундай қилсам ўғлим пишади, етилади, ўз мақсади йўлида ҳеч бир тўсиққа парво қилмай курашади, мустақил яшашга ўрганади, деди. Гоҳида бу қаттиққўллиги тошмеҳрликкача бориб етганини ўзи сезмай қолди. Натижада бора-бора ўғлининг бир феъллиги айтганидан ҳам ошиб кетди. Баъзида ота-бола бирпасда терс бўлиб қолишарди. Акмал ўзига етгулик ўжар бўлиб улғайди. Ёшлигида кўчада болалар билан ўйнаб юриб уришиб қолса ҳам ҳеч кимда ҳаққини қолдирмагувчи эди. Ҳатто бирор ўйинда фирромлик қилса, ўзидан катта болалар билан тап тортмай ёқалашиб кетаверар эди. Гоҳ қалтак еб, оғзи-бурни қонаб, кўкариб уйга қайтарди. У сўраса, Акмал албатта ўзининг ҳақлигини пеш қиларди. У бўлса, баъзи ота-оналарга ўхшаб сўраб-суриштириб ўтирмас, ҳеч қачон нега урдинг деб бировнинг боласини койимас, аксинча барча айбни Акмалнинг ўзига тўнкарди.

— Айб ўзингда — аҳмоқсан. Нега ёмон бола билан ўйнайсан?!

Хатто шунақа пайтлари бир-икки марта Акмалнинг қулоқ-чаккаси аралаш шاپалоқ тортиб юборгани ҳам эсида. Шундан кейин калтак еб келса, сира отасига кўз ёшини кўрсатмайдиган бўлган. Кўча ҳаёти эса бир зайлда давом этарди.

Нега у шундай қилди? Бошқалардек ўз жигарига ачинмасмиди? Ёки ўғлим ўзини-ўзи ҳимоя қила оладиган бўлсин, бировнинг устидан зорланишни ўрганмасин, деганмиди? Ёки ҳимояга ожизларгина муҳтож бўлади, деган ақидага бўйсундимикан, ёки...

Билмади, билолмади...

Хуллас, ўғли бориб-бориб ўзи орзу қилгандан ҳам мустақил чиқиб қолди. «Айт» деса — «байт» дейди. Мактабни битириб, ҳайт деди-ю, унинг кўнмаганига ҳам қарамай Тошкентга ўқишга жўнаворди. Ўзи университетга кириб келди. Университетни битиргач, шаҳарни ихтиёр қилди. Тўғри, шаҳарда қолишдан олдин йўлигагина ундан маслаҳат сўраган бўлди. Ҳа, ҳа, йўлигагина. «Борма, кўриб турибсан, рўзғоримиз катта, мактабга кел, ёнимда ишла», демоқчи эди. Ўғлининг одатини билгани учун айтмади, шаштини қайтаргиси келмади. Йигит кишининг гапи ерда қолгани — ўлгани, деб ўйлади. Айтгани билан энди фойдаси ҳам йўқ эди. Бир сўзли, қайсар эмасми, барибир ўз айтганидан қолмади. Лекин нима бўлганда ҳам шаҳар кўриб янглишмабди. Ёнига кириб, оиланинг оғирини енгил қилмаган бўлса-да, мана, касалхонага келиб дарров ўзини билдирди-ку, кўнглини кўтарди, душга олиб кириб ювинтирди-тарантирди, хатто бозорга чиқиб, кўнгли тусаган нарсаларни келтирди. Доктор билан гаплашди чамаси, икки кишилиқ хонага ўтказиб қўйишди. Шу келиб, докторлар ҳам, ҳамширалар ҳам мулойим бўлиб қолишди.

Аммо шунча кўн ёнида бўлгани билан унга кўнглидаги гапларини — баъзи насихату васиятларини юрак ютиб айтолмади. Афсус! Орадаги қандайдир кўринмас тўсиқ ҳалақат берди. Нима эди у? Ўтган умр давомидаги ота-бола ўз дардлари, ҳаёт ташвишлари билан бўлиб, орадаги масофа узоклашганидек меҳрлари ҳам сусайганмиди? Ёки йиллар раҳна солган бегонасирашмиди у?

Билмади, билолмади...

Тўғри, ўғли отасига эш бўлиб кетолмади. Лекин бир отани ўн ўғил боқа олмайдди, деганларидек, унинг эш бўлгани қайга борарди? Ўзини-ўзи эплаб, институтни битириб, бир касбнинг бошини тутишга азму қарор қилганининг ўзи бир давлат эмасми? Бироқ у ўғлининг бу уринишларига ҳамдард, ҳамфикр бўлолмади. Тўғри, у ҳар келганда қўлини қуруқ қўймади: бу ёқда ҳам ошиб-тошиб ётмагани учун қурби етганча пулдан йўллаб турди. Бундан гоҳо ўғли ичида хафа бўларди. Баъзан ўқинганини билдирмай дерди-ю, барибир ёшлигига борарди. Бир гал Акмал у топган қизга уйланмайман деб рад қилганда у ҳам ўғлидан хафа бўлди. Аламига унинг қўлига арзимаган пул тутган эди, Акмал шартта: «Олинг, пулингиз ҳам керакмас», — деб орқасига қарамай жўнаб кетганди. Шунақа тезолиги бор эди. Токи отанинг кўзи тирик экан, фарзанд ундан умидвор бўлавераркан. Отанинг кўнгли билан кўпда иш тутмас экан. Ҳа, майли, ўғли йироқни орзулабди, орзусига етсин. Ишқилиб, боши омон бўлсин, ҳеч нимадан камлик кўрмасин! Мана, зурриёди экан, аҳволини эшитиб узокдан бўлса ҳам келди-ку. Шу-да ўғил боланинг ёмон кўннингга, оғирингга бакор келгани. Аммо унга айтолмаган гаплари бир умрлик армон бўлиб қолмаса гўрга эди... Унинг юрагини зилзам-билдай эзиб, таг-томирига чирмовикдай чирмаб келаётган дардларни ҳам ўғли сезмади. Бир ҳисобдан сезмагани ҳам дуруст. Ўзининг ўзга шаҳарда минг йўу минг хаёл билан юрганлари ҳам етар... Вақти-соати келганда барини сезиб, ўқиб, билиб олар. У, Акмалидан ҳам, қолганларидан ҳам мингдан-минг рози!..

XIV БОБ

Домланинг аҳволи кутилмаганда оғирлашди. Ўғлига, зўрма-зўраки бор қувватини тўплаб, ҳақиқий аҳволини билдирмай юрганиданми, ишқилиб нима бўлгани ўзига ҳам қоронғи-ю, энди хатто ёстикдан бош кўтаришга ҳам мадори етмай қолди. Овқат вақтида Толибжон кўш ёстик қўйиб бошини кўтарди. Шунда ҳам иштаҳаси йўқ, бир-икки қошиқ томоғидан аранг ўтди, холос. Шундай кўнларнинг бирида ҳамкасблари Холмат билан Машраб домлалар келганини айтиб

қолишди. Иккиси ҳам институтни тугатиб, мактабга ишга келганда кўп йўл-йўриқлар кўрсатарди уларга. Шогирдлари эди улар. Мактабнинг юқори синфларида ўзи ўқитган уларни.

Домлани чарчатиб қўясизлар, деб докторлар битта-битта киришга рухсат беришди. Холмат хонага ҳарсиллаганча кириб келди. Самин домла ҳамма нарсага кундан-кун бефарқ бўлиб бораётган нигоҳларини унга маҳзун қадади.

— Яхшимисиз, устоз? — Холмат юраги пора-пора бўлиб устозига тикилди. — Сизга нима бўлди ўзи, Самин ака?!

Домла бўйни қадар ёпилган одеял остидан қоксуяк қўлларини чиқариб Холматга чўзди. Холмат нима бўлганини ҳамон тузукроқ англамай, қўш-қўллаб устозининг қўлларини олиб сўрашди. Қўл эмас, гўё узун-узун суяклар кафтига ботди. У Самин домланинг ич-ичига ботган кўзларига, туртиб чиққан яноқларига, қилтириқ бўйнига ўйноқлаган суякларига қараб, ғалати бўлиб кетди, тили базўр айланди.

— Мен... сира бунчалик деб ўйламагандим. Ахир туппа-тузук юргандингиз-ку, устоз.

— Шунақа бўп қолди, Холмат! Мени қўй, мактабдан гапир, тинчми? Нима гаплар?

Домла унинг қизарган юзларига синчков қаради, нафасидан келаётган ароқ хидини ҳам аниқ пайқади.

— Нима, ичиб олганмисан?

— Э, устоз, мени кечиринг! Биласизми, иккита енгил машинада ўн киши бўлиб тушдан бурун келгандик. Машраб ҳам бор. Йўл-йўлакай иккимиздан бир фикр чикди, устозга «сюрприз» қилайлик, депмиз. Йўлда Риштоннинг бозоридан ошнинг харажатига қўшиб бўйни узундан ҳам олгандик. Аввал паркдаги самоварда қўй ёғи, қўй гўштига боплаб девзирадан қулинг ўргилсин паловни қиламиз, кейин гиз этиб бориб устозни олиб келамиз, дедик. Ҳозиргина ошни дамладигу Машраб иккимиз мошинада сизнинг олдингизга учиб келдик. Келсак, докторлар аввалига қўймади. Кейин зўрға биттамызга рухсат беришди.

Самин домланинг чехраси ёришди. Холматнинг шошиб-пишиб айтган гаплари унга қандайдир ҳузур бағишлади. Хаёлан улар билан бирга чойхонада мириқиб ош егандай бўлди. Гўё бу еган ошининг кучи унга қувват бахш этиб, оёққа туриб кетаётгандек сизди ўзини.

— Раҳмат, шунчалик эслаганларинг учун!

— Ия, нима деяписиз, устоз! Ҳар куни минг марта эслаймиз, лекин биз сира бунақа ётиб қолгандирсиз, деб ўламагандик. Толибжондан ҳам неча марта сўрадим, ҳар гал яхши дейди. Келин бувим ҳам «дуруст, яқинда кўриб келдим» деди. Шунинг учун кўнглимиз тинч, ана келиб қоласиз, мана келиб қоласиз, деб юрибмиз. Синфингиздаги қолган дарсларни ҳам ўзим ўтдим. Йил якунини ҳам ўзингиз қўйган баҳолар бўйича чиқардим.

— Э, яша. Сенлардек шогирдларим бор экан, ўлиб кетишимдан ҳам кўрқмайман.

— Ия, Самин ака, унақа деманг! Ҳали кўп яшайсиз. Тузалиб чиқсангиз, яна даврамизда ўзингиз бош бўп юрасиз.

— Ҳаммаси учун раҳмат, Холмат! Умуман, ёмон ишламадик, а? Ёмон яшамадик ҳам... — домла маънос гапира бошлади. — Биз алғов-далғов даврда яшадик, сенлар эса ёш авлод учун янаям кўп ишлар қиласанлар. Лекин яна сенларга айтган гапларимни қайтараман: бировнинг олдида бошим қуйи, тилим қисик бўлмасин десанг, ҳалол ишла, бировнинг ҳақини ема, ёлғон гапирма. Шунда ҳамиша юзинг ёруғ бўлади. Шунда ўлиб кетишдан ҳам кўрқмас экансан. Фақат амалга ошмай қолган ишлару бола-чақанинг ташвишидан ўзга армон қолмасакан юракда.

Устозининг гапларидан Холмат домланинг кўнгли тўлиб кетди. Кўзларидан дув ёш тўкилди.

— Ака, кечиринг, мен худобехабар аҳмоқни, олдингизга шу аҳволда келганим учун...

— Э қўйсанг-чи, — домла базўр кулимсиради, — ёш болага ўхшайсан-а. Эслаб келганларинг учун раҳмат! Шунинг ўзи бир давлат! Энди эшит — сенга бир илтимосим бор.

— Нимайди? — Холмат чўнтагидан рўмолча олиб кўз ёшларини артди.

— Иложини қилиб, янги ўқув йилидан менинг синфимни ўзинг ўқит. Ҳаммаси бўладиган болалар. Ҳозир кўплар найрангбоз бўлиб кетган, номигагина дарс

ўтади. Ҳатто «конспект» ёзишга эринишади. Улар ўқитган болалардан нимани ҳам кутиш мумкин? Ҳали сен билан биз ўқитган болалардан «мана мен» деган ўзбекнинг олимлари, шоирлари, ёзувчилари, дунёкезар ишбилармонлари чиқса ажабмас. Ўшанда улар сену мени бошланғич синфда ўқитган эди, деб ёдга олишса, шунинг ўзи кифоя.

Шундай деди-да, домла кўзларини катта-катта очиб, шогирдига тикилди ва пича тин олди, сўнг одатича «тушундингми?» деб қўшиб қўйди. Холмат устозига бош силтаб «ҳа» ишорасини қилди.

Шу пайт хонага ҳамшира қиз кириб келди.

— Бўлақолинг, беморни чарчатиб қўясиз.

Холмат ҳозир бир нарсадан айрилиб қоладигандек, ёш бола мисол Самин домланинг қўлларига ёпишди.

— Келганлар кимлар эди? — деди домла. — Ёндош ҳам бормиди?

— Келмоқчи эди, РайОНО чақириб қолди.

— Ҳаммасига салом айт! Раҳмат дегин.

— Хайр, устоз! Тезроқ шифо топинг!

Холмат энгашиб Самин домланинг юзларидан чўлп-чўлп ўпди-ю, шахдам туриб, ортига қарамай палатадан чиқа бошлади. Эшик олдига етгач, ҳамшира қизга ялинди.

— Машраб дўстим ҳам бир минутга кирсин.

— Доктор уришади! — ҳамшира кескин жавоб қилди.

— Кирсин, қизим! — деди Самин домла ҳам розилик билдириб. — Узоқдан келишган. У ҳам шогирдим.

— Майли, фақат бир минутга!

Машраб билан ҳам бир дақиқага бўлса-да, хол-аҳвол сўрашиб, дийдорлашиб олди. Унинг ҳам сал-пал кайфи бор экан, сўйлоқ тишларини кўрсатиб, «ўзимнинг акам», дея атрофида парвона бўлиб эси кетди. «Чойхонага борсангиз бўларди», деб ўзича қистаб ҳам қўйди. Кейин ақли равшан тортдимиди, барчасини бирдан тушунгандек сергакланди, хиёл бўшашиб, хомуш бош эгиб чиқиб кетди...

Шогирдларини кўриб домланинг кўнгли тоғдек кўтарилди. Одам тафтини одам олади, деганлари шу-да. Иккаласи ҳам ёшлиқдан жуда шўх, бири-биридан ўтадиган ўйинқароқ болалар эди.

...Олтмишинчи йиллар бошида у колхоздаги ўн икки қишлоқ ичида ёлғиз Чуваланчидаги 22-ўрта мактабда уларга физкультурадан дарс берарди. Шўх бўлса-да, иккиси ҳам аълога ўқир эди. Аниқса волейболни зўр ўйнашарди. Район олимпиадаларида мактаб шарафини ҳимоя қилишарди. Ҳатто ўн биринчини битираётган йили (у вақтларда ўқиш 11 йиллик эди), район терма жамоаси таркибда вилоят биринчилигида қатнашиб биринчи ўринни олишди. Иккиси ҳам доим унга сиздек муаллим бўламиз дейишарди. Жони бирдек нуқул бирга юришарди. Машрабнинг отаси қишлоқ магазинида ишлар, ўғлини дўкондор бўлишини жуда-жуда истарди.

— Бу Машраб жиннига бировз насиҳат қилиб қўй, Самин, — деганди бир куни уни катта кўчада тўхтатиб. — Доим ўқитувчи бўламан, дейди. Дўкон туганмас хазина — баракаси бор, ҳам элни боқади, ҳам сени, десам ҳеч тушунмайди. Доим сени рўкач қилади, қаранг — Самин домлани, қишлоқнинг энг билимдон, зиёли одами, ҳамманинг ҳаваси келади, ҳамма унга маслаҳат солади, дейди. Бир илож қилиб, уни йўлга солиб бергин!

У Мадумар дўкончининг гапидан кулганча;

— Мадумар ака, боланинг кўнглига қаранг, — дея бошқа ҳеч гап айтмай велосипедига миниб жўнаб қолганди. Биладики, Мадумар аканинг гапини маъқулламаган одамни бўралаб сўкиш одати бор. Лекин уни сўкишга улгурмай қолди. Аммо барибир кейинги икки ўғлини савдо техникумида ўқитди. Райондаги базада ишлашади. Икковининг ҳам тагида «Жигули». Бечора ёлғиз Машрабгина — домла, тўтидек сайраб оила боқади. Ҳамон пиёда. Балки ўшанда Мадумар буванинг гапига кирмай хато қилганмикан?.. Ҳозир Машрабнинг ҳам тагида машинаси бўлармиди...

Холмат эса отасининг жонажон улфати Мустафоқул буванинг ўртанчисиди. Мустафоқул бува қачон қарамасин, уни кўрса тўхтатиб, албатта дуо қилади: «Ҳа, умрингдан барака топ, ўғлим. Илм олмоқнинг савоби улуг. Биз-ку отангиз Ҳамдам ака билан ўқий олмадик, оми одамлармиз. Лекин сизларга раҳмат! Мени ҳам шу шўх-шаддот Холматимни сал эгиб беринг, ўйинқароқ бўлиб кетмасин. Биргина

орзуим — у ҳам сизга ўхшаб қўлтиғига тўртта китобни қистириб олиб, мактабга бориб болаларнинг саводини чиқарса. Шу кунни кўриб ўлсам, дунёда армоним қолмасди. Ҳа, барака топинг! Илоё, сизни ҳар ишда Худонинг ўзи қўлласин!» Мактабни битиришгач, эгизакмисол Холмат билан Машрабни етаклаб Фарғонага — муаллимлар тайёрлайдиган олийгоҳга ўзи олиб борганди. У вақтлар қишлоқ болаларининг шаҳарга ўқишга кириши ҳаммининг обрўси эди. Бахтлари бор экан, иккиси ҳам ноумид қайтмади. Ҳаш-паш дегунча беш йил ўтиб кетди. Улар битираётган йили у қўшни қишлоқдаги 23-саккиз йиллик мактабга директор бўлиб келганди. Районга ўзи бориб, иккаласини ҳам ўзи сўраб, мактабига ишга олиб келди. Ўзи ҳам физкультурачилик қилиб юрса-да, аслида бошланғич синф муаллими эди. Раҳбар бўлишига қарамай дарс ҳам берарди. Иккисини ёнига олиб иш ўргатди, одам қилди. Хуллас, улар ҳам меҳнатдан қочмай мактабнинг энг олди ўқитувчиларига айланди. Шунинг учун дарс соатларини ҳам уларга сўраганларича берарди. Ишига қараб, маошлари ҳам бошқалардан юқори бўларди.

Мана, шогирдлари уни — устозларини эслаб, йўқлаб келишибди. Ортингда фарзандларинг қатори сени йўқлайдиган шундай шогирдларнинг борлиги қанчалик бахт. Муаллимга бундан ортиқ яна нима керак? Нима бўлганда ҳам ўша эллигинчи-олтмишинчи йиллари ўзи ўқитган болаларнинг бари — кўрса, устоз, деб бош эгиб сўрашади. Ҳолбуки, у оддий бир физрук эди, холос. Лекин талабчан эди. Салкам йигирма йил физруклик қилган бўлса, ҳар гал ўтиладиган дарс машқини аввало ўзи кўрсатиб берарди. Машқ кўрсатишга ярамаган физруkning бу соҳада ишлашга ҳақи йўқ. Бу — унинг «олтин қондаси» эди. Нимжон, машқларни бажара олмайдиган болалар билан дарсдан кейин қўшимча машғулот ўтказарди. Бунинг учун унга ҳеч ким бир тийин ҳақ тўламасди. Ҳозиргилар бўлса, баъзан қирқ беш минутни ҳаром-ҳариш қилиб ўтказгани етмай, аввал пулдан келади. Ё алҳазар, дейсан, киши... Дарвоқе, Ёндош нимага келмади? У — ҳам шогирди, ҳам ўқувчиси эди-ку! Бир томондан қариндош, амакиваччасининг ўғли. Лекин бу боланинг қониди азалдан одамгарчиликдан кўра шуҳратпарастлик ғурури устун. Агар ҳозир унинг ўрнида райОНО мудири ётганидами, дарҳол машинасида учиб келиб, танда қўйган бўларди, кунни муҳтарам беморнинг бир оғиз сўзига маҳтал бўлиб, касалхона эшигида ўтказарди. Чунки у ҳозир ўша 23-мактабнинг директори. Бу амалга ҳам уни ўзи тавсия этганди. Ҳа, майли, ҳар ким қилса ўзига...

XV БОБ

Кунларнинг ўтишига домла ҳеч қизиқмай қўйди. Вужудда пинҳон кезаётган ўлим шарпасининг тантанасини у кўпроқ сезмоқда эди. Бир бошга бир ўлим, туғилмоқ бор экан, ўлмоқ ҳақ. Модомики, шундай экан, ўлимдан чўчимокқа не хожат? Энди анави деразадан кўриниб турган ям-яшил дарахтлару мовий осмонга суқ билан қарашдан ҳам наф йўқ. Бу кўзтўймас олам гўзалликларига умидсиз тикилгандан кўра кўзларни чирт юмиб ҳаёл сурган афзал. Аввало, шунча йил умр берган Оллоҳга шукур, билиб-билмай қилган гуноҳларини Ўзи кечирсин... Шундай боши-кеди йўқ ҳаёллар олиб қочиб, кўнгли гашланганда беихтиёр бармоғининг тирноғини тишлаб-тишлаб узиб олар ва бир четга туфлар, шу билан жаҳлдан тушгандай бўларди.

У иймон ва эътиқоддан йироқлашган жамиятда туғилди, ўсди, нон-туз еди. Лекин, замонга мослашиб, Худони кам тилга олса-да, дилида ўз Худоси бор эди, унга ҳеч қачон шак келтирмади. Синф раҳбари бўлатуриб ўз синфида худосизликдан савол-жавоб ўтказмагани учун, ўзини домла деб қақирганларга хайрихоҳ бўлгани учун, диний зарар ҳақида болаларга тушунтириш бермагани учун бир галги педагоглар кенгашида «қизил директор»дан қанча-қанча дакки еганди. Лекин рўйирост «халқ душмани»га чиқариш даврлари ўтиб кетган бўлса-да, унга айни шундай тавқи лаънат тақиб қўяёзган эди. Тепада Оллоҳ бор, барчасини кўриб турибди, бемаъни савол-жавобинг нимаси, юрт бединлар етовида бўлса, ҳамма кофирлар ногорасига ўйнаши, ота-боболар ёдию удумини унутиши керакми, деб айтолмади. Айтиб бўлмасди ҳам. Айтсанг уйинг, уйинггина эмас, дининг куяди, бола-чақанг шўрига шўрва тўкилади. Айтганларни кўп кўрган... дардинг бўлса, яхшиси, ичинга ютганинг афзал. Шусиз ҳам ҳар икки одамнинг бири айғокчи, хоин, сотқин бўлиб кетганди, тўғрироғи махфий идора қақимчиси. Иймонсиз коммунистлар эса ҳар кунжақда урчиб ётарди. Шундоқ ҳам ўзи эмас халқ

учун қайғуриб кўнглидагини билиб-билмай очиқ айтиб қўйган қанчадан-қанча мардлар «халқ душмани» бўлиб кетди. Ўз йўриғига юрмаган тўғри одамни турли йўллар, усуллар билан сазойи қилишарди. Худо деганларни эса, Худонинг даргоҳига ҳаммадан олдин равона этишарди. Бетавфиқларга, ўзимиздан чиққан икки-юзламачиларга эса, жин ҳам урмади. Лекин, «Ал қасосу мин-ал ҳақ!» Яхши кунлар ҳам келар. Рўшноликларни у кўрмаса, болалари, неваралари, чеваралари кўрар... Ахир ўзбек ҳам бир умр бировга етов бўлиб, бир катакда писиб ётмас-ку. Ахир жисми-жонида Амир Темурдек, Бобур Мирзодек, Улғубек Мирзодек, Жалолиддин Мангубердидек боболарининг қони бор-ку...

Қани энди соғ-саломат бўлса-ю, ҳеч қачон айтмаган бу гапларни синфида болаларнинг олдида баралла айтиб берса. Йўқ, энди-ку соғлиқ-саломатлик хаёлий бир туш. Ичи ириб-чириб боряпти, сезаяпти — докторларнинг қўлидан ҳам ҳеч нарса келмаяпти. Лоақал, шу ҳолда, шундай ётган жойида ҳам бир соатгина дарс ўтганда эди, болаларга дилидагини гапириб, рост нимаю ёлғон нималигини айтиб, руҳи енгил тортармиди... Энди унинг йўқотадиган ҳеч вақоси йўқ. Борлиги — ёлғиз жон. У ҳам омонат!

Аммо хаёлда ҳаммаси осон. Гапираман дейсан-у... Бир ўғлидан истиҳола қилиб, юрагини ёзолмади-ку... Эҳ, бу қандай ҳолки, сўнгги манзил томон кўнгли таскин топиб кетолмайди...

Домла хаёлларидан қийналиб кетарди-да, уларни ўзидан нари қувишга ҳаракат қиларди, шундай пайтларда яна ёш болага айлангандек, кўнгли нозиклашар, яқинларини, ёру дўстларини қўмсай бошларди. Укалари Иброҳим ҳам, Собир ҳам, сингилларию ўғил-қизларнинг барчаси бир-бир келиб кетди. Лекин ўша «Ғалаба куни» байрамида унинг болохонасида улфатчилик қилган дўстлари — Ортиқжондан ҳам, Аҳаджон қорадан ҳам хабар бўлмади. Ахир бу ерда ётганига ҳам қирқ кундан ошаяпти. Қирқ кунда янги туғилган чақалоқнинг чилласи чиқиб, ростмана одамга айланади, кулиб, одамни танийдиган бўлиб қолади. Улар эса юзингда кўзинг борми демай, ошна-оғайнисини унутиб юборишди. Наҳотки, дўстларида оқибат қолмаган?..

Ўшанда Ортиқжон ўтиришга Остонақулни ҳам олиб келайлик, деди.

У анчадан буён уйда касал ётган эди. Ортиқжоннинг гапига аввалига рўйхушлик бермади. Ахир Остонақул билан оралари узилиб кетганига ҳам аламжон бўлганди. Лекин Ортиқжоннинг сазасини ўлдириш ҳам яхши эмасди. Ортиқжон Остонақулникига кириб, уни етаклаб чиқди. Қўлтиғидан олишиб болохонасига ҳам бир амаллаб чиқазишди. Барибир бир кўчани чангитиб, бирга ўқишган тенгдошлар-да. Қолаверса, яхши-ёмон кунларида бирга бўлишган. «Улфати чор, анда маза бор» дейишиб, тўртталаси мириқиб ўтиришди. Аммо Остонақул унча яйрамади, касаллигини пеш қилиб, бир қултум ҳам ичмади. Ҳаммасидан ёмони у билан бир оғиз чакчақлашмади. Минг қилса ҳам ўтмиш, беғубор болалиқнинг қайтмас дақиқалари бор эди ўртада. У ҳам гўё игнанинг устида омонат ўтирган Остонақулга ортиқ илтифот қилмади. Қолган кўнгил — чиққан жон, деб шунга айтсалар керак-да.

Остонақул билан бир кўчада тепкилашиб ўсишди, бир томони тенгдош, тагин девор-дармиён қўшиллар эдилар. Мактабда ҳам бирга ўқишди. Беш чақирим наридаги Ултармага пиёда катнашарди. Уруш бошланганда иккови ҳам ўн етти ёшда эди. 1942 йили ҳарбийга ҳам бирга кетишди. Бахтни қаранг, Ортиқжон учови бир жойга — Эрон-Туркманистон чегарасидаги отлик аскарлар қисмига тушиб қолишди. Хизматдан кейин ҳам тақдирлари бақамти кечди. Ҳаммалари 1949 йилда қишлоққа келишди-ю, ўша йили уйланишди, кейин 1950 йилдан мактабда ишлай бошлашди. У вақтларда қишлоқда зехнли эркаклар бармоқ билан санарли эди, мактабда ҳам диплом сўраб ўтирилмасди. Ҳарбийни кўргани учунми, уларни ҳамқишлоқлари, мактаб директори Сулаймон домла ўзи ялиниб ишга олди. У физруклик қилди, Остонақул меҳнатдан дарс берди. Сўнг бирга Фарғонага боришиб, пединститутнинг бошланғич таълим услубиёти куллийётига сиртдан ўқишга киришди. Мактабда энди бошланғич синф болаларини ҳам ўқита бошлашди. Шундан кейин узоқ вақт бирга меҳнат қилишди. Ўқиш ҳам ўз йўриғида кетаётган эди. Аммо сўнгги курсдаги давлат имтиҳонларидан Остонақул ўта олмади. Институтдан унга диплом эмас, ўқигани тўғрисида бир парча қоғоз — маълумотнома беришди. Аламзада бўлиб қишлоққа қайтди. Салдан кейин мактабга ишга келмай қўйди. Ўша оқшом уни йўқлаб чиқди.

Бўлиб ўтган ишларга гўё у сабабчидек, Остонақул уни қовоғини уйиб кутиб олди.

— Нега ишга бормадинг? — унинг биринчи гапи шу бўлди.

— Кўнгил совиди, бошқа ишламайман, — у бепарво қўл силтаб жавоб қилди.

У дўстининг юрагига қўл солмоқчи бўлди, насиҳат қилди, таскин берди, мактабга қайт, имтиҳонни келаси йил ёзда бориб топширасан, деди. Жавобига Остонақул қисқагина қилиб деди:

— Ортиқ сенинг насиҳатинг керак эмас! — кейин ғазаб ичида тик қараб: — Менинг «Гос»дан йиқилганимни ҳаммага дoston қилиб юрибсан экан, — деса бўладими!

Дўстининг бу гапидан у донг қотиб қолди. Қачон ва кимга шундай дебди!? Лекин ўзини оқлаб ўтирмади-да, у ҳам шартта:

— Мактабда ҳамма билган ҳақиқатни қишлоқда яшириб бўлармиди? Мендан эса бекор гумонсирабсан, — деди-ю, чиқиб кетди.

Остонақул мактабга қайтмади. Қўлига пойтеша олиб, устачилик қилди. Баҳор-ёз ойлари Сирдарё, Тошкент томонларга бориб, уй қураб, мўмай даромадлар билан қайтиб келарди. Ўзининг ҳам, уй-жойини ҳам ўнглаб олди. Мол-ҳол қилиб, рўзгорини тузуқкина тебрата бошлади.

Орадан уч йил ўтгач, у қўшни қишлоққа директор бўлиб келди. Одам барибир ёшлиқда ўсган дўстини кўмсар экан. Унинг тақдирига бефарқ қараб туrolмас экан. Орадаги гина-кудуратларни елкасидан ошириб ташлаб, яна бир бор Остонақулнинг остонасини ҳатлаб кирди.

— Қўй бу юришларингни, мактабга қайт, дўстим, истаганингча дарс бераман. Устачилигингни таътил пайтида ҳам қилаверасан.

— Мен учун бошингни қотирма! Ўз аравамни ўзим торта оламан. Давлатингга бошқа ишламайман, — деди у кескин.

— Нима?! Жа, Олимжон бой бўп кетдингми?

— Яхшилиқни билмас экан давлатинг.

— Ия, сен давлат имтиҳонларидан ўтолмаган бўлсанг, давлатнинг бунга нима дахли бор? — Самин домланинг жаҳли чиқиб кетди. — Мактабда ишлаганингдан кейин талабга яраша билиминг ҳам бўлиши керак-да.

— Сенга ўхшаган ақллилар ишлайверсин ўшайтда! Ҳарбийда етти йил хизмат қилиб берганим ҳам етар давлатингга!

— Бормайсанми?

— Нимага тушунмайсан? — Остонақул унга ўқрайиб тикилди.

— Нимани тушунай?!

— Ростини айтайми? Хафа бўлмайсанми?

— Айт!

— Сен билан ҳам, болалар билан ҳам ишлашга ҳушим йўқ. Тушундингми энди.

— Ие, менинг, болаларнинг гуноҳимиз нима?

— Ақллилардан ҳам куйдим, ақлсизларга ваъз ўқишдан ҳам тўйдим.

— Одаммасакансан!

— Энди билдингми? Бошқа бу масалада эшигимни тақиллатма!

Кейин кўп ўйлади. Барибир Остонақулнинг бундай кўрс муомаласи сабабини тушуна олмади. Бора-бора кўча-кўйда учрашганда бегоналардек қуруқ салом бериб ўтиб кетар, у эса ҳайрон бўлиб қолаверарди. Ва охири бир нарсани пайқади — унинг юрагида унга, унинг муваффақиятларига ҳасад бор экан, ҳасадгўй одам эса бахил бўлади, бахилнинг эса бағри тор. Демак, баъзилар ўз болалик дўстининг ютуқларидан суйиниш ўрнига куйинар экан-да. Бўлмаса, шунча йил ҳаётнинг аччиқ-чучугини тортган тенгдоши, дўсти унга шундай муомала қилармиди? Ўша гапларни айтармиди? Юраги тоза одам бундай қилмайди.

Шундан кейин у ҳам Остонақулдан қўлини ювиб, қўлтиғига урди. Болохонадаги ўтиришлари эса уларнинг йигирма йиллар давомидаги бир даврада илк ўтиришлари эди... Мана энди, у ҳам касал, Остонақул ҳам...

Барибир яхшими-ёмонми бошинг ёстикқа етганда ёшлиқдаги бирга ўсган дил тортар дўсту биродарларни бир-бир эсларкансан... Яхшилиқларни ҳам, ёмонликларни ҳам...

Лекин Ортиқжон билан Аҳаджон қорага нима бўлди? Наҳотки, шунчалик беоқибат улар? Майли, Аҳаджонни-ку Худо фаҳм-фаросатдан қисган, аммо Ортиқжонни нима жин урди экан? Ахир уни нақд бир ўлимдан сақлаб қолганди-ку!

Уруш тугаган бўлса-да, Сталин буйруғига кўра, чегарачиларнинг уйларига кетишига рухсат берилмади. Бундан айниқса, Ортиқжоннинг жиғи-бийрони чиқиб юрарди. Солдатлик ҳаёти жон-жонидан ўтиб кетганидан кўп ёзғирарди. Чегара ҳаётининг ўзига яраша оғирликлари, ташвишлари кўп эди.

...Ўша куни тревога бўлиб қолди. Кимдир чегарани бузиб ўтибди. Қиш. Ҳаммаёқ оқ либосда. Улар — уч отлик ўрмон томон кетишди. Йўлу сўкмоқларни ҳам қор босган, ҳамон қор бўралаб ёғар, изгирин кўз очгани қўймасди. Бундай пайтда ўрмонда қаёққа кетаётганини билмайсан киши. Аксига олиб шошилишда ҳар доим унда турадиган компас ҳам қолиб кетибди. Ахир у гуруҳ бошлиғи — ефрейтор унвони ҳам бор эди. Кечгача ҳам бирон из топа олишмади. Қоронғи тушганда қайтишаркан, зим-зиё ўрмонда адашиб қолишди. Энди тусмоллаб йўл юришдан наф йўқ эди. Отларни дарахтларга боғлашди-да, ҳалталардаги қуруқ овқатлардан еб, тамадди қилишди. Кейин гўлхан ёқиб, унинг атрофида биттадан навбатчи қолдиришиб, ҳар ким ўз бушлатига ғужанак бўлиб ўранганча уйкуга кетди. Бир вақт у нимадандир безовта бўлиб, чўчиб уйғонди. Отлар боғланган жойида тинимсиз депсинишарди. Шериғи ухляпти. Лекин навбатчиликда турган Ортиқжон кўринмайди. Кўнгли қандайдир нохушликни сезди. Тиззадан қор кечиби, рўпарадаги тепаликка кўтарилди, тўрт томонга олазarak кўз солди. Қорда чуқур-чуқур ботган изларни кўрди. Сал нарида одам шарпаси кўринди. Ортиқжон автомат кўндоғини дарахтга, учини чаккасига тираб турарди, фақат тепкини босиш қолганди...

— Эй, жинни, нима қиляпсан?! — У жон-жаҳди билан ҳаллослаб бориб, автоматнинг учига бор кучи билан урди. Шу орада Ортиқжон ҳам тепкини босишга улгурди. Ўқлар визиллаб учди. Фақат биттасигина Ортиқжоннинг қўлоғини ялаб ўтди.

У автоматни тортиб олди-да, Ортиқжоннинг юзига тарсаки туширди. «Энди бир камим сен аҳмоқ учун ҳам жавоб беришим қолган эдими?!» — деди-ю, унинг қўлоғидан оқаётган қонга ҳам қарамай ортга қайрилди.

— Ҳаммаси жонга тегиб кетди, Самин... — Ортиқжон ҳам қўлоғидан оқаётган қонга парво қилмай қордек оқариб кетган юзларига қафтларини босиб хўнграб юборди. — Ҳаёт ҳам...

— Тентак! Бошқаларга осон эканми?!

У тўхтади. Сўнг ортидан етиб келган Ортиқжонга раҳми келиб, чўнтагидан дастрўмолини чиқарди-да, ёнидаги флягадан унга спирт қуйиб, қўлоғига босди...

Урушдан, уруш даҳшатларидан сўз очган болалари, набираларига Ортиқжон кемтик қўлоғи ҳақида қизиқ-қизиқ латифалар тўқийди. Асли умрида немисни кўрмаган бўлса-да, орасига уни ҳам қўшиб қўяди. Аммо унинг олдида бу чўпчакларни айтмайди, айтолмайди ҳам... Дунёда эса бировнинг олдида айтолмайдиган дардни юрагингда сақлаб юришдан оғир нарса йўқ. Лекин у мардлик қилиб дўстининг бу қисмати тўғрисида ҳеч қачон ҳеч кимга оғиз очмади...

Ҳа, оғир дамлар эди у вақтлар. Яшашдан кўра ўлиб кетиш осонроқ туюларди айримларга. Лекин яшаганлар, чидаб яшаганларга офарин!

Энди эса пешонасида шу кунларнинг ёзуғи ҳам бор экан.

Шундай қийин кунларни бирга ўтказгани учун уни кўргиси келган эди-да. Эҳ, Ортиқ, Ортиқжон...

Лекин Аҳаджонни Худо ақлу фаросатдан қисган бўлса-да, омаддан аямаган. Урушдан ҳам борган йилиёқ қайтиб келган. Қуймичидан ўқ еб, касалхонада узок ётган. Бир оёғини авайлаб ташлаши ҳам шундан. Келгач, бир оз далада ишлаган, сўнг колхозга омборчи бўлиб олган. Сал кам қирқ йил шу ишда ишлади. Уч йил олдин нафақага чиқди. Биринчи гуруҳ ногирони эмасми, қишлоқда энг кўп нафакани ҳам у олади. Ҳатто ойликхўрлар ҳам давлатдан шунча пул олмайди. Аммо ишлаб юрганда кўп нафи теккан. Тўй-тўйчиқларда доим ҳозир у нозир. Эсида, Акмалнинг тўйида бир қоп гуруч, саккиз қоп унни колхоздан арзон-гаровга хатлаб, насияга берганди. Ўша пайтларда тўйларда шунча ундан нон ёпиш одат эди. Толибнинг тўйига эса бир қўчқорни инъом қилганди. Лекин дўст-оғайнининг қадр-қиммати фақат мол-дунё, олди-берди билан ўлчанмайди-ку. Чунки, бировники — омонат. У ҳам уникидан каттарoқ қўйни олиб, ўғлининг тўйига қўшган. Колхоздан олганларини хотинининг даромадидан йил охирида чегириб қолишган. Хуллас, олди-бердида бадастур. Лекин ўтган йили оёғи қаттиқ оғриб, «Чимён» санаторийсида ётганида уч кун ўтмай Ортиқжонни бошлаб ортидан кўргани етиб борди, ҳамхоналари билан чойхонага олиб чиқиб, девзира гуручдан ўз қўли билан ош

қилиб берди. У-ку, сира-сира борганини миннат қилмайди. Миннатли ошдан, миннатсиз тош яхши. Аммо туриб-туриб одам ўзининг қадрига ачинаркан. Ахир умр қуёши ботиб бораётган бир пайтда бу нотавон кўнгил бир умрлик тенгдоши, ёр-оғайнилари қўмсаса, не илож?.. Барча кўнгилочар ўтиришлар уларсиз ўтмаган, биттаси бўлмаса дарров ўрни билинарди.

Э, бекорга бу дунёни «бевафо дунё» дейишмас экан...

XVI БОБ

Акмал одатдагидек эрта туриб ишга ҳозирланди. Кетар чоғида бешикда пишиллаб ухлаб ётган қизи Барнонинг лўппи юзларидан чўлп-чўлп ўпди. Унинг наҳорда чой ичмаслигини билган хотини, ҳар кунгидек ишдан вақтлироқ келасизми, деганича эшикда кузатиб қолди. Бекатга йўл оларкан, автобусларнинг эрта-лаблари лиқ бўлишини, гоҳо тўхтамай ўтиб кетишини ўйлади-ю, ишга кеч қолмасам гўрга эди, дея соатига қараб қўйди. Етти ярим. Автобус вақтида келса, Юнусободнинг 19-даҳасидан Академиклар шаҳарчасига ўн-ўн бўш минутлик йўл. Лекин автобус ҳадеганда келавермайди. Гоҳо шугина йўлга бир соат вақт кетади. Хизмат автобусига ишониб бўлмайди — юрганда юради, бўлмаса йўқ. Хуллас, у автобусларнинг бирига ур-йикит ичида аранг чиқиб олди. Автобусда ҳам фикризикри ишда. Роса ўн йил сарсон қилган домласи яқинда мардлик кўрсатди. Ҳолбуки, илмий иши бундан икки-уч йил бурун етилиб қолганди. Оз эмас, кўп эмас нақ саккизта мақоласи чиққан, шулардан учтаси Москвадаги марказий журналларда эълон қилинган, тағин иккита иши ҳам Москвада тан олиниб, бу ишга ёпиқ «Т» грифи билан муаллифлик гувоҳномаси олган эди. Бу эса ишнинг аҳамиятини оширади. Хуллас, икки йил олдин номзодлик ишини ёқлаш учун зарур бўлган учта номзодлик имтиҳонларини ҳам муваффақиятли топширганди. У Фарғонадан қайтиб келиб ишга чиққан куни домласи Ҳусниддин ака чақириб дадасининг аҳволини сўради, сўнг:

— Акмалжон, илмнинг чегараси йўқ. Мана, ишларингиз кўзга кўриниб қолди. Энди ўтириб барини бир жойга жамлаб ёзсангиз ҳам бўлаверади, унча-мунча жойига мана, биз кафил, — деб қолди.

Домласи айти унинг дилидагини айтди. Ўзи анчадан буён, бу гапларни қачон айтаркин, деб оғзини пойлаб юрган эди, сўрашга истиҳола қиларди. Ўша кундан енг шимариб ишга тушиб кетди. Ниҳоят азалий орауси ушаладиган кунларга ҳам етиб қолди.

— Аммо ёзиш билан бирга тажрибаларни ҳам тўхтатманг! Ишнинг пишиқ-пухта бўлгани яхши. Биласиз, ҳимояда соҳамизнинг мана-ман деган мутахассислари иштирок этади. Тушундингизми?

— Ҳўп бўлади.

Ишга берилгани шунчаликки, дадаси ётган касалхонага ҳам ҳафтада аранг бир-икки кўнғироқ қила олди, холос. Укаси Толибдан дадасининг аҳволи дурустлигини билгач, кўнгли сал хотиржам бўларди. Бугун ҳам ишини деб тўғри лабораторияга кириб борди. Ёзув-чизувларига ўтиришдан олдин мўрли шкаф тагидаги кеча қўйган тажрибасини давом эттиришга қарор қилди ва колба остидаги плитани ёқиб қўйди. Идишдаги аралашма қайнаб учиб кетмаслиги учун унга уланган совутгичга сув очди, колбанинг ёнидаги шлифли кичик оғизга термометрни жойлаштирди. Шундан кейингина ёзув-чизувларга ўтирди. Бирор соатлар ишладими-йўқми, домласининг хонасидан лаборантка қиз чиқди ва:

— Сизни телефонда сўрашяпти. Фарғонадан, — деди.

Укаси Толибжон овози қалтираганча шоша-пиша шу гапларни айтди:

— Ака, сенмисан? Тез етиб кел! Дадамга докторлар жавоб беришяпти. Сен тўғри уйга келавер!

— Аҳволи қалай ўзи?

Толибжон анчагача жавоб қилмади. Сўнг:

— Дуруст, — деди бўшашиб. — Тезроқ кел. Сени кўп сўраяпти.

— Бўпти. Бугуноқ етиб бораман.

У домласига вазиятни тушунтирди-ю, бир ҳафтага ўз ҳисобидан ариза ёзиб, ишхонадан чиқди. Уйга бориб хотинига йўлга чиқаётганини айтди. Қандай кетса экан? Самолётга чипта топиш гумон. Поездлар оқшом кетади ва эрталаб етиб боради. У тўғри Роҳат қўли ёнидаги бекатга келди. Ангрен орқали Қўқонга

бораётган бир енгил машинага ўтирди. Миясида эса ҳар хил ўйлар чарх уради. «Дадам тинчмикан ишқилиб? Келаётганимда дуруст эди. Ўзи ҳам яхшиман деганди. Кундан-кун қувватга кириб бораётгандек эди... Наҳотки... аҳволи оғирлашган?.. Наҳотки, дори-дармонлару муолажалар ёрдам бермаган бўлса?.. Наҳотки, ўша баданга тарқаб кетган заҳар суюқлик ўз кучини кўрсатган бўлса?..»

Ё дадасининг аҳволи бунчалик оғирлигини сезмаганмиди? Ёки сезиб сезмасликка олдимиз? Йўқ, одам ўзининг яқин кишиси ҳақида ёмон ҳаёлга бормас экан. Оғир бетоб бўлса ҳам тез кунда тузалиб кетадигандек туюлар экан. У ҳам дадаси ҳақида бундан бошқача ўйлаёлмасди.

Эҳ, ўзича нималар деяпти? Балки докторлар энди муолажани уйда давом эттирасизлар, деб жавоб бергандир. Дадаси уни кўргиси келиб сўраса, бу ўпкаси йўқ Толибнинг ваҳимаси кўзиб, бояги гапларни айтгандир. Ахир, дадаси у келаётганда михдай эди-ку!

Машина эшиклари рўпарасига келиб тўхтаганда ҳам у олди-қочди ҳаёллар гирдобиди эди. Қамчиқ довонидан қандай ўтишди-ю, қанча вақт юришди, эсида ҳам йўқ.

Болохона остидаги дарвозадан машина товушини эшитиб бирин-сирин укалари чиқиб келишди. Улар билан сўрашганча ҳовлига ўтар экан, амакиларига, қариндошлари Эргаш акага, унинг отаси Теша каттага кўзи тушди. Улар билан ҳам кўришди. Ичкари уйдан чиқиб келган бувиси елкасидан олиб, бошини эгиб пешонасидан ўпди-да:

— Қаерларда юрибсан, болам? — деди юракни эзадиган оҳангда. — Даданг сенга илҳак! — Бувисининг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Қани? Қаерда?

— Киравер, ичкари уйда.

У узун тахтаполли зални кесиб ўтиб, ўрта эшикдан ичкари уйга кириб борди. Дадаси ўзи яхши кўрадиган темир каравотда, ёз бўлишига қарамай қалин қилиб солинган ўринда ётарди. Қўллари кўрпа устига беҳол узатилган, кўзлари ярим юмук эди. Уйда эса дадасига қараб турган синглисидан бошқа ҳеч ким йўқ. У аста бориб каравот рўпарасига чўккалади.

— Дада, мен келдим, — деди секин ва дадасининг қўлларини қўлига олди. Шунда унинг дармонсиз кафтларида ҳарорат йўқлигини сезди...

Самин домла таниш овозни эшитиб, кўзларини хиёл очди, сўнг лаблари секин пичирлади:

— Келдингми?! — Кейин яна кўзларини юмиб олди. Овози жуда паст чиқди. У панжасини зўрға ёзиб ўглининг қўлларини кафтига олди ва оҳиста силагандек бўлди. — Энди ҳаммаси тамом, — деди-ю, бошқа овози чиқмади. Кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушди.

— Дада, ҳали яхши бўлиб кетасиз, — деди Акмал ҳали ҳам ҳеч нарсани тушунмай.

«Айтганинг келсин» дегандай домла билинар-билинемас бош ирғади. Шу пайт бувиси кириб:

— Ортиқжон буванг билан Аҳаджон буванг келяпти, — деди.

Акмал ўрнидан турди. Дадасининг дўстлари киришиб салом беришди. Дадаси кўзини очди. Кейин икки дўстини кўрди-ю, индамасдан кўзини юмиб, юзини девор томонга қаратиб олди. У яқинда қирқ етти кун касалхонада ётганда ҳар куни кўргиси келган болалик қадрдонларига бошқа қарашни ҳам, қўл бериб сўрашишни ҳам, уларга гапиришни ҳам, уларнинг гапларини тинглашни ҳам истамасди.

— Хў, Саминжон, биз келдик, — деди Аҳаджон қора дўрилдоқ овозда. — Тузуқмисан?

Унинг «дўстона» гап оҳанги ҳам ҳеч нарсани ўзгартира олмади. Ортиқжон билан Аҳад қора пича ўтириб изза бўлганча чиқиб кетишди...

Кейин келган таниш-билишларнинг саломига Самин домла сал чиройи очилиб, бош қимирлатиб алик олгандек бўлди.

Дадасининг аҳволини дармонсизликка йўйган Акмал ташқарига чиқиб, Толибжондан сўради:

— Қачон олиб келдиларинг?

— Кеча оқшом.

— Докторлар нима дейишди? Дори, уколларни айтишдимиз?

— Айтишгандек бўлувди... — Толибжон ерга қаради.

— Нега шуларни ёздириб келмадинг? Укол, дори берилса қувватга кириб кетади, дадам. Касали — дармонсизлик, холос. Мен бориб келаман, машина топгин...

Акмал уйга кирди. Дадаси нимадир демоқчи бўлиб унга узоқ тикилди, лекин гапира олмади... У тилдан қолган эди. Акмал шунда ҳам ҳеч нарсани англамай;

— Дада, мен Фарғонага бориб, докторларга учраб келайми? Дори-дармонларингизни ёзиб беради. Шу ерда ҳам уларни олсангиз, қувватга кириб, тузалиб кетасиз, — деди.

Самин домланинг чехрасига хира табассум ёйилди, бош қимирлатиб, ўғлининг гапини тасдиқлаган бўлди. Акмал дадасига гапи маъқул келганидан, бошқаларнинг шунга ҳам ақли етмаганидан қувониб, ҳовлига отилди, укаси гаплашиб қўйган қўшни шофёр билан Фарғонага шитоб жўнади. Бу пайтда ҳовлида домлани кўргани келган талай одам тўпланган эди. Улар гап нималигини билиб турсада, ҳеч ким Акмални йўлдан қайтармади...

Машинадан ўқдек отилиб чиқиб, вилоят касалхонасининг урология бўлими эшигига етиб борган ҳам эдики, кимнингдир қўли унинг елкасидан ушлаб тўхтатди. Қараса, боя ҳовлида турган Эргаш акаси:

— Юр. Қайтамиз. Ҳеч нарса керак эмас энди...

Унинг юраги «шув» этиб кетди. Нега?! Ҳеч нарса керак эмас? Ахир унга дадасининг ўзи боравер, деди-ку!

У бирданига ҳаммасини тушунди. Ўқирганча Эргаш акасини қаттиқ қучоқлаб олди: «Демак, дадам мени кўргиси келган, ёлғиз илинжи мени кўриш бўлган, лекин менинг олдимда жон беришни истамаган!»

Эргаш домла Акмални етаклаб ўзи миниб келган қизил «Жигули»сига ўтқазди. У тобора кесакдек қотиб борар, на бир гап айтар, на бир гап сўрарди. Ранги кўкариб, асабий титраб қўярди, холос. Кўзига ҳеч нарса кўринмасди. «Наҳотки... Дадаси... Боя қўлларини қўлига олиб силаган меҳрибон дадаси йўқ энди. Наҳотки, ўлим билан ҳаёт ораси шунчалик яқин? Наҳотки, ҳаётдан кетар чоғида ҳам дадаси уни гафлатда қолдириб кетди? Наҳотки, у боя дадасининг ўлим тўшагида ётганини билмади? Бошқалар билганмиди? Чукур сукунат шунинг аломати эдими? Қайдан ҳам калласига Фарғона келди ўзи? Бу ерга нега келди? Дадасининг охириги гапини ҳам эшитолмай, охириги нафасини билолмай, охириги нигоҳини кўролмай қолди. Бу қандай кўргулик, ахир! Йироқдан ёнига етиб келса-ю, жон таслим қилар чоғида яна йироқлаб кетса-я!»

Ўлим кўрмаган одам ўз яқинини сираям ўлади деб ўйламас экан...

XVII БОБ

Паканагина, аммо абжир Ўсар ювғучи етиб келди. Домлани одам кам турадиган пастдаги обрезли уйга олиб кириб қўйишганди. Хали бу ишларни сен кўрмагансан, қўй дейишларига қарамай, Акмал Ўсар ювғучига ўзи эргашди, дадасига майит сувини ўзи қуйиб бериб турди. Амакилари остонада қолишаверди.

Дадасини Ўсар ювғучи билан уй ичидаги обрезга тикка қилишди. Шундагина у озиб-тўзиб эти устихонига ёпишиб кетган ва тарашадек қотган тананинг қушдай енгил бўлиб қолганини сизди. Танадан жон чиқиб, руҳ кўкка учгач, одамзод шунақа енгил бўлиб қоладими... У майит сувини қуйиб, Ўсар ювғучи мурдани покларкан бу ишни у гўё оддий бир юмушдек асло сесканмай, жирканмай бажарар, ора-сира Акмалга гапириб, бу амалларни қандай бажариш кераклигини ўргатиб ҳам турарди. Нимагадир боя Фарғонада ўлим хабарини эшитгандаги ваҳима ва йиғидан сўнг унинг дийдаси тош қотгандек эди, ҳатто кўзларига ёш келмай қўйганди.

Барча удумлар адо этиб бўлингач, тобут кўтарилар экан, уйдаги аёллар дунёни бошларига кўтаргудек уввос солишди. Оломон олдига тушган ҳассакашлар — укалари, жиянлари, амакилари айтиб йиғлаб боришарди. Не кўргуликки, унинг ҳам юраги уларникидан-да лахта-лахта қон, вужудида отадан айрилишнинг, отани йўқотишнинг беҳад азоби бўлса-ю, улар каби кўзига лоақал томчи ёш келмаса, айтарга бир оғиз калима келмаса. Кўз ёшлари ҳам, айтиладиган гаплар ҳам боқий дунёга сафар қилган дадасининг руҳи олдида ҳечдек туюларди унга. Бу ҳол худди унинг-да тақдирида такрорланаётгандек эди.

Барчасини унга дадасининг ўзи айтиб берганди.

— Биласан, ўғлим, мен 1949 йилда ҳам ҳарбий хизматда эдим. Ўша йили Туркменистон тарихида «мудҳиш қора кун» деб ном олган Ашхобод зилзиласи юз берди. Во ажаб, тавба қилдим, ер ёрилишини эшитгандиму кўрмагандим. Ер ёрилиб, жарлик ҳосил бўлиб, бўлиниб кетди, теварак-атрофдаги уйларни очо-фатлик билан қаърига ютиб юборди. Ер ютмаган уйлар эса ер билан яксон бўлди. Биз солдатлар вайроналарни кавлаб, ўликларни йиғиштирардик. Кўраверса, одамнинг дийдаси қотиб кетаркан, ўликларни қопдаги юкдек даст елкага олардик-да, бир жойга тўплардик. Ҳар бирини алоҳида кўмишга куч ҳам, вақт ҳам, имконият ҳам йўқ эди...

Солдатдан бошқаларга энкайиш, энкайиб ердан бирор нарса олиш таъқиқланганди. Чунки барча магазинлар қатори тилла магазинлар ҳам бир зумда вайронга айланиб, очик-сочиқ ётарди. Ҳар жой-ҳар жойда автомат ушлаган соқчи солдатлар турарди. Кимки энкайиб кўлига нарса олса, уни шартта отишга ҳаққи бор эди. Яланг жойларда эса ошхоналар ташкил қилинган, истаган одам бориб бепул овқатлана оларди.

Шу воқеалардан кейин уйдан телеграмма олдим. Энам — ойим қазо қилибди. Самолётда учиб келдим. Хайрият, етиб келибман, ҳали чиқаришмаган экан. Ҳамма ёқда йиғи-сиғи. Энамнинг тобутини кўтариб чиқиб кетишяпти-ю, мен эса бир четда деворга суянганимча ерга қараб мунғайиб тураверибман, кўзимга на томчи ёш келади, на йиғи. Кўрганлар оғзига келганини айтган. Ўлимни кўраверсанг, дийданг қотиб, вужудинг тош бўлиб кетаркан. Ҳатто юрагинг чок-чокидан сўкилиб турса-да, ўз онангнинг қазосида ҳам йиғлай олмасанг, алам қиларкан. Бу ҳам бир кўргулик, болам. Бу не ҳол? Ҳали-хануз тушунмайман...

— Йиғла, йиғлагин, ҳеч бўлмаса «отам-мо» дегин! Одамлар нима дейди ахир?! — Бу дашмозорга кетишда укаси Толибжон айтган гап эди. У жонсиз одамдек эшитди бу гапни. Лекин, барибир... Дадасининг қисмати тақрорланди унда — кўнгил зор қақшаб йиғлаяпти-ю, кўзларда нам йўқ, қийин экан.

— Ҳа, лодон бола, ҳа, лодон бола-ёй! — Бу гапларни Тешавой бува қабристондан қайтгач, баралла ўзига эшиттириб айтди...

Дадасидек ўзида кечган бу ҳол не ҳоллигини билолмади...

Кейин эса хилват уйга кирди-да, дераза пардаларини туширди. Отасиз қолганини, уй дадасиз хувуллаб ётганини, укалари билан шум етим бўлиб қолаётганини энди билгандек тўсатдан ўпкаси тўлди-ю, хўнграб юборди. Кўз ёшлари дарё бўлиб оқди. У кўз ёшларимни ҳеч ким кўрмасин, овозимни биров эшитмасин, деб ўзини кўрпачага отди, қафтларини юзига қўйиб, бағрини ерга бериб, узала тушганча тўйиб-тўйиб йиғлади. Қарийб бир соатгача ҳеч ким уни юпата олмади... «Қўйинглар, унга тегманглар, — деди аммалари, — кўнглини бўшатиб олсин, өнгил тортади!» Энди у айтиб-айтиб, хўрсиниб-ўксиб йиғларди, дадасининг ёнида туролмаганидан афсус чекиб йиғларди, кўз олдида ўлаётган одамнинг ўлишига ишонмай, уни ташлаб кетганидан пушаймон бўлиб йиғларди, тириклигида дадасининг қаватига кириб, катта рўзғорга ёрдам беролмаганидан алам қилиб йиғларди... укаларини отасиз, невараларини бобосиз ташлаб кетгани учун йиғларди.

Менинг дадам, дадагинам!.. Қандай яхши одам эди-я!

Илоё, ётган жойингиз жаннатда бўлсин!

Биздан рози бўлинг, дадажон!

Домланинг ўлиmidан кўп ўтмай Ўзбекистон мустақил юртга айланди. Қадим Турон заминида эзгулик ва эрк тантана қилди. Бу кунларни кўп қатори Самин домла ҳам орзиқиб кутганди. Афсуски кўриш насиб этмади...

1994—2000 йиллар,
Тошкент

Олимжон Холдор

*Тўрт парда, олти кўринишли
шеърий, мусиқали драма*

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

*Ҳасан
Маажид
Ота
Ота
Қодир
Фитрат
Аллоний
Тавалло*

*Усмон Носир
Фозила
Фойза
Азиза
Нозима
Сотқизи*

Машиқлар, ҳофизлар, аскиячилар.

Биринчи парда

1902 йил. Зилзиладан кейинги Андижон. Сулаймонқул Мулла Муҳаммад Юнус ўғлининг ер қимирлашидан ваёранга айланган хонадони. Ёш Абдулҳамиднинг бошига ҳожа тушиб кетган. У бетоб ётибди. Она ўғли бошида ҳазим оҳангга кўйлайди.

Она

*Арзу додим айтайин,
Устингга тўғим ёпайин,
Қачиб кетган уйкунгени
Излаб, қайдан толайин?*

*Ўлбарсдай юраклигим,
Қоплондай билаклигим,
Абдулҳамид жоним балам,
Юрт, халқига кераклигим.*

*Кўз ёшинг тизилмасин,
Юрагинг эзилмасин,
Зилзиланинг дастидан
Уйқуларинг бузилмасин.*

*Мени тинглар ер, осмон,
Сенга бўлсин сатқча жон,
Она ер тебранади,
Ваёран бўлди Андижон...*

Ота

Яратганга шукур айланг, шукур айланг.
Ека тутиб, таваб қилинг, фикр айланг.
Гунаҳингиз ошиб кетган, тошиб кетган,
Шундан кейин Тангрим шуни раво этган.
Шукур айланг, ер ютмади Андижонни.
Синов қилар, Оллаҳ ҳар бир тирик жонни.

Она

Одамларда тирикчилик, деғулик, йўқ,
Қозон сунда, амборларда деғулик йўқ,
Бари қалмиш тилм остида, ботиб лойда,
Ҳеч келмаган бунчалик суя Анжонсойга.
Балажоним уйғонаркан йиғлар ҳар дам,
Асорати бўласмикин, аҳир ҳожама?!

Ота

Билмадим, Оллаҳ ваҳид барчасидан,
Бахтин берсин Тангрим қуёш дарчасидан.

Она

Катта бўласин, ўзим унга фидо бўлай,
Фидо бўлай, дадажоним, адо бўлай.
Ортингизда қолсин билан Абдулҳамид,
Тирикманки дардларига дово бўлай.

Ота

Балажоним ўтган эди Ёрқиниқода,
Оқбураминг ўн қирғоғи Ойбулоқда,
Андижондан тоғганим сиз ва ўғлимиз,
Бит шаҳарлик — андижонлик бўлдиқ-ку, биз...

Она

Эл-юрт нотинч, оч, яланғоч татимас бари,
Қўлим очиб Яратгандан тилар ёш, қари.

Ота

Қўшинг нотинч бўлса агар емиради ҳам,
Боримизни ҳамма билан кўряғимиз баҳам.
Чойхонадан кеча бир гал зичиби қайтдим,
Сизнинг ҳаққингизда демми алақим...

Она

Айтинг, хожама, яхши галми ё ёмон галми?

Ота

Яхши галлар зичишмоқлик бу кун шарафми?
Сизни мақтаб, ҳаққингизда кўпаймиш «миш-миш»...

Она

«Миш-миш» яхши, бироқ, гоҳи келтирар ташвиш.

Ота

Бу «миш-миш»мас, ҳар кун бунда бўлиб турган қор,
Яхши галдан одам зоти зрур бахтиёр.
Бир камбағал аёл кирмиш бизнинг ҳовлига,
Шу чоқ уйда сиздан бошқа ҳеч ким йўқ экан,
Чақирибди-чақирибди, ҳатто исмимингни
Билмас экан ўша аёл, ўша бечора,
Шу чоқ уйдан сиз чиқибсиз ва ўша аёл:
«Бой отанинг сиз кимсиз?» деб бермиш савол.
«Бегойим банд, мен у кишининг хизматкорлари,
Ота, нима керак бўлса айтинг?» демисиз.

Она

Кимдир келди, дарвозанинг қоқар тулфини?..

У истаган нарсаларни олиб, сўнг чиқмиш.
Бўлган барча гал-сўзларни бир-бир қалдирмай,
Узгарларга сўзлаб бермиш ва ўша хотин.
Шунда бизни тақувиқилар ва билувчиқилар:
«Сиз хонадон чўрисимас, бекасини кўрибсиз», дебди.
Аёл эса яна кўпроқ хўшанд бўлибди.
Қайта-қайта дуо қилиб унга қайтибди.
Бу яхши гал бир лаҳзада Андижон қалиб,
Ёрқиниқоқлик хешларга ҳам бориб етганимиш.

Она

Қайси бири экан билмам, ёйимга келмас,
Савобини бахш айлағум ўтганларга, бас?

Ота

Мол-давлатим аймаган экан худойим,
Ҳамма билан баҳам кўриб яшаймиз доим.

Сулаймонқул жуда мамнун кўйлайди:

Ўртамизга туғимасин айрилиқ бирлан фироқ,
Кетмагил, ер кетмагил, бир лаҳза ҳам мендан йироқ.

Бир лаҳза ҳам мендан йироқ, кетсанг агар, кетсанг агар,
Йўлларимиз ёритолмас ёнгани бирлан чироқ.

Ёнгани бирлан чироқ кўнгул уйи бўлмас ёруғ,
Ким экан, деб ул малаканинг номини қилма сўроқ?

Номини қилма сўроқ, ҳеч айтмагайман кимсага,
Асрагайман сирри ишқим дўсту душмандан, бироқ.

Дўсту душмандан, бироқ, истаганча менда бор,
Севганим дейдир қўлиб, бўлмасин бахтим кўроқ.

Бўлмасин бахтим кўроқ, деб ошиқ аҳли йиғлагай,
Жўр бўлур боғларда булбул, олам эса салғай қулоқ.

Она

«Жўр бўлур боғларда булбул, олам эса салғай қулоқ...»
Ёшлагимиз аста-аста қалаётир ортимизда,
Тан олмаймиз, сиз барибир шоирсиз-да.
Жуда яхши битилибди.
Ой ҳам кўкда етилибди.

Ота

Бирозгина оширдингиз, мақталдик бешак,
Энди ўша сиз кўйлаган, «алла»га келасак.
Ўғлимиз Абдулҳамид йиғитча бўлиб қолди,
Қўшиғингиз бир дам менинг ақлимни олди.

Она

Сиз биласиз, алла айтилади, сетилади,
Алла бала қулоғига кўп-қўшиқдай қўйилади.
У қайси бир қалбаг сингса шоир бўлар,
Шоирларни халқ ардоқлар, эл-юрт билар...

Ота

Галларингиз тўғри бироқ, мен шоир бўлаолмадим,
Қўнғулумнинг кўчасида ҳаргиз жим қалолмадим...
Ўғлим шоир бўлса, ҳафиз бўлса бу бахтиёр,
Аббасга ҳар доир бўлса мен уқун тажоу тахтдиёр.

Қўлига танбур олиб хиргойи қилади.

Она

Секинроқ, Абдулҳамид уйғаниб қўлмасин тагин.

Ота

Бу дунё бир қарвонсарой: кимлар келиб, кимлар кетмас, билиб бўлмас,
Кимлар ҳайрон, кимлар вайрон, кимлар сарсон, ким ҳору хас, билиб бўлмас.
Кимлар тулдир, кимлар қўлдир, кимлар улдир, кимлар бўлдир, Тангри ҳаққи,
Муслими ким, кофири ким, ким ўтпараст, ким бутпараст, билиб бўлмас.
Кимлар яхши, кимлар ёмон бир кун диндор, бир кун даҳрий бўлганларни,
Ҳаргиз ёнға, кўзу қошга, ўғтибошга қараб, бас-бас, билиб бўлмас.
Сен қўшди қўлларингда дўстлар кўндир, душманларинг ундан кўндир.
Булут пайдо бўлагач, саянғ ташлаб кетар, бир сўз демак, билиб бўлмас.
«Нима эксан шунки ўрар», лежан ҳикмат роишлардан халқда юрар,
«Дуо билан эл кўкара», қачон келар «Олтин нафас», билиб бўлмас.
Қўрунгни раҳматингдан фориг этма, дариг этма икки дунё,
Яна, қанча саводлар бор, билмам бошида, абас-абас, билиб бўлмас?

Ота

Ўзим чиқиб кўтиб олай, онаси уни.

Она

Бу Мавжуда бўлса керак, тагин билмадим,
Е бирорта кўшиминдир, ким билади, ким?
Уғлимизнинг бошларига ҳода тушган кун,
Бирга экан Мавжуда ҳам, уйнарган қизгин,
Селлиб-селлиб, ер қимирлаб, тумбураб бирдан,

Тушиб кетмиш битта ҳода баланд сўридан
Ва бир учи ўғлимизнинг тегмиш бошига.
Мавжуда қиз йиғлаб, чопиб келди қошимга.
Шундан буён хабар олиб турар ҳар кунни,
Ҳар кирмаса Абдулҳамид сўроқлар уни.

Мавжуда жиради. Тўғри Абдулҳамиднинг ёнига бориб ўтиради. Болаларча сўхбат бошланади. Шу вақт овози дўриллаб қалган Сотқин қўринади.

Она

Келинг, ўғлим Сотқинбой, жуда ҳам қамнамасиз
Бир ой ўтди кўшни бўлиб қўринмайсиз, аммо, сиз?

Сотқин

Ишларим кўп, улуғ халққа кўмак берайман,
Улар билан мен ҳаммиша бирга юраяман.

Ота

Нима экан, бўладими билмас не юмуш?

Сотқин

Уликларни қавлаб топиш, шунга ўшаш иш.

Она

Бедараклар кўпми ўғлим, силкинади ер,
Уликларнинг чўчкаларин қавлашармиш, дер —
Эй отага эмак тутиб бўлмайди болам,
Ўтиб кетар Олаҳ ўзид қора қулар ҳам.

Сотқин

Худди шундай деган эмиш ота пилвон бой,
Назоратда Мирқамилбой, иши бу кун оёй.

Ота

Ундай дема ўғлим, тўхмат умри қисқади,
Балки буни туқмишгандир, ёлгон қиссадир.

Сотқин

Ўғлини билмайману руслар ўпкалар,
Бой ҳақида тўлиб борар семиз папкалар.
Бизлар эса буйруқларни ижро этувчи,
Нима деса, қозғоларга тиркаб, битмгучи.

Ота

Сен ўзбекнинг фарзандисан, юртингга қаймиш,
Ўз халқига қарши қичмиш, бу қанақа иш?!

Сотқин

Руслар нима деса ота шундай бўлажак,
Энди ота бизниқидир ёрқин келажак.

Она

Остин-устин бўларканда ер билан осмон.

Ота

Йўқ, йўқ, бу сен айтганингча эмасдир осмон.

ПАРДА

Искинчи парда

Абдулҳамиднинг ишчилик пайтлари, ўз уйдан турли китобларни тиштиш билан банд. Китоблар орасидан бир даста мактуб постга тушиб кетади. Уларни бир-бир ҳўла олиб ўқий бошлайди.

Абдулҳамид

«Азизим, Абдулҳамид, Сизнинг «Иштироком»-да чоп этилган, дўстингиз Низомиддин Хўжаевга бағишланган шеърингизни ўқиб, юнг таъсирландим. «Шарқ турки», «Ўзбекистон»лар ҳақда эса ган йўқ. Сиз Абдурауф Фотрат, Мунаввар Қорин, Абдулла Қодирий, Абдулла Аалоний, Ҳамза Ҳакимзодалар сафидасиз. Сиз билан танишмоқни истайман.

Қамол шўтиром билан Зми Санд. Тошкент 1914 йил».

Буниси кимдан бўлди?

«Ҳеч тўхтанмасдан ҳаракат қилиб турган мужудимизга, танимизга суя, ҳамо нақаллар зарур бўлса, мамнат бўлида ҳар хил қора қишлар ила хиралаштирилган руҳимиз учун шу қалар адабят керакдир. Адабят янаса миллат яшар, адабят гулламаган ва адабятнинг тараққийига чоланмаган ва адабят етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссийатдан, ўйдан фикран маҳрум қилиб, секин-секин инқироз бўлур. Буни инкор қилиб бўлмас». Парча келтириб ўзингизга йўллагетган улут ҳалис ингиз бу сўзларни сизнинг «Адабят нели?» мақолаиғиздан кўчирма қилиб олди. Баъзи тугуруқлар адабятнинг сифийлиги ҳақида бақариб-чақариб алоҳиднос солиётган бир нийтда, буандай дадал йўрқин фақат сиз айта оласиз. Ҳаммиса учун ташвакур!

Устоз, сиз нима учун шеърларингизга «Галлир» ёки «Қаландар» деб исмо қўйсиз? Бу агар тахаллуз бўлганида ҳам сизга муносиб тунмаган. Сиз галлар ҳам, қаландар ҳам эмассиз. Сиз Чўлпон, ҳақиқий Чўлпонсиз. Тошкент нармақ, ёрув мадунисиз. Агар лозим товсангиз, буандай буён «Чўлпон» тахаллузи ила асарларингиз эълон этилса, оддий шеърдон — ўқувчиларингизни беҳад ҳушуга этган бўлардингиз.

Сизга узок умр, иккюдий шўқлар талаб, бир гуруҳ мухлисизлар».

Ҳолат яхши мактуб, ўйлаб кўриш керак. Дадам нима дер эканлар? Чўлпон, Чўлпон! Тонг юлдузи. Ўзимгайя ёқяпти. Шеър одамлар учун ёлмайди. Бас, шундай экан, нега энди мухлисизлар таъсия этган тахаллузни қабул этмас эканман.

Шўрлик «Галлир», бечора «Қаландар» энди сизлар билан видолашадиган вақтлар келанга ўшайди. Сизлар мени кечирингиз. Гарчи мен бузундан ўқувчи учун Чўлпон бўлсам-да, барибир, сизлар учун ўша-ўша галлиру ўша-ўша қаландарман, ўтга тушган самандарман.

Қаландардек юриб, дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна қулбамга қайгулар, аламлар бирла қайтдим-ку!

Ота киради.

Ота

Янги шеър ёздингми ўғлим, ўқимиз болам,
Мухлисларнинг қатори бахр олай мен ҳам.
Чиллага киргандай чиқмайсан уйдан,
Е лаззат топдингми халдан, уйдан?

Абдулҳамид

Бир умр қарздорман сиздан отаежон,
Сиз менга бердингиз забону ирфон.
Фарсий, арабий, туркий, русийда,
Ўз дарчасин оғмиш замину осмон.
Ед олдим Қўрғонни ҳаммадан олдин,
Ажратдим яхшию ёмон иллатни.
Шу Ватан, шу юртга хизмат қилмоқ-чун,
Билмоқ керак эди аввал миллатни.
Сиз менга қилдингиз дунёни тортиқ,
Миллатимизга хизмат қилмоқдан ортиқ —
Бахт борми дунёда, бўлса айтингиз,
Барчасига сабаб дада фақат сиз!

Ота

Қайси тилда чиқса қақалоқ тили,
Худди шу миллатга хизмат этади.
Ўзини таниган ўғлим, ақали —
Миллатин қадрига бир кун етади
Ва хизмат қилади фарзандиниғ турри,
Ўзгалар бисотин тўкар халқига...
Ўзин танимаса миллатиниғ шўри,
Нўқси урар хатто унинг хўлқига,
Пайдо бўлур киёр, бошқача виқор,
Миллатга ўзгалар наздида боқар,
Нималар ёзибди, дўстларинг хатда?

Абдулҳамид

Назм ҳақиндадир бари, албатта...
... Демак, ҳар ким ўзин англасин, аввал,
Миллат келажиги шунда бўлур ҳал.
Ўзини танимас, миллатни билмас,
Одамлардан узоқ юргин ҳар нафас —
Дейсиз-да дадажон, англадим, билдим,
Неки қилар бўлсам, ҳаяқимга қилгум...
Бир хатда танишмоқ истабди кимдир,
Сўздан билиниб турадир, қитмир,
Мени айбламоқда, мени сўкмоқда,
Бошимни янчмоқда шайдир тўқмоқда.
Тушунмас эмишман янги замонни.
Камситар эмишман давру даврамни.

Ота

Бундаилар йўқ эмас, ранжима бўтам,
Ая шеърхон ёмон гап айтмазай ҳечам.
Бундайлардан Худо асрасин, болам,
Пуя билан иш битса қиларкан алам.
Мартаба, зиналар, навоилар ҳам пул,
Хаттоки мансабу унвонлар ҳам пул,
Кўча ясавулин бир ҳушпазги пул,
Фазилати бўлмас, дер тушдаги пул.
Мақталиш, мақташ пул, сўқишлар ҳам пул,
Маккорона кўз ёши тўқишлар ҳам пул.
Ёшлик ва кексалик, майиблик ҳам пул,
Сайламу сайланиш, нойиблик ҳам пул.
Кўтчилик билгану билмаган ишлар,
Кўчаларда дайдиб юрган «миш-миш»лар,
Гуваақ, кесак ҳам мазорларда пул.
Пулниқ ўзи ҳатто бозорларда пул.
Яна нималарни сўрайдир хатда,
Жавобин қайтаргин уни, албатта.

Ғоят гўзал, бирок: «Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмас Қаландар додига» эмас, балки: «Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмайди Чўлпон додига», деб ўзгартириш керак. Уғлим, руҳсатинг билан ушбу мисрани шундай деб тузатиб қўйдим.

Тахаллус муборак бўлсин! Омин, менинг Чўлпоним!

Чўлпон

Ўз ўрнига расо тушди, минг-минг ташаккур,
Ҳар сўзингиз менга дада, ҳақмат сочган кур.

Ота

Мана энди, мақтаётгани қайта ўқийлик,
«Қаландар»ни тинч қўйлик ва Чўлпон дейлик:
«Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмайди Чўлпон додига,
Ғарб билан Шарқим менинг ер билан осмон қадар».

Бобур мирзонинг машҳур бир ғазалига муҳаммас боғлаган эдим. Қизиғи шундаки, ҳазрат ўзлари: «Бори элга яшилиғ қилғилиқ, мундин яхши йўқ», деб қўядилару яна ўзлари: «Ким кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яшилиғ», деб барча эҳтирос билан айтганларини ўзлари бир зарб ила инкор этадилар.

Ота

Хўдди шуну дард дейдилар, Чўлпоним, болам,
Дард бўлмаса шеър битмоқдан йўқдир фойда ҳам.

Она киради.

Она

Ота-бала яна шеърми, мушорами,
Айтинг, ўш, қачон битган дунёнинг ками?

Ота

Шундайку-я, бирок, бирок ўйласам хоним,
Бахслардан пайдо бўлган, дер илму нуҷум —

Чўлпон

Юрагимга Бобур мирзо олов салди-ку,
Кулмайсишлар, бу биринчи муҳаммасим, бу,

Ота

Бобур мирзо Андижонга сизмаган уғлим,
Билиб-билмай афсоналар тўқишган ҳар ким.

Абдулҳамид

Бир хатда ёзарлар дангал ва ошкор,
Тахаллус бобиди кўйиниб тақрор,
Мени жуда бошлаб танқид айларлар,
«Галди» ва «Қаландар» ярашмас дерлар.
«Чўлпон» булишини истаб ёзарлар,
«Чўлпон» бўлсангиз деб қишаб ёзарлар.

Ота

Жуда яхши топибдилар, менга ҳам маъқул,
Аббас осмонда парлаб турсин ул.
Чўлпон! Тонг калдузи! Бўлсин муборак!
У доимо ёниб туриши керак!

Абдулҳамид

Тонгда битган ғазалимга тахаллусни сиз —
Шу муборак қўлингиз-ла қўйиб берсангиз.

Ота

Жуда яхши!

Абдулҳамид

Дўстларим, барҳам менинг ер билан осмон қадар,
Ўзгачан фарқим менинг ер билан осмон қадар.

Қадри йўқ, ўздан оқиб ўтган сўғи дейдилар,
Айланур чарҳим менинг ер билан осмон қадар.

Айтди ким, армони бўлмас деб йиғитнинг кўксига,
Дилдаги таржим менинг ер билан осмон қадар.

Гоҳи доно, гоҳи надон, гоҳи шох, гоҳи задо,
Ким ошди нарҳим менинг ер билан осмон қадар.

Фарқига бормас одамлар тош нима, гашқар нима,
Арқ ичра арқим менинг ер билан осмон қадар.

Бир ўздан бошқа ҳеч ким етмас Қаландар додига,
Ғарб билан Шарқим менинг ер билан осмон қадар.

Ота

Чўлпон

Дадажоним, мисраларга жон баҳи этдингиз,
Ҳар бир сўзга ранг бердингиз, кўрж, нақш этдингиз.

Ота

Рақибларинг ўзгартирар доимо тусин,
Танграм ўш ёмон кўздан сени асрасин.

Чўлпон

Чўлпон

Ким улусга хизмат айлар қалғай андин яшилиғ,
Яшилиғ қилган кўрур ахир Ватандин яшилиғ.
Англатур бир сўз билан одам суҳандин яшилиғ,
Ким кўрибдир, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яшилиғ,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яшилиғ.

Кетмазай сен бирла ҳаргиз олтинму гашқар, ақиқ,
Бори қалғай оқибат билсанг алар ё раб, дариг.
Шум ниятдиларга Оллаҳ бир кўни бергай тавфиқ,
Бу замонни нафис қилсам, айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадин, ҳаргиз нетайин, бу замондин яшилиғ.

Бир малаканинг ҳажрида телба-жуғуну кўнгулма,
Тиг урар аёғларнинг сўзи ҳар кун кўнгулма,
Ғоҳида озор берар, озор афсун кўнгулма,
Дилраболардин ёмонлиқ келди маҳсун кўнгулма,
Келмади жонимга ҳеч орами жондин яшилиғ.

Сирри асроринг нисонда истама Бобур киби,
Утса гар умринг фиғонда истама Бобур киби,
Мен Қаландарман Туронда истама Бобур киби,
Яшилиғ аҳли жаҳонда истама Бобур киби,
Ким кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яшилиғ.

Ота

«Мен Қаландарман Туронда истама Бобур киби»ни тузатиш керак. «Кўкда Чўлпонман Туронда истасанг Бобур киби», десак.

Чўлпон

Асманда-ку, ушбу мухаммасни тўла тахдир этмоқ мўмкин. Бундайроқ жойлари анча. Аммо, падари бузрук рози бўлсалар, тахаллус шу бугун берилди. Мухаммас анча олдин бағланган. Бу ҳолатни ҳисобга олиб, «Қаландар» қалгани маъқулроқ кўринади.

Ота

Нима дейсиз онаси, ахир, бизга сиз масъул.

Она

Чўлпонингиз рост айтади, шундай қадгани маъқул.

Ота

*Нима дердик, она билан бир фикр бўлгач ўғил,
Уртада гални қўйинг, сирмағай ҳаттоки қил.*

Чўлпон

*Мен дадамнинг шоирлигин кўпдан бери билардим,
Фардларини тингламоқни қанча орзу қилардим.*

Она

*Ҳазалари жуда кўндир, агар ўқиб бермасалар.
Унда ўлим ўқийман, гар ваъода турмасалар.
«Тарақа-туруқ, омонга бўйинтуруқ»
Буни ёзган ким, топил, бу топишмоқ?*

Чўлпон

Ким бўларди. Сотқин деган Мирқуруқ.

Куладилар.

Ота

Бундай шеърлар кўпайиб кетяпти. Қани бунда нафосат, қани бунда гўзаллик? Мен шеърни бўйга етган қиз ёки янги кўёвга чиққан ифбатли шарқ келинчаларига ўхшатаман. Уни ҳамма аяши, севиши, ардоқлаши керак. Бу фардлар сенга аталган, ўғлим:

*Мунаққиднинг ширин сўзларин эшит,
Аччиқ сўзлар ила қазанинг пишит.*

ёки

*Бугун мақтаб кўкка кўтарувчилар,
Эртага сени чоҳга итарувчилар.*

Тўртлик

*Обрўйи ортиб қолмас, тўрига чиққан билан,
Саводхон бўлиб қолмас кўп китоб йиққан билан.
Фарзандларин одамлар сафига қўшмамаган,
Оналар она эмас, гар бала туққан билан.*

Она

Мен ҳам бир рубоингиз айтсам, руҳсатми?

Ота

Нега руҳсат бўлмас экан, ёдданми?

Она

*Албатта-да, бу дунёда «уста»лардан зерикдим,
Ҳеч бўлмаса «уста» киму «устоз» кимдир, билайлик.
Этичлар ким, чаққонлар ким, устозлар ким, уста ким,
«Уста»гамас, «устоз»ларга доим таълим қилайлик.*

Ота

*Шеър ёзилгани, бас, у дафтарда қолмасин. Шеър ишламаса шеър эмас. Бас, шеърнинг хизмати ойдайд, кўёшдай бўлиши керак.
У ҳамиша деҳқоннинг ўроғидек, кетмонидек ишласин.*

Она

*Аҳдида туролмаган бевафо ёр, ёр бўлмас,
Ундайлар бу дунёда билинги, бисёр бўлмас,
Бевақт сайраса булбул дўппингни кўкка отма.
Бир гул очилган билан ҳеч вақт баҳор бўлмас.*

Чўлпон

Ҳаят гўзал, ҳамиша ишлайди бу.

Шу вақт кўшини ҳовлидан қўшиқ куйлаётган Мавжуданинг қўнчиқроқдай ёқимли овози эшитилади.

Ота

*Мавжуда куйлаяпти, жимгина эштайлик,
Овозини қаранг, қўнғироқ, қулоқ тутайлик.*

Қўшиқ овози яқинлашади.

*Соғинурман бир нафас сендан йироқ кетсам агар,
Уртагай ҳижрон деган оташ бироқ, кетсам агар.*

Ота-она бир-бирларига маъноли қараб олишади, чиқишади. Чўлпон эса қўшиқ олушида, тебраниб тинглайди ва унга ўзича жўр бўлади.

Чўлпон

*Соғинурман бир нафас сендан йироқ кетсам агар,
Уртагай ҳижрон деган оташ бироқ, кетсам агар.*

Мавжуда

*Дейдиларки: чин муҳаббат йўллари бўлмас равои,
Йўлларимга сен ўзинг ёқдинг чироқ, кетсам агар.*

Чўлпон

*Умасин ёққан чирогим кўкда ой, калдуз бўлиб,
Бўлмасин ҳаргиз етим «Чўли йироқ», кетсам агар.*

Мавжуда

*Бесабаб шеър бўлмағай, дерлар азалдан шуаро,
Минг балоларга дучор этсин фироқ, кетсам агар.*

Чўлпон

*Дер Қаландар: севагим, жонимдасан, қонимдасан,
Кўз қаросида ўзинг Шаму Ироқ, кетсам агар.*

Икковлари

*Соғинурман ҳар нафас сендан йироқ кетсам агар,
Уртагай ҳижрон деган оташ бироқ, кетсам агар.*

Чўлпон шекки ҳаялчини ажратиб турувчи баланг деворларни қучиб, сиёлаб, овоз келган томон боради.

Чўлпон

*Мавжудасан, такрор айтмиш, жуда зўр-қу, зўр,
Бир мен эмас, бутун алам аламоқда хушур!*

Мавжуда

Девор ортидан.

Эшитдингизми, унда бошқа айтмайман. Уз шеърингиз. Дадам, онажоним уйда йўқ эдилар, ўзим шунчалик, эрикиб...

Чўлпон

*Ялтинирма, Мавжуда, унда биз тамон чиқа қал,
Сенга деган шеърларим бор, гапларимни уқа қал!*

Мавжуда

*Тоғам билан холавлар нималарни ўйлашар,
Бошқалар-чи, тилларига нима келса сўйлашар.
Чиқа қолмиш, катта бўлиб қолдик, уят қилашар.*

Чўлпон

Узгарларни қўя тургин, отам, онам билишар.

Мавжуда

*Ўқийверинг, мен деворнинг ортида ҳам эшитгум,
Шоир Чўлпон шеър ўқиса, булбуллар ҳам тинглар жим.*

Чўлпон

*Эй пардалар, чимматларнинг ортидага қайгуни,
Тырык жонли шакли билан эл кўзига кўрсатган.
Эй деворлар орқасиди йиғлагуни чалгуни,
Қўлогимга эшиттириб дардларимни кўзлатган.
Ўзбек қизи яна кўп йил кишанлардан қўтилмас.
Кўз ёшлари яна кўп йил ўз юзига тўқилур.
Ўзинг юзи яна кўп йил шодлик кўрмас, очилмас.
Яна кўп йил товушлари қоронғуда йўқ бўлур —*

Мавжуда

*Қулук, менга аталгани, шоирзода, шу бўлса,
Бошқа сафар тортиқ қилгум кўшигимни мен эса.*

Девор ортида овоз тингач, Чўлпон ҳозиргина Мавжуда қўйлаган қўшиқни бир ўзи ёлғиз хиргойи қилиб чиқади.

*Соғинурман бир нафас сендан йироқ кетсам азар,
Уртагай ҳижрон деган оташ бироқ, кетсам азар...*

Парда

Кўриниш

Сай бўйи оқшам. Узоқ-яқиндан булбул хониши эшитилади. Сўнинг оқишига маҳфил йиғит севгилисини орзиқиб қутмоқда.

Чўлпон

*Дарёнинг оқиши ўзи бир ибрат,
Биз унинг тилини билмаймиз фақат.
У дейди: одамлар оқиб бораман,
Оқиб эмас кўксим ёқиб бораман.
«Шунчалар тез ўтар умримиз» дейсиз,
Менинг аҳвалимни асло билмайсиз.
«Нега сен шошасан, дегуни борми,
Ошиқлар дардларим билмишга зорми?»*

*Ҳасрати, ноласи, кўз ёши жами,
Менда ошиқларнинг дарди, алами,
Менинг тошқинлигим шундандир балким,
Менинг шошқинлигим шундандир балким.»
Дарёнинг тубида шунча сир бўлса,
Дардига дардимиз қўшиб биз эса —
Шу ерга келамиз, асос деб излаб,
Бундайлар тапчилар дунёда юзлаб.*

Мавжуда пайдо бўлади.

Мавжуда

Қуттириб қўйдимми, келдим яширин.

Чўлпон

Қутишлари билан аҳсал кўп ширин.

Мавжуда

Қани, менга деган шеърингиз шоир?

Чўлпон

*Дарёнинг наз тўла оқишида сир.
Менинг шеърим сўзингиз ин-инларида,
Яширин оқадир тўлақинларида.*

Мавжуда

*Бор гапингиз шуми, шу бўлса кетай,
Ой чиқмасдан тезроқ уйимга етай.*

Чўлпон

*Ой чиқди-ку, мана битта ой етар,
Оламни ёритар, мунаввар етар.*

Мавжуда

*Қани у кўрсатинг, қулангиз биздан,
Шеър эшитмоқда келганман сиздан.*

Чўлпон

*Олам қон-қора булар қўёшсиз,
Сиз ойсиз, мен учун ҳатто қўёшсиз.*

Мавжуда

Ошириб юбормоқ, шоирлар иши.

Чўлпон

*Менинг кўзларим-ла бақса ҳар киши,
Билар бунни, ахир, билар Мавжуда,
Бизни ерга уриб юборманг жуда.*

Мавжуда

*Хафа бўлдингизми, рост-да, қулангиз-да,
Тақлиф қилиб қўйиб, мазаҳ қилмангиз-да...*

Чўлпон

*Сизга атаб бир мустаноз басаи айладим,
Намичигизни ҳар сатрига нақш айладим.*

Мавжуда

*Шоирнинг ўтидан тинглашга зорман,
Бутун вужудим-ла кўп бахтиёрман.*

Чўлпон

*Сурма кўйибан қаму кўзинг уйнатадурсан, эй шўхи жонан.
Соқин кирагим уйқусидан уйғатадурсан, сўзлари ёлгон.
Орамин олиб, муҳаббатинг кўксимга солиб, бирдан йўқалиб,
Қаҳ-қаҳ қилибон, энди мени йиғлатадурсан, сирлари пинҳон.
Кўнгулни ёриб, кимга вориб, айтсам агар мен, пешвоз чиқиб сен,
Девона дебон, девонага ўхшатадурсан, бағрим қилиб қон.
Кўйдир мени, ёндир мени, о, суйдирма бироқ, ўртада фирқон,
Суйсам агар, дўзах ўтин кўзгатадурсан, қалмади дармон.
Кўй-кўй мени, кўй ҳалима, этма безовта, дилим шикаста,
Зилзилада оламни яна тўлғатадурсан соҳиби ҳижрон.*

Мавжуда

*Билишимча шоир зотин — ўзи китобдир,
Кўнгуллари ғригуччи нурдир, офтобдир.*

Чўлпон

*Менга эмас, асрларнинг жумбоқларига
Наслларнинг саволига яхши жавобдир.
Мен билганим, билмаганим ҳамма-ҳаммаси
Назаримда гаму ҳасрат ва иштиробдир.*

Мавжуда

*Ҳали бизлар билмайдиган булутли кунлар,
Кечаларнинг битиғида кўйган қабобдир.
Мени айбга тўрмангиз, шоир тилидан.
Шеър тингламоқ катта бахтдир, катта савобдир.*

Чўлпон

*Тўприк-я, Мавжудасхон, қарздорман сиздан
Қўлимдаги мунгли дўтор билан рубобдир.*

Айтишув

Мавжуда

*Абдулҳамид ака, кўп қийналиб кетдим. Мен назир қилинган бир муштилар қиз эканимни кечроқ англадим. Бутун иштиёрим
Эшон бобода. У нима деса шу бўлади. Бобо мени шилқим шоир Сотқинга пулламоқчи. Шунинг учун ўша шилқим кузатади пинҳона.
Сизни кўрса ранги-қутти ўчиши ҳам шундандир.*

Чўлпон

*Хабарим бор. Эшон бобо, ахир, кекса Эшон-ку,
Орамиздаги саргузаштни эшитса балки келар инсофга.*

Мавжуда

*Билмадим. Мен Сотқиндан кўрқаман,
Бошимизга балаларни ётдиран деб кўрқаман.*

Чўлпон

*Дунёда энг ёмон кўрган одамим, ўша Сотқин,
Исми-жисмига жонанд одам ҳам ўша Сотқин.
Шеър ёзди, саводи йўқ у тағин,*

Мавжуда

*Сотқинларнинг энг зўри,
Эшон ювиндиҳўри.*

Чўлпон

*Ташвиш чекманг, ота-онам билишар.
Ёрдамларин аямас, бўлмаса айтганимиз, бас!
Биз, ахир, бирга ўсдик, нима бўлса бирга кечирдик,
Наҳот улар қараб туришар? Мен сизсиз яшай
олмайман. Ҳамма нарсабан кечсам кечаману фақат
сиздан кечмасман.
Олам қуядир, олам билан жоним қуядир,
Жонимни кўй, жонимни, иймоним қуядир.*

Мавжуда

*Куйган юрак ҳалини англоғувчи топилмас,
Кимга дил очай, дилу забоним қуядир.*

Чўлпон

*Бахтимга ўзинг бор-ку, дейди париваиш,
Мен бирла бу кун рўйи-жаҳроним қуядир.*

Мавжуда

*Ўйларинг бирлан ўтарман бахтиёр, бундан буёқ,
Ўз-ўзимда қолмади ҳеч иштиёр, бундан буёқ.*

Чўлпон

*Тўшмагай наминг тилимдан, меҳринг эса пайванддир,
Кўз қаросида ўзинг барқарор, бундан буёқ.
Қим келиб, қим кетмагайи бу кўзнга олам саҳнига,
Ўтмасин умрим яна зор-иштиёр бундан буёқ.*

Мавжуда

*Қўлмади бир яхшилик орзу қилиб аждадлар,
Йўлларинг бўлсин чаманзор, лалазор, бундан буёқ.*

Чўлпон

*Дейдилар: тақдир-азал энг катта котибнинг иши,
Эл аро сенсиз сўзин везатибдор, бундан буёқ.
Минг шукур айлай ҳамиша қодирул Оллоҳ ҳақи,
Не ажаб, тақдор яна келса баҳор, бундан буёқ.*

Икковлари

*Минг шукур айлай ҳамиша қодирул Оллоҳ ҳақи,
Не ажаб, тақдор яна келса баҳор, бундан буёқ.*

Мавжуда

*Муҳаббатнинг жофоси не, билмадим,
Садоқатнинг вафоси не, билмадим.
Одамлардан сўроқласам билишмас,
Яшамоқнинг маъноси не, билмадим.*

Чўлпон

*Болаликнинг шўхликлари қалдилар,
Кечаларнинг зибси не, билмадим.
Гоҳ адашдим, гоҳро йўлдан урдилар,
Дунёларнинг дунёси не, билмадим.*

Мавжуда

*Сизу бисни кўриб турар, кўриб турар Худоийм,
Муҳаббатнинг имлоси не, давоси не, билмадим.*

Чўлпон

*Аҳди вафо қаттиқ бўлса, бор бўлса,
Ҳижрон нима, виждон, имон, ор бўлса.
Пешонага ёзилганин учиргим,
Истагим шул ҳамма бахтиёр бўлса.*

Мавжуда

*Биз ажиза, заифамиз, назирамиз, қараммиз,
Етиб борса, кўп замонлар биз соҳиби қараммиз.*

Чўлпон

*Кўйинг, бу хил зорланишлар, дардларни,
Сиз биласиз Тумарисдек кўркун билмас мардларни.
У ҳам, ахир, аёл бўлган, жасоратда мислсиз,
Сиз — Барқиной, Ширинларга, Бибиларга наслсиз.*

Мавжуда

*Рост айтдингиз, замон бошқа, бошқа энди одамаар,
Шоир ака, от дутури, келар қалтис қадамлар.
Мен қўрқаман шегрларингиз қалтис жуда ҳам,
Узи сизга мадад берсин сарварни олам.
Қўз тегмасин шоир акам, дейман ҳар нафас,
Халқ бахтига, крт бахтига бор бўлсангиз, бас!*

Чўлпон

*Сувга боқинг, у шоқуллаб дардини сўйлар,
Узи кетар йироқларга бизларни сийлар.*

Мавжуда

*Мана энди ой ҳам чиқди, чиқди қалдулар,
Сой бўйида ишқ қўшигин тинглади бизлар.*

Чўлпон

*Яна қачон кўришамиз, хайрашмасдан,
Висол они, учрашувни соғинаман, ман.*

Парла

Учинчи парда

Мавжудалар ҳовлиси. Қизлар базми. Фозила, Фоиқа, Ақиқа, Ноиқа ва бошқалар чирманда чалишиб, қўшиқ кўлайдилар.

Мавжуда

*Отан бирлан онам мени не заҳматлар билан боққан,
Азиз бошим ниёз айлаб, мазорларга чироқ ёққан.*

*Мазорларга бориб йиғлаб, ёқамни ҳўл этиб қайтдим,
Ким у, кимдир, мени йўқлаб, деворлардан ошиб, боққан?*

*Пешонам шўр экан найлай, мени отмиш фироқларга,
Ариқларни қизартирган қизил гулмас, қоним оққан.*

*Бу дунёга келиб қизлар, қачон етган муродида,
Бири Лайло, бири Зухро, бири ўтда ўзин ёққан.*

*Ушм бирлан кетар бўлди юракда қанча армонлар,
Ажабланманг ўзимдирман мазорга лалалар тоққан.*

Пешонамга ёзмаганки, бўлалмас ҳеч киши қалқон.

Фозила

Акам сафардан қайтгач, бу хабарни эшитиб уч кундирки, на чой, на овқат ейди, ҳеч ким билан иши йўқ. У сизни жонидан ортқ кўради. «Пешонамга ёзмаганки, бўлалмас ҳеч киши қалқон», дейсиз, бу хатони тузатиб бўлмасмикан?

Мавжуда

Билмадим. Ахир, у киши ўқиган, билимли, жасоратли дониш одам-ку! Ўзгаларнинг дарду ҳасратларига шерик бўлувчи шоир-ку! Шундай одам ўзларига келганида жим ўтирсалар, курашмасалар. Халам билан тоғам менга «назир қилинган қиз» назари билан қарайдилар. Тагин у киши «Менинг Келатптрам» деганлари-чи?!

Фоиқа

Отангиз ҳам атай фурсат пойладилар. Акамнинг йўқлигида ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамасдан розилик бериб юбордилар. Ахир, улар билардилар, билардилар чамамда.

Фозила

Бу бидъатдир, сиздай гуллар ҳеч сўламсин чаманда.

Ақиқа

*Ишқинг билан ўртанур юрак,
Сезмадингми, нигоҳларимдан?
Муҳаббатга садоқат керак,
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми нигоҳларимдан?*

Ноиқа

*Бошларимда айланади гам,
Сўрамайсан оғаҳларимдан.
Бардош берай гурбатларга ҳам,
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми нигоҳларимдан?*

Ақиқа

*Тарк этмасин ишқу муҳаббат,
Кетма дарғиз даргоҳларимдан.
Севинибдир гуноҳим фиқат.
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми нигоҳларимдан?*

Ноиқа

*Сени дедим, бир сени ёлғиз,
Англамадинг, «аҳ-ваҳ»ларимдан.
Эй қўшни қиз, эй бахтиёр қиз,
Кечир, менинг гуноҳларимдан,
Сезмадингми, нигоҳларимдан?*

Мавжуда

*«Эй қўшни қиз, эй бахтиёр қиз...»
Бўлди-бўлди, етар шунчалар...
Мендан кулманг, мендан кулманг, сиз,
Қийнамоқлик етар бунчалар...*

Ақиқа

Айтишув

*Ўн ёшда кўрдим бир бекач, дар боғладим келмади ҳеч,
Ишқида ёндим эрта-кеч, ёр мунча зор этдинг мени?!
Ўн иккида кўрдим Халиф, пайгамбарнинг ўғли Юсуф,
Хатга қараб бир-бир ўқиб, ёр мунча зор этдинг мени?!*

Ноиқа

*Ўн учда кўрдим ҳаддини, қўшни қизнинг қаддини,
Ҳеч билмадим-ку фандили, ёр мунча зор этдинг мени?!
Ўн тўртта кўрдим тўтигул, тақдир экан-да дер қўнгул,
Ошилмаган бир тоза гул, ёр мунча зор этдинг мени?!*

Ақиқа

*Ўн бешда кўрдим ёш эди, бағри бунча тош эди,
Анча шўх, бешош эди, ёр мунча зор этдинг мени?
Кўрдим уни ўн алтида, қўнгулмга оташ салди-да,
Ую ҳаёлим алди-да, ёр мунча зор этдинг мени?!*

Ноиқа

*Ўн еттида кўрдим уни, танимади у қиз мени,
Қароб тургин, хал сени, ёр мунча зор этдинг мени?!
Ўн саккизда тўлган экан, қоши қаро бўлган экан,
Қўнгулға кирмасин тикан, ёр мунча зор этдинг мени?!*

Икковлари

*Ўн тўққизда тўлғониб, ёрим чиқодир уйғониб,
Не қилардинг қўзғалиб, ёр мунча зор этдинг мени?!*

Мавжуда

*Ахир, қизлар менинг ҳалимни билингиз,
Қасдларингиз борми менда, бас қилингиз!?*

Ақиқа

Чирманданени чал, Барно, ям-ҳасратдан куйлама,
Мавжудахон деган қизга муҳаббатдан сўйлама.

Саҳна айланади. Баҳор кунлари. Чўлпон билан Мавжуданинг висол оилари қизинг кўз ўнгидан тақрор ўтади.

Чўлпон

Менинг учун сиз Мавжуда, Мавжунисо, Мавжусиз,
Мавжубону-Клеутатра етти иқлим божисиз.
Езлашмак китобининг ардоғи, қаҳрамони,
Менинг учун «Кеча-кундуз» ошиқларнинг армони.

Мавжуда

Не бўлса ҳам орамизда айрилиқ бор, ҳижрон бор,
Буни сезар юраккима, кўтаролмас афғон бор.

Чўлпон

Ундай деманг, сумбул-сумбул сочларингиз ардоғим.

Мавжуда

Олам жавоб беролмайдир, кўндир менинг сўроғим.

Чўлпон

Мени шоир қилган сизсиз, Клеутатрам — сўзалим,
Дилимни ҳам билган сизсиз, сизсиз шеврим-ғазалим.

Мавжуда

Бари ёлгон гапларингиз, Футулайда бир сўз бор,
Катта-катта давраларда айтиб юрган у тақрор:
«Тўйда айтган кўшиқлар: ёр-ёр, ўландир,
Шоир сўзига инонма, бари ёлондир!»

Чўлпон

Мавжудакан, ҳеч бўлмаса, тушларимга кирса, дейман,
Клеутатра бўлиб доим ёнгинамда юрса, дейман.

Мавжуда

Бунча ҳаёлабаст бўламоқлик абас,
Яхши қизлар ишқини қилмаслар ҳавас.

Чўлпон

Муҳаббатнинг тангриси инсон,
Ҳар юракда бўлар у меҳмон.

Мавжуда

Дейдиларки: шоирларнинг сирлари кўп буларимиз,
Дейдиларки: уни фақат шоир ўзи биларимиз.

Чўлпон

Ким билмоқчи бўлса агар абед аҳлининг сирин,
Қидирсинлар, у ашадир ҳар юракда яширин.
«Ёр яшнамас, ўт кукармас, томмасо кўк томчиси,
Қайдан олсин шоир шеърни, бўлмаса илҳамчиси»
... Цезарни раи айлаган сўзлар Клеутатра,
Кўш шаҳро, сўш аса, аса Клеутатра...

Мавжуда

Клеутатра қайқда-ю, мен қайқдаман,
Юрагимда ўша тугун кўп қийноқдаман.

Чўлпон

Дутор ила куйлади

Сумбул-сумбул сочларингиз тўқилмакдур ой мавжсида,
Сиз борсизки, кўзларимга олам чароғондир жуда.

Сиз менинг орзуларим, армонларим, дармонларим,
Кушаганимани намингизни кўшиқларимнинг авжсида.

Мен яратганга дегайман, илтижо айлаб мудар,
Ул санамнинг бор тумори ҳар толида, ҳар сочида.

Ул туморлар қат-қатида ёрнинг исми, расми бор,
Етмагай нархига асло етти иқлимнинг божсида.

Сиз ёнимда шукр этай дейман Оллоҳга яна,
Пешонамга битгани шул, саттанатим таски-да.

Сизми деб ўтгун жаҳондин шеърга муҳраб исмингиз,
Сиз шеърим саралашси ҳам, маъноси ҳам сиз Мавжуда.

Мавжуда

Куйлайди

Анджон бораи дедим, боролмадим,
Бормасам бўлмас экан, юролмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандда бир кун ҳам туролмадим...

Мавжуда

Эрк бердингиз шеврингизга, катта гаплар айтдингиз,
Мен назиро қилинганман, сиз буни унутмангиз

Чўлпон

Кўз тағмасин сизга асло Клеутатрам, маликам,
Сизни келин қилмоқчилар отам билан онам ҳам.
Ортада қолди балалиқлар, ортада қолди ҳаммаси,
Сиз эрурсиз бундан буюқ Чўлпоннинг назираси.
Нега бунча умидсизлик, нега бунча кўз ёшлар,
Ҳаҳо шайтон адаштириб, ҳатто кўнгулни ғашлар?!

Мавжуда

Мен ҳам шундай лаҳзаларда ўз ёнимга қоврулгум,
Туннинг сомон йўли каби сароб бўлиб соғрулгум.

Куйлайди.

Бу дунёда ошиқ аҳли етганмикан муродга,
Мени қўйинг, ярагансиз сиз мувоҳабат обёғга.

Сиз ўтмишдан, келажакдан ҳали хабар берарсиз,
Сиз кераксиз ошиқларга, машуқларга, ҳаётга.

Мен маъсума эса сизни дуо қилиб ўтарман,
Мениксиз ҳам жумла жаҳон тўлиб кетган фарёғга.

Сиз ширсиз, Худойимга, одамларга яқинсиз,
Шоирлардан ҳеч тушмасин ишларингиз номардга.

Кошки эди бўла олсам ёнингизда эрта-кеч,
Ярашадир дەرлар осмон ҳамини эҳфот қанотга.

Қалбингиздай шеврларингиз қат-қатига кўйилмасам,
Балки мендек бечорани ошиқлар алар ёдга.

Чўлпон

Ҳаёл, ҳаёл... Ёлғиз ҳаёл сўзалдир,
Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман.
Ҳаёлдаги калдуларким, амалдир,
Оловимни улар учун ёқаман.
Ўзгал ҳаёл, кел, бошимда сўла уйнат,
Маним истак, тилагимни эрқалат!

Мавжуда

Мен кўрқаман ҳаёлотдан, ҳаёдан,
Кечалари кемирувчи саволдан.
Сиз йиғитсиз, сиз шоирсиз, сизни барча биларлар,
Бизлар эса севиб қолдик десак барча куларлар.
Ота сўзи, она исми бизлар учун қонундир,
Ота роийн қайтарган қиз бахти қаро, малъундир.
Мен кўрқаман, тақдир бизни олмаса деб ҳар ёнга,
Эртак бўлиб, эртак бўлиб қалмасак деб жаҳонга.

Чўлпон

Сиз айтганча бўлса агар қувватман оламни,
Уйғотман ухлаб ётган Мамо Ҳаво, Одамни...
Фақат сизнинг фарёдингиз қаламимни синдиради,
Сўнгга қандай бу жаҳонни юрагимга сийдирай?!

Саҳна айланиб, олдинги ҳолат кўринади. Мавжуда
куйламоқда.

Мавжуда

Анджон бораи десам, боролмадим,
Бормасам бўлмас экан, юролмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандда бир кун ҳам туролмадим...

Фозила

Ҳеч кимга эшиттирмай

Акам билан узоқларга қочиб кетсангиз,
Муҳаббатнинг манлиғига зора етсангиз?!

Мавжуда

Йўқ-йўқ синглим, биз кечикдик, кечикдим тамам,
Ярашмайди Чўлпонга ҳам, менга ҳам бу ном.

Фонқа

*Акам шўрлик не қиларин билмайди бу кун,
Қўқрагини захга бериб етадир бутун.*

Фозила

*Иложини тополмасдан онам бечора,
Уз ўтида ўзи ёнар, ёнар минг бора...
Ота-бала ўртасида дёвор бузилди,
Оқибати ёмон бўлди, ил ҳам узилди.
Анча гаплар бўлиб ўтди, дадам ўшқирди.
Андижонни акам ташлаб кетаман, деди.*

Мавжуда

*Андижонни ташлаб кетиш, бу нима экан,
Ҳаёт билан видолашмоқ ниятини ман
Ард қилганман, қайтарилмас ҳеч ким йўлимдан,
Тўса олмас ота-онам ҳатто ўлимдан...*

Ақиқа

*Эсинг борми, қайгурмағай бу кўрна олам,
Сену менга ўшаганлар юзлаб кетса ҳам.*

Ноиқа

*Адо бўлдим, адо бўлдим, адо бўлганга йиғларман,
Бир бевафо ёр ҳажрида адо бўлганга йиғларман.
Ийғаласам, йиғламасам, йиғлигим ўтиб кетди,
Не қилай ўлмай туриб, жудо бўлганга йиғларман?!*

Ақиқа

Айтишув

*Ўзимга мен ўзим дўстлар жсафо қилдим,
Азал бошдан муҳаббатда хато қилдим.*

Ноиқа

*Кўнгул йиғлар туну кунлар иложим йўқ,
Ҳаётимни билиб-билмай қаро қилдим.*

Ақиқа

*Ўтар бўлдим бу дунёда фироқ бирлан,
Ўзим йиғлаб, ўзимни мен адо қилдим.*

Ноиқа

*Қўриб ҳалимни сўрмайдир вафо аҳли,
Ҳаёли ёр билан кўкса киёб қилдим.*

Ақиқа

*Ўчиргайман пешонамга ёзилганим,
Ажаб, охир йўлимни ҳам сиёҳ қилдим...*

Ноиқа

*Дардларимиз, ҳасратларимиз бир хил экан,
Бир ривоят сўйлаб берай сизларга ман:
Бу воқеа бўлаган змиш Фарғонада,
Ҳақиқат бор, дерлар ҳар бир афсонада.
Фарғонада сочи узун, сулуви бир қиз
Ўсар экан гўзалликда тангро, тенгсиз.
Қиз бўйига етиб ойдаи тўлаган эди,
Кўп йигитлар унга ҳуштор бўлган эди.*

*Севар эди бир йигитни ўша сулуви,
Қечалари ухламасдан чиқарди у.
Уртадаги муҳаббатдан эди оғоҳ,
Иккисига севишмоқни берган Оляоҳ.
Ота-она қизларини сотмоқ бўлди,
Паласмоннинг тоши янгдай отмоқ бўлди.
Қиз йиғлаганиш онасини кўчиб ҳар гал,
Аллақачон қиз тақдирини бўлаганди ҳал.
Йиғит шўрлик тополмасдан бирор чора,
Яратганга нола қилди у бечора.
Қиз ўзини сув қаврига отмоқ бўлди,
Бўйинига тош асиб, тошдай қотмоқ бўлди.
Ҳазон бўлди, самон бўлди ранжи-рўйи,
Севмагамга узатилди, ўтди тўйи...
Ўша сулуви бузун телба, ёзиб соғини,
Ҳах кулади, гаҳ йиғлайди, ёлғонмас, чин.
Ташқарида чиқармаслар ота-она,
Бу ривоят эмас, эмас бу афсона...*

Мавжуда

*Рози эдим, мен ҳам телба бўлиб қолсам,
Бу кунимдан кўра, майли, ўлиб қолсам.
Эй яратган, менга дард бер, ажал бергин.
Шоиримга узоқ умр, газал бергин.
Андижон бораи дедим, борамадим.
Бормасам бўлмас экан, юраладим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандда бир кун ҳам турулмадим.*

Қўшиқ туташи билан Мавжуда йиғлайди.

*Мен Мавжуда эмасман, Клеопатраман,
Қиз кийриғида қотган қатраман.
Назир қилинганман, кул бўлмай қимман,
Ҳаҳида булбулман, ҳаҳида жимман.
Ҳаҳида малика, гаҳ телба, нодон,
Ҳаҳида кофирман, гоҳи мусулмон.
Қелажаги йўқман, дили вайронман,
Ўзимни-ўзим ҳам билмай, ҳайронман...*

Ноиқа

*Ўзингни тут, сенга нима бўлди Мавжуда,
Ўзимасин дўтор тори қўшиқ авжида.*

Ақиқа

*Ҳиссиётга берилмоқлик ақдан эмас,
Сенга нима бўлаётир, Мавжудасан, бас.*

Мавжуда

*Шундай ўзим, тақдирда шу бўлаган не илож,
Мана эди кийдирдингиз бошимга гултаж.
Мен тутқулман, мен назиро қилинган қизман,
Тун қўйинга сингиб кетган йўқалган изман.*

Ақиқа

*Нима бўлди, қўрқитмағил, бас қил дугонам,
Севганимга етолмасам наҳот ҳамма ҳам —
Ҳиссиётнинг пирларига қўл берса бермоқ ажаб?!
Бу қандақа гап?*

Мавжуда

Алаҳсирайди.

*Айтингизлар, нега келдим, нега келдим дунёга,
Билмаймаман, билалмаймаман бу қимларнинг хатоси?!*

*Тил теккизман муҳаббатга ва шарқона ҳаёга,
Бу дард менга Яратганнинг марҳамати, жазоси.*

*Шоир Чўлпон нима деркин тақдирнинг ўйинига,
Бу дунё ҳам, у дунё ҳам бўлагим унинг фидоси.*

*Дугоналар, жаннат кутар, хурлар кутар бизларни,
Ўзим билан олиб кетай уёқларга сизларни.*

Ноиқа

*Тинчлан, тинчлан Мавжудасан, бир пазина ором ол,
Уёқларга бошламагин, бизлар билан бунда қал...*

Ақиқа

Бағрига босиб

*Шу аҳволга солган сени тақдир қисмати,
Китобларда қолсин фақат ҳижроннинг оти.*

Ноиқа

*Ораминда яшар экан шайтони ражм,
Қандай ҳалга тушишини билмайди ҳеч ким.*

Мавжуда

*Кетдик қизлар, уёқларга чақирмоқда, бўлилар,
Яхши қалин дугоналар, хайр, яхши қалинлар!*

Ваҳимали куй, чақмоқ чақади, сел қувди.

Парда

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Шоирлар боғи, Ҳазрат Алишер Навоий замонасидан токи шу кунгача бу ерда шоирлар тўлағилишиб шеърхонлик қилишади. Авлоний, Қодирий, Фитрат, Тавалло ва Усмон Носирлар.

Усмон Носир

Ҳазир келиб қалар устози аввал.

Қодирий

Тегирмон бўлса ҳам бизга келди гая,
Мулла Таваллодан ғазал эшитсак,
Сўнг ана сўхбатни қизтсак.

Тавалло

Фалак бизга хабар бер, не учун безъитибор этдинг,
Жаҳонда жумла миллатлар ичра шармисор этдинг.
Фароғат боғида ағерлар дастига гул бердинг,
Надомат бирла бизни лала янглиғ дордор этдинг.

Тавалло, ҳў яхши сўз битибсиз, сиздай шоирлари бор миллат ҳеч қачон қам бўлмағай.

Фитрат

Биз улуғларни тириклигида кўнам қадрай билаймиз, билсак-да, тан алмаймиз. Олмонийда чоп этилатурган «Кўмак» نامли адабий-бадий аълмаҳада Чўлпон ҳақида нималар ёзишибдилар? Диққат қилсангиз, ўқиб берурман: «Чўлпон оти қулоғимга кирдиқча кўшимга Шекспир руҳи кўринади-да, туради. Шекспир лиризмаси билан Чўлпон шеърятни орасидан нақадар айирма ахтарсам-да, они топа алмадим. «Уйғониш»ни неча бор топқирлар ўқиб чиқдим. Шекспирни муталаа этдим. Энг сўнг Шекспир Чўлпондир ёҳуд Чўлпон Шекспирдир. фикрига келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиғи билан тўлади. Чўлпон оқ кўнгуллиғи Шекспир салимиятидан ўтади. Чўлпон — севги тангиси, у севги яратувчидир. Чўлпон лирик. Чўлпон шоир. Чўлпон — Чўлпондир».

Усмон Носир

Бор гапларни битибдир, бор гапларни айтибдир.

Қодирий

Офарин, энди навбат Авлоний жаҳонларига.

Авлоний

Ётурсан тобакай гафлат кучоғинда, уён миллат,
Жаҳалат жомасин устингдан иргит, тур, замон миллат.
Кетиб ҳамроҳлар, сен йўлда қалмоқдан ўтон миллат,
Тур, ўтмай вақт ноз уйқусидан кўп зиён миллат,
Кўзинг оч, ётма гафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сен бирла авлодинг осмон миллат, осмон миллат!

Қани аввалдаги илминг, фўнунда зытироз этдинг,
Жаҳалат ёр бўлди, ошналардан араз этдинг,
Билиб дўстингни душман, душманингни сарафроз этдинг,
Кириб ғайрат хобига ўзингни инқироз этдинг,
Кўзинг оч, ётма гафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сен бирла авлодинг осмон миллат, осмон миллат!

Олиб сендан таълим ўзгалар илгари кетдилар,
Фўнун тарихларини шарҳ этиб аслига етдилар,
Фалотун ва Ибн Синаларингдан ишлаб ўтдилар,
Сенинг авлодинг осори қадимларни унутдилар,
Кўзинг оч, ётма гафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сен бирла авлодинг осмон миллат, осмон миллат!

Фитрат

Ашлар, каминангиз Бухороий шарифдан, Қодирий Тошкентдан, Чўлпон Андижондан, Тавалло Қовунчидан, Усмон Носир Ҳўқонддан. Бизлар бир миллат кишиларимиз, қиёси йўқ, ажиб гулдастамиз. Ўзлари йўқлиғида сифатларини алқасак ярашур. Чўлпон ҳазратлари бир сўз ила айтсак исёнкор шоир. У киши шеър ўқиётганларида доврага бирор ноғжис келиб қўшилса, дарҳал ёзилгани қалиб, мистраларни ўзгартириб ўқиганларини ўзим кўп кузатганман. Ҳатто, асил нусха қалиб, бошқача қилиб ўқиганлари эълон қилинганини ҳам яхши билурман. Биродарларим, ҳазир сизларга бир қўлағимнинг аслини ва ноғжис келгач, атай ўзгартиб айтилган нусхани ўқиб бермоқчиман. Мана, ўзингиз тинглангиз:

Асли

Қўлимда сўнги тош қолди,
Ўрқсга отмоқ истайман.
Қўлимда сўнги ёш қолди,
Муродга етмоқ истайман.

Ўзгартирилгани

Қўлимда сўнги тош қолди,
Евумга отмоқ истайман.
Қўлимга сўнги ёш қолди,
Амага етмоқ истайман.

Шоир Чўлпоннинг табиатида «амалга етмоқ истайман» дейиши, унчалик тўғри келмас. У киши доим дўстлар суҳбатларида: «Икки нарсаса одам тайёр турсин. Бирини бевақт ўлим, иккинчиси амалдан кетишидир», деб айтади. Ҳатто у киши ўз кинисларида доим икки-уч газ оқ сури олиб юрадилар. Бир кунги: «Бу энди не учун?» деб сўрадим. Шунда Чўлпон жаноблари: «Инсон зоти ўз омонатини қай ҳалда, қаерда топиширини билмамай, бирор жойда бу ҳалат рўй бергудай бўлса ўзгалар мен учун азият чекмасинлар, ёнимдаги оқ сурут ила жоғимни тангиб қўярлар», десалар!! Агар «амалга» сўзи «ният», «мақсадга» деган маъноларда ишлатилганда ҳам, бирор арзирли мўнозарага сабаб бўладиган маъно чиқиши қийин.

Усмон Носир

Шу кунларда устоз учун энг оғир лаҳзалардир. У киши Мавжуда исми Мулла Миён Эшон ҳазратларига назира қилинган қизни ёқтирар эдилар. Қизнинг ота-онаси қадим удувларни деб, Чўлпон дамлага рози бўлмадилар. Сулаймонкул тоғам ҳам сусткашлик қилишиди. Устоз ўша қиз ҳақида кўплаб бағишловлар битганлар. Уни «менинг Клеопатрам» дердилар фахр билан. Ўша Клеопатра бугун...

Фитрат

Хўш-хўш, нима бугун?

Усмон Носир

Бугун ўша қиз бироз паришон, Сотқин деган бор-ку, ўша шилқим шоир қора тиканак бўлди. Қизнинг қисмати ҳақида устоз бир нарсий асар устинда бош қотириб юрибдилар. Энди ўша қизга аталган устоз шеърини тинглангиз:

Кетдингми мангуга ташлаб,
Қалдимми қайгуларим-ла?
Ҳижронлик куйин бошлаб,
Йиғловчи қалгуларим-ла?

Ҳамма ҳайратда, шеър оғушида. Шу пайт, Чўлпон ҳеч кимга сездирмай хонага кириб келади ва бир четга бориб ўтиради. Усмон Носир ўқишда давом этади.

Севгимдан сўнгги малаклар
Тўп-тўғри кўксамни учди?
Кўнгулдан тоза тилаклар,
Ёнингми бағрига тушди?

Ортиқ сен мендан узоқда,
Қўлларим уйнатасанми?

Ортиқ сени бошқа булоқда,
Дилларни қайнатасанми?

Ортиқ сен ундаги бонда,
Ортиқ мен яксамни қалдим?
Фарёд йўқ... Барча жаҳон жим,
Ер ютса яхши шу чоқда!
Кетдингми сен мени ташлаб,
Қалдимми қайгулни бошлаб?

Қодирий

Клеопатра! Шу қизми? Отангизга раҳмат Чўлпон! Мени зийб юбординг. Ўзингизга роса бошлаб ўқидингиз, ашанг! Шеър шундай бўлсин-да!

Чўлпон

Кўз ёшларини артиб

Клеопатра худди шу эди, асалому алайкум,
Йўллар узоқ, кечирингиз, азиз дўстларим.

Фитрат

Шеърингиз сехри-ла бидмай қалибмиз.

Тавалло

Клеопатра ҳасратига шерик бўлиб биз...

Улар қучоқлашиб, бошларини бошларига тегизишиб
қўришади.

Қодирий

Ажабланманг, бошлар-бошга тегиши эса,
Пешона бир деганимиз, шундоқ, алқисса.

Чўлпон

Азиз дўстлар, сизларни расо соғинтирдим,
Юракда кўп ҳасратим, ило, соғинтирдим.
Она бағрига сиғдим, Андижонга сиғмадим,
Қодирий, Фитрат, Тавалло соғинтирдим.

Қодирий

Ҳазил қилади

Андижондан бош олиб, кўларига ёш олиб,
Қўларига тош олиб, кетдилар Абдулҳамид.

Фитрат

Бир гўзалнинг доғида, ишқида, қийноғида,
Самарқанднинг боғига етдилар, Абдулҳамид.

Авлоний

Дўстларини яйратиб, дўшманларин қақшатиб,
Миллатим деб ўшатиб битдилар Абдулҳамид.

Тавалло

Йўлларига интизор, боқдик, ўтди кўп баҳор,
Ҳаммамизни бахтиёр этдилар Абдулҳамид.

Усмон Носир

Шоир ўша-ўшада, шоғирдлар ҳар гўшада,
Шеър тинглаб ҳар кўчадан ўтдилар Абдулҳамид.

Чўлпон

Ўртоқлари сўроқлаб, ҳеч бўлмаса бир йўқлаб,
Анжана келарми деб, кутдилар Абдулҳамид.

Қодирий

Улоқ сизда, яна сизда, кетдилар Абдулҳамид!

Кулги

Фитрат

Ҳаммасидан хабардормиз мавламо Чўлпон,
Қадр-қиммат сариқ чақа, ўртада шайтон —
Ҳаммамизни йўлимиздан урмоқчи бўлар,
Елкамизга чиқиб, бошда юрмоқчи бўлар.

Чўлпон

*Муслмонлар, қадрдонлар, биродарлар омонларми,
Бизлар билган ва билмаган дўсту ёрлар омонларми?
Андижонда қалди менинг балалигим, ёшлигим,
Не ёнғилса бошимга сабаби бебошлигим.
Яна мени Чўлпон эмас, Қаландар деб атанглар,
Андижонлик бахти қаро, дарбадар деб атанглар.*

Қодирий

*Аббас аҳли ҳар замонда шундай кечган тақдирини,
Йиғлатадир китобхонни энди унинг тасвири.*

*Демак, Чўлпон мана энди ёзасиз ишқ китобини,
Ошиқларга бағишлангиз барча-барча савобини.*

Фитрат

*Шоир дегани йиғлаш-сикташ ва зорланиш эмасдир,
Баъзиларнинг назарида назал битмоқ ҳавасдир.*

Чўлпон

*Дамла Фитрат рост айтдилар, йиғламасанг сен агар,
Китобхонга хуржун тўла берсанг алтин, берсанг зар,
У йиғламас, у йиғламас, йиғламайди ҳеч қачон,
Қулдирмоқ ҳам худди шундай, шундай бўлган ҳар замон.*

Фитрат

*Учта-тўртта қофияларга ойналар кўп, саноксиз,
Ундай ваъзхон шоирларга эргашмайди халқимиз.
«Эҳ-ҳе, эҳ-ҳе, алма, беҳе», деган гап шевър бўлганмас,
Бошқадир ишқ, бошқадир дард, бошқадир орзу, ҳавас.*

Чўлпон

*Агар шундай кетса бўлингиз оғоҳ,
Қанжикқа келади мушукнинг рашик...
«Агар»ни «магар»га қилсалар нисоҳ,
Бир уғил туғилгай оти «кошки...»*

Авлоний

*Кимлар келиб, кимлар кетган, бизнинг жафокаш юртга,
Тулиб борар сариқ девлар, манқуртлар-га, манқуртга.*

Сотқин киради

Сотқин

Йўқламайсиз, бўлган экан жамоат жам, ҳамма жам.

Усмон Носир

Ҳа кам эди давраиизда сотқинлар кам. Сотқин кам.

Сотқин

*Машинанинг гулдураши, тракторнинг овози,
Илҳам бермас кимларгадир тайёранинг парвози.*

Чўлпон

*«Бу кундирки, кетмон билан балталар,
Белкурак, темиркурак, балгалар.
Заҳид ётган арра, теша қўзғалар,
Меҳнат дарёсини қўзғар далгалар!»*

Сотқин

*Аббас аҳли шеърингизни мақташиб дер:
«Биринчи май ҳақиндаги энг яхши шеър!
Чўлпон аста янгиликни англамоқда,
Шўрларнинг симфониясин тингламоқда».
«Бу кун кетмон, балта, курак кундир,
Бу кун ботиб, кучли юрак кундир».*

Чўлпон

Бу мисралар меникидир, қайдан топдингиз?

Қодирий

*Бизни бунда эканимиз ҳидлаб, чопдингиз?
Балта, теша, кетмонлардан сўйламоқчимиз,
Ҳаммамиз ҳам шўраларни куйламоқчимиз.*

Сотқин

*Московнинг ҳам топириғи шунақа, устоз,
Социализм, коммунизм қурилиши рост.
Бизга шундай таълим берар улуғ Сталин,
Қалби эл-юрт меҳри билан тўлуғ Сталин.*

Фитрат

*Шундай деган бўлса халқлар отаси агар,
Нега қофия бўлмас экан «агар»га «магар...»*

Сотқин

Жўнроқ қилиб айтинг дамла, мен тушунмадим.

Фитрат

Бунинг учун савод керак, демиш алаким...

Усмон Носир

*Баландпарвоз гаплардан сал пастга тушайлик,
Миллатимиз равақига ҳисса қўшайлик.
Шоир Сотқин ҳаммасидан оғоҳ, хабардор,
Аммо халқ оч, халқ яланғоч, халқ яшар ночор.*

Чўлпон

*Ёлпасига саводсиз халқ, саводсиз Ватан,
Босмачи ҳам, босқинчи ҳам эмимиз бизлар.
Ибн Сино арзўҳлари тоғалмас маскан,
Темур бобо жаҳонро чирқираб излар —
Уз туғилган ватанини, ўз замини,
Бошимизга тушмасайди даҳрийлар кунини?!*

Фитрат

*Милг-минг йилки, хат билмаган бунда бир зот йўқ,
Сўзлашарлар уч-тўрт тилда бизнинг тўтқоқда.
Учай десак, парвоз учун бир жуфт қанот йўқ,
Илм аҳли, ишғол аҳли яшар қийноқда.*

Қодирий

*Ихлос билан бу кунларга очгандик кучоқ,
Алдадилар, алдадилар, алдандик, бироқ.
Не десалар кўксимизга қўйиб қўлимиз,
Даҳрий йўлини бизлар дедик, бу ўз йўлимиз!*

Сотқин

Тушунмадим гапингизга Қодирий ҳазрат.

Қодирий

Инсон зоти тушунмайди дард бўлмагач, дард.

Чўлпон

*Шоир Сотқин, тахаллусин ким берган сизга,
Сотқин, дея «ақирсалар келмас орингиз?»
Гоҳ яширин, гоҳ ошкор ҳар биримизга,
Тош отдингиз, «тош отар»дан тўйиб кетдик биз.*

Фитрат

*Сиздайларни Бухорода дер: «Ғап қайроғи»,
Сиз ҳам миллат кишисиз, ўзбексиз чоғи?*

Сотқин

*Нима бўпти ўзбек бўлсам, энг аввало мен
Ленин ота, шўраларнинг гражданиман!*

Чўлпон

Биз ҳам худди шундаймикан деб ўйлар эдик.

Усмон Носир

Сиз бор жойда ҳаммамиз ҳам эдик «беҳадик».

Чўлпон

Не гап бўлса етказасан қолдирмай, албат,
Бизни холи қўю кетгим сенга ижозат.
Кет десалар, тўрт обқли ит ҳам кетадир,
Одамларнинг орасида итлар нетадир.
Билар эдинг севишимни қўшни қизини,
Шилқим шоир қаро қўлдинг унинг юзини.
Яна мендан не истайсан, не керак сенга,
Урин йўқдир орамида сендай сотқинга.

Сотқин

Шунақами, сенкарга мен кўрсатгум ҳали.

Чўлпон

Э знангни... гапларимни эшит, ақалли...
Сексан чангал солган менинг муҳаббатимга,
Сексан қора суртмоқ бўлган Чўлпон отимга.

Сотқин зарда билан эшикни ёпиб чиқиб кетади.

Қодирий

Абдулҳамид, овозингиз кутарманг баянд,
Сотқинларнинг янғосидан ланг еб қолманг, панд.

Чўлпон

Гар шоир уэ халқига сўзласа ёлгон,
Танахзулга юз тутади уша халқ шу он.

Фитрат

Дерлар: золим зулмларига чап бермоқ учун,
Жон сақламоқ, бир озгина кун кўрмоқ учун.
Ёлгон сўзлаш гуноҳ бўлмас, буни унутманг...

Қодирий

Номардлардан сиз ҳеч қачон муруват кутманг.

Чўлпон

Бундай манфур сотқинларни ёмон кўраман,
Тилим курсин, ўзни ахир замон кўраман.

Қодирий

Не қилса ҳам андижонлик, анжанлик Чўлпон,
Андижонлик шундай бўлар, бироз қизиқ қон.

Авлоний

«Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгул»,
Айта олмас дилдагини гозор тил.
Айтса тил ҳар нарсани ахир замон —
Бўлгани шул. Бўлгани шулдир, имон!

Чўлпон

Севганим галдир, ўзим девонаман,
Андижонда эртагу афсонаман.
Ота-она, ота-сингил қалдилар,
Душманам бошимга гавго салдилар.

Қодирий

Кимки танлабди бу йўлни талмасин,
Ҳақ йўлидан, халқ йўлидан қолмасин.
Уэ Ватанди беваганлик қасбини,
Ҳеч мусулмоннинг бошига салмасин.

Фитрат

Ишчи шоир, деҳқон шоир, деғани ҳам чиқибди,
Деҳқон шоир чигит экиш, сугоришни, чопиқни...
Пролетар шоирлари кезар бозор, гузарни,
Қофия қилар «қозон», «озон», «сочиқ» билан «очиқ»ни.

Қодирий

Бу болышовой, пирқалару қадтадумлар гаплари,
Удумлару тарихимиз сугурмоқлик осонмас.
Узимиздан чиқар доим сотқинларнинг соллари,
Уч-тўрт яроқ тўкилгани бу кўз эмас, халоммас.
Нима ўқиб, нималарни ёзмоқликни ўйласам,
Тонгга қадар бирор дуруст маънали гап топазмам.

Чўлпон

Бу ҳаммаси ўткунчидир, ўткунчидир барчаси.

Усмон Носир

Оқиб кетмай, ишлаб турса юраккинам парчаси...
Она халққа, шу ватанга хизмат қилсин ўлеунча,
Сариқ девлар қўлларимга токи кишан солгунча.

Чўлпон

Эрк, нон бер деб, кўз ёш қилиб, йиғлаб турса халқимиз,
Айтинг-айтинг, қандай қилиб мадҳиялар ёзаман.
Йиртиб, ёқиб китобимни олиб кетса ҳаққимиз,
Кўз ёшларим дарё бўлиб, қайиқларда сузаман.
Оқиб кетгум узоқларга, балиқларга ем бўлгум,
Қароқчилар қайиғимга ўт ёқишиб исингай.
Улар менинг арвахларим, китобимни ёқса ким —
Охир бир кун дўлу жаза, селу ёмғирлар тингай.
Шунда руҳим оқ либосда пайдо бўлар, биламан,
Клеопатрам, халқим билан шунда келур дуюга.
Нурли кунлар келишини мен башорат қиламан,
Шукр қилгум ана шунда Яратгунга — Худога.

Қодирий

Ҳаммамизнинг айтадиган гапларимиз ухшатиб,
Бир-бир териб ташладингиз юрагингиз бўшатиб.

Авлоний

Ҳозирча биз ардоқдамиз, ҳозирча биз керакмиз.

Усмон Носир

Маънавият осмонига ҳар биттамыз тиргакмиз.

Қодирий

Ўткунчи бу лаҳзаларни ўлчагча тош-тарози
Тоғиларми бу дунёда, тоғиларми қийинроқ.
Келажакнинг аялоллари бизлардан бўлсин рози,
Азизларим ўшанда биз, афсус, бўлмаймиз бироқ.
Биз миллат деб, яшадик,
Биз миллат деб, қақшадик!

Фитрат

Жиддийлашиб кетдик чоғи, етар шунча тортишув,
Шеър ўрнига қуруқ гап-сўз, фойдаси йўқ айтишув.

Тавалло

Энди бир куй эшитайлик Қодирийдан дуторда.

Чўлпон

Устоз чалса нала қилар, тилга кирар ҳар парда.

Қодирий гуторни олиб созлайди.

Қодирий

Анча бўлган қўлга олмай қўйган эдим дуторни.

«Чертма»ни чалади.

Фитрат

О, мавлоно, бир лаҳзада тарқатдингиз ғуборни.

Қодирий

Балки бу дам сунгги дамдир ва охириги йиғиндир,
Балки энди такрорланмас баъзи жамшид-уйғундир.

Чўлпон «Галдир»ни кўлайди.

Чўлпон ёзиб ўтирибди. Мавжуданинг оғозида қўшиқ янграмоқда.

«Андижон бораи дедим, боролмадим,
Бормасам бўлмас экан, юралмадим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандда бир кун ҳам тураммадим».

Чўлпон

Бунча юрагимни тирнар бу қўшиқ,
Эсга солар Клеопатрамни?!
Қўярга жой тополмам ошиқ,
Андижонга етаклар мани.
Ҳаммалари бир-бир ўтарлар,
Елкаларим босар ҳам юки.
Қўзларимни ёшлаб кетарлар,
Айтадиган гапларим шуки:
Ой тутилган кечалар ёди,
Мавжудоғимни қирмиш тушимга.
Ёр силкиниб эл-юрт фарёди
Келтирадир эсу хушимга...
Йиллар ўтди, ўтдилар аммо,
Ой тутилган кеча ўтмади.
Зебалаиб девона зебо,
Хайлимдан бир дам кетмади.
Сўлашурман юзма-юз ёлғиз,
Ўша барно оламга татур.
Китобнинг кўрки ўша қиз,
Айтиб турар сатрма-сатр.
Сочлар ёзуқ, чимирилган қом,
Дейди: «Мени унутманг ҳаргиз».
Кўзларида алам, жсафокаш
Менга сирдош зебо деган қиз.

Усмон Носир киради.

Усмон Носир

Ассаламу алайкум устоз,
Вақтингиз алайиш бир оз.
О, қанчалар мингбоши зулук
Зебо қизнинг қисмати нечук?
«Ойдан-да ёғзали кундан-да ёғзал»,
Қизни эзар елкасида юк.

Чўлпон

Зебогим, зебонагим,
Ёзар экан кўзларимда нам.
Йиғлашамиз бирга-бирга биз,
Биласизми кимдир ўша қиз?

Усмон Носир

Қалбингизга салган ўт-ғулув
Мавжудадир устоз, у сулув.

Чўлпон

Ҳа, ўша-да қалбим-аламим...
Менинг билан йиғлар қаламим.
Мени телба айлаган санам,
Ўша мени шоир қилган ҳам.

Усмон Носир

Қўлғизмангиз қўлма-қўла устоз,
Давраларда ўқилур, эъзоз.
Бу сир эмас, албатта, тақсир,
Дўстлар ўқир, қанимлар ўқир.

Чўлпон

Мен дўтор бирлан туғишган, қўрға бир девонаман,
Ўз туғишганим билан бир ўтда доим ёнаман.

Биргадирман доимо ҳамдард бўлганлар билан!..

Парда

КҲРИНИШ

Чўлпон

Амлонийнинг унсиз уялари,
Менинг учун мўъжиза, висол.
Қодирийнинг «Ўтган кунлари»,
«Мехробдан чадён»и мисол.
Гоҳ Шекспир, гоҳ Шиллер бўлиб,
Гоҳ Софокл янглиғ йиғлайман.
Юрагимда дард, алам тўлиб,
Мен ханжарсиз қалбим тиглайман.

Усмон Носир

Иқтидорсиз, учар, сўтак шоирлар,
Дастахончи, маддох, тўстак шоирлар,
Ўзларин қўйишиб ҳаммадан устун,
Минбарларни бермас, мақтанур бузур.

Чўлпон

«Гутурвой», сотқинлар чиқса майдонга,
Бир кунда мослашиб алар замонга.
Қасидалар ёзар, тавмалар ёзар,
Қизил аловларни «шеър» билан безар.

Усмон Носир

Ундайларда бор на гурур, на ғоя,
Мухрими раҳбарга ёқса кифоя.

Чўлпон

Иккинчи китобим битмаган ҳали,
Қоралаб қўйганим кўп эди мани.

Қогоз қораладим, шеърим ақалли
Мени қоравамасалар бўлагани?!
«Кеча ва Кундуз»им, демак, мен ўзим,
Мавжудадир — Зеби, Клеопатрагинам.
Халқимга айтгулик бор эди сўзим,
Кипригимда жуда эрта қотар нам.
Укагинам Усмон, дидил айтинг, сиз,
Ҳамлетлар сахнага чиқса ҳар сафар.
Ойдаи сингилларим бир кун билсангиз,
Зебоналар янглиғ берадир хабар...

Усмон Носир

Сиздан ўрганаман шеърни, шуурни.
Сиздан ўрганганман мардлик, гурурни.
Васиятга ўтсар устоз сўзингиз,
Ҳали қадр тоғур босган изингиз.

Чўлпон

Нималар ёзясиз, битдимми «Нахшон»,
Лермонтов ўзбекча сўзлайди қачон?

Усмон Носир

«Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исендир, халқ оловдир, халқ учдир.
Халқ қўзғалса, куч йўқидирким, тўстатсиз,
Қўвват йўқким, халқ истагин йўқ этсиз!»
Қўйма шеърлар, қўйма сатрлар,
Устоз Фирдавсийдек яшар асрлар
Жамийнинг умрини, Ҳофиз доғруғин,
Футулий донгини тилағум тағин...

Чўлпон

Ташқарида нима гаплар беҳабарман баридан,
Сирлашурман Зебо билан тангача ёлғиз ўзим.

Навбый дер: вазал яхши шахнинг бир қон заридан,
Бироз чарқоқ талдирадир, ойна керак дер кўзим.

Усмон Носир

Шоир бўлмоқ пешонамга битилган экан,
Ундан энди қутилмоқнинг йўқдир давоси.
«Ахир, ёлгон сўзлаганни кечмас ҳалақ, Ватан!»
Шундоқ бўлган эди чағи устод дуоси.
Мен Ватанга ҳам устодга хиёнат қилсам,
Қон тузуриб, тутқунликда ўлганим яхши.
Қоп-қоронғу зиндонларнинг тубида қолсам,
Илон, чаён, қуртларга ем бўлганим яхши.
Сизнинг қисмат, менинг қисмат, ҳа, шундай устод,
Мен чимилдиқ кўрмай гулдай сўлаганим яхши.
Мен хиёнат қилганимча, жаҳонга фарёд —
Салиб, ҳисси тошдек чўлда қотиб қолганим яхши
Ва ялғиниб яшагунча, тик туриб, ҳайҳот,
Ўзбек ўғли Усмон Носир бўлганим яхши!

Чўлпон

Балли Усмон, менга бўлган ҳурматга, балли,
Садоқатга, жасоратга, изғатга балли!
Сизни шундоқ йиғитсиз деб, ўйлар эдим, мен,
Шунинг учун ўз укамдек сийлар эдим, мен.
Уир қисқа сўздек ўтар, сўраб ўтирмас,
Ишлаш керак, ишлаш керак бўлмас шоир соати.
Ёлгончилар оз бўлса-ю, ростчилар кўп бўлса, бас,
Бу аламини кучар ҳали Усмон Носирнинг оти...
Бу гапларим ёлгон эмас, нега ҳайронсиз,
Сиз Пушкинсиз, сиз Лермонтов, сиз ҳам Байронсиз.
Йўқ-йўқ укам, ўшамайсиз сиз ҳеч бирига,
Сиз ўшаёйсиз ўзингизга — Усмон Носирга!.

Ота-она, Фитрат, Қодирий, Тавалло, Авланий ва бошқалар билан кўришади.

Соғинганман ҳаммагизни жуда-жуда ҳам,
Отажоним, нафас ростланг, бироз ёнбошланг.
Онажоним жоним фидо, бўлолсам малҳам,
Укам Усмон, меҳмонларни боғчага бошланг.
Соғинганман Қодирийни, Фитрат домлани,
Шу лаҳзада шодликларим чексиздир мани.

Қучоқлашиб кўришадилар. Шу вақт Мавжуданинг таниш овозига қўшиқ эшитилади.

«Андижон борай дедим, боролмадим.
Бормасам бўлмас экан, юраламдим.
Севганимнинг ҳажрида нима қилай,
Самарқандда бир кун ҳам туролмадим».

Назм ва наво саргалари остида Чўлпонни ўртага олишади, китоб билан қутлашади. Кимдир романи мақтаб, Чўлпондан шеър эшитишни, мушоирани бошлаб юборишни таклиф этади.

Чўлпон

Азизларим, куш келдингиз, синиқ ва мискин қалбимни тоғдай кўтардиларингиз, бас, шундай экан, ушбу шеър сизларга аталади.

Намарднинг оёғига йиқилган бир бош кўрсам,
Дўстларимнинг кўзида ялтираган ёш кўрсам, чидалмайман!
Оқни қора десалар, қорани десалар оқ,
Тилимни кессалар ҳам ростин айтурман, бироқ, чидалмайман!
Фитнаю ифталарга неча бор нишон бўлдим,
Беҳаёларни кўриб гоҳ тирилдим, гоҳ ўлдим, чидалмайман!
Гоҳро ғазаб, қаҳримни ютдим дард, алашимни,
Ёлгонни ёзар бўлса синдиргум қаламимни, чидалмайман!

Ҳар ёнган «Офарин!» Яшанг! деган ниголар келади.

Йўлларимга гоҳ бўлди билиб-билмай нечалар,
Ҳасратимга шериксиз ой тутилган кечалар, чидалмайман!

Яна қутловлар, қўшиқлар, мушоира даям этади.

Парда

Усмон Носир

Кетмоқчиди устоз Фитрат билан Тавалло.
Эргашадир ҳали кўймас соядек Сотқин.

Чўлпон

Қисмат недир, Яратгандан бари, аввало,
Бир топириқ олгандирки, эргашур тун, кун.

Усмон Носир

У маълумот бериб турар сиздан ва биздан,
Шунинг учун қалмайди ҳеч қуводи издан.

Чўлпон

Ой тутилган кечалар ҳам ҳали кўйишмас,
Қоралоган қорғоларим қилур назорат.
Кўймадилар одамлардек олмаққа нафас,
Шунинг билан бахтиёрдир сотқинлар, албат.
Айтинг Усмон, нега шубҳа йўлимида яш,
Бир миллатнинг фарзандимиз, маслак хилма-хил?
Ахир, улар нега бизни қилишар қов-қов,
Оғир келур бизлар учун баттар йилдан-йил?

Усмон Носир

Кундуз борки, кеча бордир, нур бор, сая бор,
Ҳақиқат-ла наҳақликлар юрар ёнма-ён.
Шодлик ила ҳам, аламлар келади тақрор.
Яхшилик бор, ёмонликлар қуради ошён.
Устоз ана келиб қолди ази меҳмонлар,
«Хорманг!» дея янги китоб билан қутлашар.
Қодирий ҳам келаётир, дўсту ёронлар,
Яна кимлар, тоғам, холам соғлиқ тилашар.

Чўлпон

Хуш келибсиз, азизларим, қондошлар-хешлар,
Қўйлағорим, валолатим, дўстлар боршимлар?
Сингилларим, жигарларим таниши, билишлар,
Омонимлар ҳаммалари бахтиёримлар?..

Усмон Носир

Машшоқлару раққосалар, ҳофизлар ана
Келаётир биз таянча, қутилмаган ҳал.
Ҳалиматон, Карим Зокир, кимлар бор яна,
У ким бўлди, марғиловлик аскиячи чоғ.
Юсуф қизик, андижонлик Беркинбой ака,
Орифгармон, Тамарахон, Муҳиддин қори.
Абёд билан санъат аҳли топсин барока,
Тўйчи ҳофиз келар ана қўлда дутори.

«СЎЗЛАРИНИҢ ЖОНОНИН СУҢУК...»

Қофия шеърӣ асарларнинг оҳангдорлиги, таъсирчанлиги ва жозибасини оширадиган бадий сўз воситасидир. Шу сабабли ҳам қофиядан фойдаланиш шоирнинг маҳоратини белгилайдиган муҳим амалий шарт ҳисобланади. Мумтоз адабиётимизда қофиянинг хилма-хил шартлари юзага келган ва у адабиётшуносликда санъат сифатида эътироф этилган. Қофия санъати ва унинг шакллари-дан фойдаланиш тасаввуф шеъриятига ҳам хос хусусиятлардан саналади. Бу борадаги мулоҳазаларимизни Сўфи Оллоҳёр шеърияти мисолидаги кузатувларимиз билан далиллашга ҳаракат қиламиз.

Сўфи Оллоҳёр тасаввуф адабиётининг йирик вакиллари-дан биридир. У рангбаранг шаклдаги лирик шеърлари, шунингдек, «Маслак ул-муттақийн» («Тақвоилар маслаги»), «Мурод ул-орифин», («Орифлар муроди»), «Маҳзан ул-мутеъин» («Мутелар хазинаси»), «Сабот ул-ожизин» («Ожизлар саботи») каби асарларида инсоний комилликни ифодалайди, инсоннинг Оллоҳга бўлган муҳаббатини улуғлайди, исломий таълимот ва унинг қонун-қоидаларини тарғиб этади. Сўфи Оллоҳёр шеъриятида қофиянинг зулқофиятайн, тажнисли қофия, хусусан, мусажжаъ турларидан кенг фойдаланилади.

Маълумки, шарқ шеъриятида икки сўзни қофиядош қилиб келтириш зулқофиятайн (қўш қофия) санъати дейилади. Шу жиҳатдан келиб чиққан ҳолда назар солсак, Сўфи Оллоҳёр ғазалларидан бирининг матлаъси шундай бошланади:

*Дил ғамин, хотир ҳазим, толеъ қаро, пешона шўр,
Кўл қуруғ, матлаб йироғ, душман қавий, жонона дур.*

Келтирилган байтда қўш қофия санъати биринчи мисрадаги «пешона» иккинчи мисрадаги «жонона» ҳамда биринчи мисрадаги «шўр», иккинчи мисрадаги «дур» сўзлари воситасида ҳосил бўлган.

«Сабот ул-ожизин»да келтирилган қуйидаги байтда эса, шоир тажнисли қофия усулидан фойдаланади:

*Олур суҳбатда бир-биридин киши баҳр,
Агар кўп чашма бир бўлса бўлур баҳр.*

«Баҳр» тажнис ҳосил қилувчи сўз бўлиб, у тажниси том усулида юзага келган. Байт ахлоқий-таълимий фикрга эга. Баҳр-баҳра, фойда маъносида қўлланилганда, одамлар бир-бирининг суҳбатидан баҳра олиши, кўнгулдан ҳар хил ғубор кетиб, завқланиши ва таъсирланиши таъкидланади. Шоир иккинчи тажнисли сўзда эса, одамларни аҳилликка, берликка, жипслашиб яшашга чақиради. Яъни, чашма, булоқлар бирлашиб, дарё, денгиз бўлганидек, одамларни ҳам шундай фазилатларга эришишга ундайди.

Мусажжаъ — ички қофияли ғазаллар Сўфи Оллоҳёр шеъриятининг ўзига хос хусусиятини ташкил этади. Шоир ижодидаги мусажжаъ санъатини ўрганиш, унинг маҳорат қирраларини очадиган асосий воситалардан бири ҳисобланади.

Адабиётшунос Анвар Ҳожиаҳмедов мусажжаъ санъатининг ўзига хос хусусиятини шундай изоҳлайди: «Мусажжаъ шеърларда байтлардаги мисралар тўрт бўлакка бўлиниб, олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланиб, тўртинчи бўлак эса, шеъриятдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан тугалланади. Бу хил қофия

усули тўртта тенг бўлакка бўлиниши мумкин бўлган саккиз рукнли (мусамман) байтлардагина қўлланиши мумкин».

Мусажаъ санъатига хос назарий тушунча Сўфи Оллоҳёрнинг қуйидаги байтига мос тушади:

*На кўнгулдадур қарорим, на юзумда шарму орим,
Санга бердим ихтиёрим, мани қўйма ихтиёра.*

Бу байт тўрт бўлакка бўлиниши мумкин бўлган саккиз рукнлидир. Дастлабки уч бўлак мустақил ҳолда қофияланган («қарорим, орим, ихтиёрим»). Тўртинчи бўлак эса ғазалдаги асосий қофиялар: «пора», «чора», «қора», «хора», «шумора», «шар-мисора»га оҳангдошдир. Сўфи Оллоҳёр ғазалларида мусажаънинг бундай шакли кенг қўлланилади. Масалан, шоир бошқа бир ғазалида ёзади:

*Пистадин оғзинг кичикдур, сўзларнинг жондин сучук,
Сўрмадинг ҳолинг нечукдур, бана турлук ёрсан.*

Бу байт ҳам юқоридаги қоида асосида яратилган. «Кичик», «нечук», «сучук» сўзлари мусажаъ санъатини вужудга келтирган.

Сўфи Оллоҳёр мусажаъ санъатининг имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланар экан, аънанани бойитиш йўлидан боради ва уни ривожлантиради. Ҳар бир мисранинг тўрт бўлакка бўлиниши сақлагани ҳолда, мисраларга ички қофияни яратиш усулини қўллайди:

*Дарда тўлсам, ғамда сўлсам, телба бўлсам ишқида,
Хизматида мундоғ ўлсам, йўқтур армоним менинг.*

Биринчи мисрадаги «тўлсам», «сўлсам», «бўлсам» сўзлари ички қофияли мусажаъ санъатидир.

Шеърин мисраларда ички қофияни ҳосил қилиш ижодкордан катта маҳоратни талаб қилади. Шу сабабли ҳам мусажаънинг бу усулидан фойдаланиш Сўфи Оллоҳёр ижодига қадар мумтоз шеърятимизда деярлик кўринмайди. Сўнгги асрда яшаган шоирлар орасида Фурқатнинг бу усулдан фойдаланган «Ақлимни олди...» деб бошланувчи ғазали мавжуд. Мусажаъда ички қофияни юзага келтириш халқ тили, унинг оғзаки ижод йўналиши билан яқинлик белгисидир. Албатта, бундай усулдан фойдаланиш шеърятнинг таъсирчанлиги ва жозибадорлигини оширади. Шеърнинг оҳангдорлигини кучайтиради. Сўфи Оллоҳёрнинг ички қофия санъатини айрим байтларда эмас, балки тўлиқ ғазалларда қўллай олгани унинг катта истеъдод соҳиби бўлганлигидан далолат беради. Шоирнинг «Бор» радифли ғазалини кўздан кечириш борасида бунга яна бир қарра ишонч ҳосил қилиш мумкин.

*Юрагим пора, бағрим ёра, ҳар манзилда сайёра,
Нетай чора, насиб этган диёра эҳтиёжим бор.
Жароҳатли таним, ҳасратли кўнглум, қайғули бошим,
Паришон ҳолатим, ёшли кўзум, ўтлуғ мижозим бор.
Шабистоним, фиғоним, сўзи жоним, доғи ҳижроним,
Таним, мағзи устухоним, кўзда бил ашки ажожим бор.*

Мусажаъ санъатида аънанага кўра бир байтда учта ўзига хос қофия қўлланиши зарур бўлса, Сўфи Оллоҳёр яратган ички қофияли байтларда бунинг миқдори янада ортади. Биринчи байтда бешта, иккинчи байтда олтита, учинчи байтда еттита ички қофиянинг ҳосил бўлиши, мусажаъ санъатнинг юксак намунасидир. Яна бир эътиборли томони шундаки, келтирилган иккинчи байтдаги ички қофияни «таним», «кўнглум», «бошим» сўзларининг сифати бўлиб келган «жароҳатли», «ҳасратли», «қайғули» сўзлари ҳам ўзига хос мусажаъни ҳосил қилган.

Сўфи Оллоҳёр ижоди истиқлол мафкурасининг меваси сифатида кенг ўрганилмоқда. Унинг маъно кўлами салмоқдор ва мавзу доираси ранг-баранг бўлганидек, бадий санъатлардан фойдаланиш маҳорати ҳам хилма-хилдир. Сўфи Оллоҳёр ғазалларида ифода этилган биргина мусажаъ санъатининг ўзи бундан далолат бериб турибди.

Нилуфар Оллоҳёрова,
аспирант.

Умид Кўчимов,

толиб

БАҲОР ЮРАГИНИ ЛОЛАГА СОЛИБ...

Бу қора кўзларга тикилсам узоқ —
бўғзимга тикилган томчилар қайнаб
сира пишмас юракни қаттиқ куйдирар.

Бу қора кўзларга тикилсам узоқ —
баҳор юрагини лолага солиб
кўзларимга тикар жилмайган дунё.

Бу қора кўзларга тикилсам узоқ —
мен билган-билмаган туйгулар жўшиб
қалбимга шовуллаб оқаверади.

Бу қоп-қора кўзлар охир-оқибат
асирга олади шу нигоҳимни —
тамоман бўйсунар менинг кўзларим.

Аччиқ ўйларга ғарқ чимдилган юрак,
кўзларга бетиним чўп суқар хаёл.
Севгидан тондим-ку!.. Яна не керак,
энди-чи, судралиб бош эгмоқ аён.

Оппоқ гуллар билан ўралар кўкка,
кунлар қўлларида ухлаётган бахт.
Юрагим қўл чўзиб туради тикка,
ишқ — олов, ишқ — армон, ишқ
етмас бир тахт.

Хонадаги капалак...
Тинмай қанот қоқар у
деразага урилар,
ёпиқ, ахир!..
Эшик-чи,

учиб кетса-ку бўлар...
Ҳамон талпинмоқда у
чиқар
бўлса ҳам қандоқ,
чунки бироз нарида
бўй кўрсатар қизғалдоқ...

Самарқанд.

«Қалбим шеър булади...» Бу — ёш шоирнинг Суз бағрига
кириб келаётган эзгу нияти. Қалбини айтмоққа чоғланган,
ҳисларини очмоққа чоғланган муроди. Умид Кўчимовнинг
шеърлари билан танишиб, бунга ишонгим келди. Йўлингни
берсин, укам, дегим келди.

Икром ОТАМУРОД

БАЛАНД УЧАДИ ХАЁЛ

Булут юзини гашлаб,
қуёшли кунни бошлаб,
ғамларни ортга ташлаб,
Сен келдинг хуррам —
ўн ёттинчи куклам.

Ўқилмаган китобимсан,
қўл тегмаган гулобимсан,
Тўқилмаган жавобимсан,
Бунчалар кўркам —
ўн ёттинчи куклам?!

Муҳаббатнинг мевасин
япроғидин
айирдингиз.
Сўзлар хивичи билан
бутуқларин
қайирдингиз.

Адоғи йўқ армоннинг
тўқилганин
дилдан туйдим.
Ўтдан ёниб кетмасин деб,
кўзёшларим
сепиб қўйдим.

Ширин қизлар, шўҳ қизлар,
Киприклари ўқ қизлар,
Қилманг бизга дўқ қизлар,
Сизни севган болалармиз.

Хуснингизга ой ҳам лол,
Юлдузлар бўлди хушҳол,
Йўлингизга интиқ, зор,
Сизни севган болалармиз.

Бизни кўриб тўлиб-тошиб,
Қочасизлар шошиб-шошиб,
Кетмаймиз-ку олиб қочиб,
Сизни севган болалармиз.

Тошкент.

Дилдоранинг машқларини ўқиганимда, ҳавоси тоза бир уйга киргандай бўламан. Асл шеърят одамнинг туйғуларини поклайди, йиглатади, соғинтиради, куч-қувват беради. Синглимизнинг сатрларидаги бегуборлик ана шундай шеърятга интилаётганига умид уйғотади.

Қутлибека РАХИМБОЕВА.

Машҳура Қаҳҳорова,

ўқувчи

ИСТАЙМАН КЎНГЛУНГГА КИРИБ БОРИШНИ

Балки шу ҳис соғинч аталур,
Кечалари бермайди уйқу.
Балки шу ҳис соғинч аталур,
Қалбни тиглар ажиб бир туйғу.

Истар фақат битта меҳрибон,
Фақат қилар тинмайин нолиш.
Тўхтатолмас на дил, на забон,
Тикон янглиғ ботади болиш.

Балки шу ҳис соғинч аталур,
Тор кўринар гарчи кенг дунё.
Балки бунинг барчаси рўё,
Балки шу ҳис соғинч аталур.

Қуёш бўлиб сени танҳо бир ўзим
 Субҳидам чоғида қаршилаб олсам.
 Қаерга қарасанг гул бўлиб кўзим,
 Ром айлаб гулзоринг бағрида қолсам.

Ёлғиз қолганингда мен ҳаёл бўлиб,
 Истайман кўнглунгга кириб боришни.
 Истайман тунларда тўлин ой бўлиб,
 Томинг тепасида мангу қолишни.

Осмон каби чексиз кенгликни,
 Тароқ тишларидек тенгликни,
 Интиқ, интиқ кутган аёл бор.

Сочларидай узун оқликни,
 Оргулари янглиғ покликни,
 Хаёлларда кутган аёл бор.

Уйқудаги эркин тушларни,
 Маъюс-маъюс учган қушларни
 Истаб, истаб кутган аёл бор.
 Хаёл суриб ўтган аёл бор.

Шаҳрисабз.

Машҳура қишлоқ қизи. У Шаҳрисабз туманининг Зачкана қишлоғида тугилган. Айни пайтда, шу қишлоқдаги мактабнинг охирги синфида ўқийди. Унинг қалби болаларча ҳайратга лим-лим тўла. У ҳаётдан завқланади. Бу завқларнинг қатларида залворли туйғулар бор, изтироб ва дард бор.

Неъмат АРСЛОН.

Азизбек Ҳакимов,

Ўқувчи

МАЙСАЛАР ЮЗИГА ҚЎНГАНДА ШАБНАМ...

Яна бир тун ўтди, келди субҳидам,

Яна қуёш чиқди, яна тонг отди.
 Майсалар юзига қўнганда шабнам,
 Оймомо ғойибда уйқуга ётди.
 Ўзгармас бу қонун — қонунни азал,

Орадан миллиард йил ўтар эҳтимол.
 Шамс ёнғир «син»ини йўқотиб қўйиб,
 Замин айланади парвона мисол.

Саратон. Шом кириб келади,
 Киради бир йўла дилимга.
 Ҳушим йўқ. Калима келмайди
 Танглайга ёпишган тилимга.

Йиглайман. Кўзимга келмас ёш,
 Кўзёшим ўғирлаб олмиш ғам.
 Бўғзимга тикилиб қолар жон,
 Мен ожиз қоламан ўша дам.

Шом бўлиб ёвуз ғам келади,
 Кўксимга солади у панжа.
 Шу онда бошимда қолганим —
 Дард дилим этади исканжа.

Начора, тун қора сочидан
 Бўйнимга ташламиш узун дор.
 Ҳовучлаб жонимни, кутарман —
 Ҳали тонг отарга анча бор.

Чортоқ.

Азизбек Ҳакимов шеърларида учрайдиган манзаралар рангин. Умид шулки, бу инжа табиат, мовий кўнгул ўзининг борлигини намоён этади.

Муҳаммад ВАЛИ

АЙИҚ ЁҒИ

Ҳажвия

Туни билан елкаси, кураклари зирқираб чиққан Қаландар акага таниш духтур баданига айиқ ёғи суришни маслаҳат берди. Дўхтирнинг қабулидан чиққач, то ишхонасига боргунча, уч-тўрт дорихонага бош суқди. Айиқ ёғи дорихоналарда сотилмас экан. Бори қолиб, топилайдиган малҳамни буюрган духтурдан ҳам хафа бўлди. Ҳам бемор бўлиб, ҳам дори излаш оғир экан. Илгариги давр бўлганда-ку, бир ҳафта кўрпа-тўшак қилиб ётса ҳам, керакли дориларни шотирлари узун-қисқа шишаларга қўшиб уйга таширди. Энди бари бошқача. Қўл остида биттагина ходим ишлайди. Қисқаси, номига — бошлиқ!

Ишхонасига кирар экан, касаллигини билдириш учун бир оз букчайиб, ўқтин-ўқтин йўтала бошлади.

Ёрдамчиси Ҳошимжон ҳар кунгидай бош ирғабгина кўришди. Қаландар ака Ҳошимжоннинг ҳол-аҳвол сўрашини кутиб, яна бир-икки йўталиб кўйди. Қаёқда, ходим столдан бош кўтармай, ишлашда давом этаверди.

— Ҳошимжон, — деди охири ўзи гап очиб, — бу дейман, айиқ ёғи дорихоналарда сотилмас экан-а?!

— Шунақаяканми?! — деди Ҳошимжон ишдан бошини кўтариб, бошлиғи нима учун буни сўраётганига ақли етмай.

— Биласизми, менга... — Қаландар ака чайналиб, бир оз ўйланиб қолди. — Умуман менга эмас, тепароқдаги нозик одам, янаям аниқроғи, шахсан Ҳамид Сафоевичга юз гиромча айиқ ёғи зарур бўлиб қопти...

Қаландар ака Ҳошимжоннинг юзидаги қизиқиш ҳафсаласизлик билан алмашганини кўриб, отни қамчилади:

— Бўлимизнинг ҳаёт-мамоти ўша одамга боғлиқ. Бир кишини қисқартириш керак деб юрвади...

Ҳошимжоннинг қулоқлари динг бўлди:

— Айиқ ёғи керак эканми?

— Ҳа, бир шишачада бўлса етаркан, — деди Қаландар ака ва уйга жўнаш учун ўрнидан қўзғалди. — Укажон, мени сал мазам бўлмаяпти. Сизам бутун кўп уриниб ўтирманг. Ёғни топиб, кечқурун ташлаб ўтинг. Мен уни обориб беришим керак, хўпми!

— Бари айтганингиздай бўлади!

Қўлини кўксига қўйиб, хайрлашаётган ходимнинг муомаласидан эриб кетган бошлиқнинг ҳам ҳотамтойлиги тутиб кетди:

— Ҳозироқ жўнасангиз ҳам майли.

Ҳошимжон, зарур ишлари борлиги учун, бошлиғи қораси ўчиши билан хонадан ўқдек отилиб чиқди. Аввал ўзининг ишларини битириш билан овора бўлди ва кун ога бошлаганда айиқ ёғини суриштиришга киришди. Қаландар аканинг, айиқ ёғи дорихоналарда сотилмас экан, деган гапида жон борлигига ишонди.

Кечқурун овқатланар экан, боши шу савол билан банд эди. Хотини ҳардамхаёллиги боисини суриштирганда қўл силкиб қўя қолди. Сўрайвериб қўймагач, айтишга мажбур бўлди.

— Қаландар акага катта бошлиқлардан бири айиқ ёғидан юз грамм топиб келинг,

бўлмаса, бўлимингиздан бир кишин қисқартирамиз, депти. Бошлиққа-ку бало ҳам урмайди, икки орада мен ишсиз қоламан.

— Шу холосми?

Ҳошимжоннинг хотини каттакон бир ошхонада ҳисобчи бўлиб ишлар, шунинг учун бели бакувват таниш-билишлари кўп эди. Малика дарров телефонни тиззасига олди-да, рақамларни тера боплади.

Телефон гўшаги кўтарилиб, эркак кишининг «алё» деган товуши эшитилди.

— Ассалому алайкум?! Ҳамидабону, бу мен Маликаман! — деди у шоша-пиша, нари ёқдаги эркак телефонни қўйиб-қўймаслиги учун.

— Мен Ҳамидман, сизни танимайроқ турибман, — деди ҳалиги киши.

— Кўришмаганимизга юз йил бўлиб кетган бўлса ҳам дарров танидингиз-а, ўргилай, ўртоқжон, — Малика ўзини эслатиш учун шаъмага ўтди. — Ҳа, ҳалиям ўша ўзингиз билган «Наврўз» кафесига ишлаётибман. Ҳисобчиликдан бошқа нимагаям ярардик, айланай.

— Э-э! — телефонинг нариги тарафидаги киши қувониб кетди. — Маликажонмисиз? Келинлар, бола-чақалар яхшими?

— Бола-чақани қўйиб турунг, ўртоқжон, — Малика воқеани тушунтирди. — Агар 100 грамм айиқ ёғи топмасак почтангиз ишдан мосуво, сиз эса мендек дутонангиздан айриласиз.

— Қўй ёғи дейсизми?

— Қўй ёғимас, айиқ ёғи!

— Бир киломи?

— Вой, бир килони бошимга ураманми, юз грамм бўлса етади, дориликка.

— Қачон экан чойхона ош? — Ҳамид аканинг ёнига хотини келиб қолди шекилли, тапни калта қилишга, тўтри келди. — Бўпти, бир кило қўй ёғини олиб, эртага соат бешда «Наврўз» чойхонасига етиб бораман, аммо менсиз ичкиликни бошламай турларинг, хайр.

* * *

Бу пайтда Қаландар аканинг куракларини кифтларини хотини зўр бериб неваралари пешобига бўктирилган пахта билан ишқалаётганда жиринглаб қолган телефонга эътибор беришмади. Кенжатой фарзандлари хонага кириб, гўшакни кўтариб, ким биландир савол-жавоб қилатуриб: «Дадамларнинг вақти йўқ», деб гўшакни жойига қўймоқчи бўлганди, Қаландар ака, тагин бирор улфатим беморлигимдан хабар топиб ҳолимни сўрамоқчи бўлаётгандир, деган илдинда ўтлига бақирди:

— Обке бақа!

Гўшакни қулоғига туттач, Қаландар ака жойидан ирғиб туриб, хотинига «чиқ» ишорасини қилди ва қўлини кўксига қўйганча саломга тавозеланди:

— Ассалому алайкум, ҳурматли укажоним Ҳамид Сафоевич! Соғлиқларингиз яхшими? И-е, нима бўлди?! Айиқ ёғи керакми?! — Қаландар Муродович елкасида қолган шўрпахтани олиб ташлади. — Нозик одам сўровмиди? Жудаям нозик денг, тушунаман, тушунаман, укажон, эртагаёқ соат бешта кам тўртта камина қулингиз ёғни олиб боради. Илойим мартабангиз бундан ҳам... баланд бўлсин.

Қаландар ака иккинчи елкасидаги совиб қолган шўрпахтани олиб кўчага ирғитди. Ўзига тополмаётган айиқ ёғини бировга қаёқдан топсин. Асли, шундай катта бошлиқ шахсан айиқ ёғи сўраб турганда туригини ушлаб борсанг ҳам арзийдику-я!

Эрта билан Қаландар Муродович ишхонасига ўтди. Ҳошимжон айиқ ёғини топа олмаганини, аммо хотини соат олтида топиб бераман, деганию кечқурун шахсан ўзи элтиб беришини айтганда, қўяверинг дегандек, қўл силтаб, кўчага чиқиб кетди.

«Ҳозир дорининг бари бозорда!» — деб хаёл қилганча шу йўналишдаги таксига ўтирди. Бозорда дорифурушлар ҳам бунақа нарсани сотишмас экан. Улардан бири айиқ ёғининг ўрнига ит ёғи олақолинг, деганда, ўзимга бўлса майли эди-я, нозикроқ бир одамга зарур, деб яна суриштиришда давом этди.

Иттифоқо, бозорнинг бир четда қандайдир томошага тўпланган оломонга дуч келди. Бекорчилар ҳам кўп-да, деб яши келган Қаландар Муродович оломонни бир четидан айланиб ўтиб кетмоқчи бўлганда, қулоғига: «Қани, айикполвон, огироёқ аёл қандай юради, бир кўрсатинг-чи! Ҳа, бале!» деган хитоб чалиниб, ўзини оломон орасига урди. Не кўз билан кўрсинки, оломон қуршаб турган тор сахнда бир лўли

бурнидан ип ўтказилган айиқ билан томоша кўрсатар эди. Қаландар Муродович илон авраган қурбақадек олдинга интила-интила айиқ ўйнатувчининг шундоқ ёнига бориб қолди.

— Аҳо, сал орқароққа туринг, айиқ тишлаб олмасун, — деб лўли уни кўкрагидан итаргандагина ўзига келди.

— Менга айиқнинг ёғи керак! — Қаландар Муродович худди ёш боладек оёғини тираб туриб олди.

— Бор! Ёр бор! Кегин! Ҳозир андак томоша кўрсатайнуқ. Қани, полвон, энди мана шу бошлиқ акамиз чойхонада қандай ётишини бир халойиққа кўрсатунг-чи!

Айиқ хўжайини айттандай қилиб кўрсатганда одамлар гурра кулиб юборишди.

Қаландар Муродович томоша охиригача тафтишчининг пора олиши, кассир хотиннинг «ламбада»га ўйнаши, маст қоровулнинг симёғочни қучоқлаши каби турлича қилиқларни навбати билан кузатар экан, бунчалик кўп нарсани биладиган маҳлуққа нафрати ошиб борарди. Ҳозир иложи бўлса, қўлига пичоқ олиб, бу қобил жониворни тилкалаб ташлагиси, ўзи ва нозик раҳбарлардан бўлмиш Ҳамид Сафоевич учун зарур бўлган ёғни ичидан сидириб олгиси келарди.

Айиқ ўйнатувчи дуога қўл очиб, ерга ёйган кир даканага пул ташлашлари учун томоша аҳлини даъват қила бошлаганда, Қаландар Муродович хурсанд бўлиб кетди.

— Олинг энди ёғни, — деди у лўлининг бошига келиб.

— Кейин, аҳо, кейин. Пичо томошо пулини йиғайнуқ. Ёр — нақд!

Қаландар Муродович кир даканага яккам-дуккам ёғилаётган қороз пулларни кузатаркан, ҳали анчагина кутишга тўғри келишини ўйлаб додлавораетди.

— Ҳой, орайнилар! — Қаландар Муродович, томоша тутаб, ҳисоб-китоб пайти келганда тарқала бошлаган оломонга мурожаат қилди: — Фаоллик кўрсатинг! Ҳимматларингга яраша почин қилинглар. Мана, ўзим ўн сўм ташлаяпман!

Қаландар Муродович ташаббусидан кейин ҳам аҳвол ўзгармади.

— Лўлининг шериги экан! — деди бири бошқасига.

— Кўринишидан катта бир жойнинг хўжайинига ўхшайди-ю, қилиб юрган ишини қара-я! — деди иккинчиси.

— Ҳа, тирикчилик не кўйларга солмайди кишини, — деди учинчи одам.

Лўли яғири чиқиб кетган сумкасини очиб, ерга айиқ ёғи солинган шиша идишларни тераркан, ҳислатларини мақтай кетди:

— Белингиз мертилса, оёқларингизни бод чалса, сийдигингиз турмаса, кураингиз шамолласа суртсангиз кўрмагандай бўлиб кетасиз. Шишачаси 100 сўм. Мана, э-э, бу пулингиз йиртиқ экон, ёғни жойига қўйунг, аҳо, аввал пулни чўзинг. Ҳа-а, унгаям даво. Суртасиз, йўқ, ичмайсиз...

Қаландар Муродовичта шишалар ҳаддан ташқари кичик, нархи эса жуда қимматдек туюлиб, тараддудланди. Қараса, қуруқ қоладиган. Дарров иккитасини қўлига олди. Лўли боя ўзига пул йиғишда шерикчилик қилган бу келбатли одамга, аввал пулини тўланг, деб тихирлик қилмади. Яғир сумка шишалардан бўшагач: «Аҳо, сиз нима қилдингиз?!» — демоқчидай унга қаради. Қаландар Муродович ёғнинг баҳосини бироз тушириш мақсадида ёғ ўзигамас, каттагина амалдорга олинаётганини айтди. Лўли буни ўзича тушунди:

— Бор, тозасидан бор. Аммо, нархи пича қиммат.

— Қанча? — деди Қаландар Муродович, пул кетса ҳам обрў кетмасин қабилида.

— Икки юз сўмдан.

— Бўлмаса битта тозасидан, битта мана бунисидан оламан, 250 сўм бераман, — деди Қаландар Муродович.

— Бўпти, юрунг. Обед ҳам бўлқолди, — деди лўли айиғини етаклаб.

— Қаёққа? — ҳайрон бўлди терга пишган Қаландар Муродович.

— Чодиримизга, шаҳар четига.

Бозорчилар ва йўлда учраган одамлар айиқ етаклаган лўли ва унинг ёнидаги башанг ҳамроҳи ортидан ҳайрон қараб қолишган эди...

ПАРОДИЯЛАР

Ўзингни кўрсат

Тонг отмайди сени кўрмасам,
Кун ботмайди сени кўрмасам.

Искандар РАҲМОННИНГ
«О, дилором...» шеърдан.

Кийим киймайман сени кўрмасам,
Тилим тиймайман сени кўрмасам,
Сени кўрмасам овқат емайман,
Сени кўрмасам ишни демайман.

Ишга бормасам ойлик қаерда,
Ётиб ейишга бойлик қаерда?
Эски-тускини сотиб бўлганман,
Тушган пулларни отиб бўлганман.

Айт, қаерларда кезиб юрибсан,
Наҳотки мендан бёзиб юрибсан?
Ётаверайми шунақа қилиб,
Ўзингни кўрсат бир бало қилиб?

Қайга чопайин сени кўрмасам,
Қайдан топайин сени кўрмасам?
Айтиб кетгин-да борар жойингни,
Безовта қилдим ҳатто ойингни.

Кийим киймайман сени кўрмасам,
Тилим тиймайман сени кўрмасам.
Сени кўрмасам хафа бўламан,
Сени кўрмасам очдан ўламан.

Термулгим келди

Вужудимни оташлар этган
Лабларингга термулгим келди.
Сендан бошқа дардим йўқ деган
Гапларингга термулгим келди.

Сайёра Тўйчиеваннинг
«Термулгим келди» шеърдан.

Оғзимдан сув оқиздирган
Норинга термулгим келди.
Сиздаги коптокдайин шу
Қоринга термулгим келди.

Бўйингизга осиб олган
Ҳуштакка термулгим келди.
Бошингизни қоплаб олган
Пўстакка термулгим келди.

Кийганингиз нима, ахир,
Оёққа термулгим келди?
Ўзим ҳам билмай қолдим-да,
Қаёққа термулгим келди.

Топилмадими?

Тонгда ўтиб кетдинг,
Пешинда ўтдинг.
Шомда ўтиб кетдинг,
Тушимда ўтдинг.

Саъдулла Ҳакимнинг «Тонгда ўтиб кетдинг...» шеърідан.

У ёққа ўтиб кетдинг,
Кейин бу ёққа ўтдинг.
Оёқда бир пой кавуш,
Жоним, қавёққа ўтдинг?

Хушмиди, билолмадим,
Тушмиди, билолмадим.
Миниб ўтиб кетганинг
Кушмиди билолмадим.

Мунча қайга шошасан,
Эшитмадинг товушим?
Олдим роса хавотир,
Топилдими кавушинг?

Ўзингдирсан севгилим

Сувага ташла, хоҳи ўтда ёқ,
Ўзингдирсан севгилим, иймоним.

Оқилжон Ҳусаннинг «Савги сатрлари» шеърідан.

Сочимдан торт, қулогим чўз,
Муштла майли, юзимга.
Қўлларингни бигиз қилиб
Тиқиб олгин кўзимга.

Башарамга қум соч, майли,
Кесак отгин, тош отгин.
Агар олма тополмасанг,
Картошка от, мош отгин.

Қурбон қилай сен учун мен,
Молу мулким, бор пулим.
Чидайман-да ҳаммасига,
Ўзингдирсан севгилим!

Сизники...

Сизга берай жонимни,
Ўзимга қолсин бу тан.
Сизга юрак қасрим ҳам,
Ўзим қолай беватан.

Иззатулла Саъдиновнинг «Сизга бўлсин» шеърідан.

Жоним, майли, сизга бўлсин
Тилим менинг бир қарич.
Чайнаб пуфак қилиб юрган
Оғзимдаги шу сақич.

Сочларим-ку кетиб қолган
Рухсатсиз меҳмондайин.
Қўлларим-ку узун даста,
Кафтларим кетмондайин.

Олинг ҳатто бурнимни сиз,
Сизники ҳар гапим ҳам.
Нима бўпти сиз, қиз учун
Осилган шу лабим ҳам.

Ҳеч ҳам сиздан қизғонмайман
Ҳаттоки қалпоғимни.
Кийиб кўрай десангиз гар,
Ечайин пайпоғимни.

Мени ҳасис деб ўйламанг,
Сизга бўлсин калишим.
Эга чиқмас буларга ҳеч,
Сиздан бўлак танишим.

АДАБИЙ БОШҚОТИРМАЛАР

Тилимизда икки томондан ҳам бир хилда ўқиладиган сўзлар учрайди:

**нон, сас, боб, тот, лол;
қизик, қипик, қуллуқ, қуруқ, қудуқ, қовоқ, арра,
кийик, икки...**

Бу сўзлар тилда неча фоизни ташкил этаркин?!

Улар нега бундай шакланган?!

Хотирангизни мустаҳкамлаш, тилни яхшироқ ўрганиш учун янги мисоллар топиб, ўзингизга маъқул туюлганларини бизга юборинг.

* * *

Бир неча ҳарфдан иборат оддий исм.

Дейлик:

ИСФАНДИЁР

Бу исмдаги ҳарфлардан бир неча сўз «яшаш» мумкин:

**ис, фан, диёр, ёр,
риё, ринд, саф, нафис...**

Улардан яна қандай сўзлар «яшаш» имконияти бор?! Ўйланг. Жавобингизни кутамиз.

* * *

Тўғрига ва пастга қараб ўқийсиз:

И	Ш	Қ
К		А
К		Л
И		Б

Ўртада «ш» ҳарфидан бошланган, бутун мазмунга тегишли қандай сўз бўлиши керак?! Топсангиз, ёзинг.

Метрода

*ёки
қўлда қоғоз-қалам...*

«Қўлда қалам билан» дердим-ку, бизнинг тилимиз ёмон. Энг оддий сўздан ҳам баъзан тағмаёно чиқади. Аския ўзбекда бекорга пайдо бўлмаган.

Қисқаси, сўнги пайтлар журналимизда (агар уни ўқиб бораётган бўлсангиз, биласиз) Замондош имзоси остида (устиди) гоҳ ақлли, гоҳ аҳмоқ бир гаплар бериб бориляпти. Мен шу Замондошни кўча-кўйда кўриб тураман. У қўлида қоғоз-қалам, ҳар нарсани ёзиб юради. Ана, яқинда метрода келаётган эдик, биров мудраётган экан. Замондош қоғоз-қаламни ишга солди:

*Ухласанг, метрода ухла,
Ишда ухлаш шарт эмас...*

Эшик олдида турган бир қизга кўзимиз тушди. Эғнидаги калта кўйлакнинг орқа томонида реклама муҳрланган. Замондош шаппа ёзди:

*Бу — гаройиб бир санамки,
орқаси рекламадур...*

Биттаси метрога ити билан чиқибди. Ит қаердалигига фаросати етмай (масалан, қизни ўпишга уринаётган йигитдек) одамларга ҳадеб тумшуғини чўзади. Замондош чидаб туролмади:

*Итингга одобни ўргат,
Ўзингда одоб бўлмаса...*

Ажойиб инсон...

Бозорда бир бола бақириб ётибди:

— Закас сомса! Закас!

Замондош тўхтаб, маслаҳат солди:

— Закас қилган одамга оббориб бер...

* * *

Замондош таниши билан боғда ўтирарди.

Хиёбондан чиройли бир қиз ўтиб кетди.

— Шу онаси ўпмаган қиз эди! Мен биринчи ўпганман, — деди таниш.

— Мен ҳам, — деди Замондош.

* * *

«Най чалишни билмасанг, мени қандай чаласан?!» — деган экан Ҳамлет. Китобдан буни ўқиган Замондош хафа бўлиб кетди.

— Одамни бошқа асбоб қилиб ҳам чалиш мумкин, — деди ўйланиб.

(Замондошнинг қўли бирон жойда банд бўлган ёки журналда ундан бўш жой қолган пайтлар бундан сўнг ҳам ўз кузатувларимни Сизга узатиб тураман. Ўқимаган номард!)

Замондошнинг Замондоши

Мундарижа

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ЖУРНАЛИ 70 ЙИЛЛИГИГА

Ҳамид Фулом. Адабиётимиз юлдузи	3
Мирмуҳсин. Қутлуғ ёш	4

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 560 ЙИЛЛИГИГА

Матёқуб Қўшжанов. «Ишқ аҳли» романи тўғрисида	15
Омон Мухтор. Ишқ аҳли. Роман	17

АСРЛАР, АСАРЛАР

Қозоқбой Йўлдошев. Дастлабки доvon белгилари	5
Нилуфар Оллоҳёрова. «Сўзларинг жондин сучук...»	147
Адҳам Дамин. Ҳаёт ва ўлим. Роман	85

ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР

Ҳосият Бобомуродова. Кўзларимга чизиб қўйибман сени. Шеърлар	11
Мадамин Қўчқор. Оппоқ тонг шуълаларин кўксимдан тўкар умид. Шеърлар	13
Рамиз Равшан. Сут тишининг оғриғи. Достон	71
Олимжон Холдор. Ой тутилган кечалар. Шеърлий драма	131

КЕЛАЖАК СИЗНИКИ (ЁШЛАР МИНБАРИ)

Умид Кўчимов, Дилдора Пўлатова, Машхура Қаҳҳорова, Азизбек Ҳакимов шеърлари	150—151
---	---------

ГУЛҚАЙЧИ

Оллоёр. Айиқ ёғи. Ҳажвия	153
Абдураззоқ Обрўй. Пародиялар	156
Адабий бошқотирмалар	159
«Замондош» бурчаги	159

Рассомлар Раҳима Қўнгирова, Абдухалил Тўрсунов

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқчага бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. * Обунага моневълик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темури тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 9.03.2001 й. Босишга рухсат этилди 3.04.2001 й. Қоғоз формати 70х1081/16. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 2100 нусха. Буюртма № 1691.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси,
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.